

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ІСТОРІЯ
ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇН**

ВИПУСК 2

1976

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Випуск 2

Міжвідомчий збірник

У збірнику висвітлюються питання розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, соціальної структури та соціальної політики в країнах капіталізму і боротьби демократичних сил проти імперіалістичної реакції та війни.

Досліджується історія соціалістичного будівництва в європейських соціалістичних країнах та зміцнення їх дружби і співробітництва з СРСР.

Головна редколегія:

А. Г. Шевелєв (головний редактор), *Ф. Є. Лось*,
І. М. Мельникова, *І. С. Слабєєв*, *П. С. Сохань*
(заступник головного редактора), *М. І. Супруненко*,
А. М. Шлепаков

Редколегія випуску:

В. О. Горбик, *В. Н. Гулевич* (відповідальний за випуск), *І. М. Кулинич*, *В. А. Лівень*,
С. М. Пархомчук, *І. Ф. Черніков*

Редакція історії і археології

СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

О. Г. ЦВЕТКОВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ МІЖНАРОДНИХ МОНОПОЛІЙ В СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ ІМПЕРІАЛІЗМУ

За визначенням В. І. Леніна, економічна суть імперіалізму полягає в пануванні монополій: кожний трест, синдикат, велетенський банк вже є монополією. Союзи монополістів спочатку поділили між собою внутрішній ринок країни, а далі «в міру того, як зростав вивіз капіталу і розширялись всіляко закордонні і колоніальні зв'язки та «сфери впливу» найбільших монополістичних союзів, справа «природно» підходила до всесвітньої угоди між ними, до утворення міжнародних картелів» [3, 342].

Створення міжнародних монополістичних союзів є однією з ознак імперіалізму, який був і залишається суспільною формацією, що базується на експлуатації праці капіталом. На основі дослідження численних матеріалів і джерел В. І. Ленін виявив головні тенденції в розвитку капіталізму, які продовжують діяти в наш час.

В «Зшитках з імперіалізму» В. І. Ленін охарактеризував розвиток концерну Мертонна (англо-німецька сім'я), сфера діяльності якого охоплювала багато країн. Складена В. І. Леніним схема показує, що вплив мертонівського концерну, який посідав особливе місце у франкфуртській торгівлі металами, поширювався фактично на весь світ. Дослідження картелювання в калійній промисловості Німеччини кінця ХІХ ст. свідчать про тенденцію в діяльності монополій до захоплення перш за все внутрішнього ринку: перший картель об'єднував у 1879 р. чотири підприємства, 1898 р.— десять, а у 1909 р.— вже 52 підприємства [4, 10, 30].

Відзначаючи факти збільшення кількості об'єднань монополій за галузями промисловості спочатку в межах окремих країн (Німеччина, Франція, США) і, зрештою, перехід до об'єднання союзів на міжнародній арені, В. І. Ленін зробив висновок про завершення поділу світу найбільшими капіталістичними монополіями. Спростовуючи спроби пояснити такий розвиток зростанням економічного «переплетення» або різними формами «участі», Ленін характеризував їх як намагання обійти поняття К. Маркса про «усуспільнення» про неминучість переходу засобів виробництва з приватної власності у суспільну [4, 29—30].

В. І. Ленін детально аналізував роботи Вернера, Моріда, Шульце-Геверніца, Філіпповича та інших буржуазних економістів про процеси концентрації банківського капіталу й перелив його в промисловість, зростання у зв'язку з цим кількості банківських філіалів. Вказуючи на те, що кілька банків, які мали в середньому по десять закордонних філіалів, контролювали багато підприємств, працю тисяч робітників, виробництво мільйонів тонн продукції, В. І. Ленін робив висновок, що інтереси всього народу приходять у суперечність з інтересами мізерного числа капіталістів.

Як підкреслив В. І. Ленін, «капіталізм виділив тепер *жменьку*... особливо багатих і могутніх держав, які грабують — звичайно «стриж-

кою купонів» — увесь світ» [3, 289]. Одержаний іноземним капіталом прибуток вивозиться з країни, що підриває можливості розвитку її економіки і негативно відбивається не тільки на сучасному поколінні, але й на майбутніх. У цьому полягає ганебна суть міжнародної експлуатації трудящих.

В наш час основним знаряддям наднаціональної експлуатації праці стали міжнародні корпорації* — своєрідна «ударна сила» імперіалізму. Типовим для них є наявність центру керівництва або штаб-квартири в одній країні (home country) і мережі філіалів та змішаних компаній в інших (host countries), через які відбуваються основні закордонні операції міжнародних корпорацій: проникнення на чужі ринки і резервування географічних районів. Серед 100 найбільших монополістичних об'єднань зараз вже більше половини є міжнародними корпораціями. Обсяг їх продажів щорічно зростає приблизно на 10%, в той час як світовий валовий національний продукт — в два рази повільніше [15, 22.1. 1972, XXI].

Можливості міжнародних корпорацій спираються на високий ступінь міжнародної концентрації капіталу і виробництва, інтернаціоналізацію цього виробництва та обмін, всебічне використання досягнень науково-технічної революції.

Таким чином, посилюється експлуатація великим капіталом не тільки окремих національних районів, а й всього капіталістичного ринку. Монополістичні об'єднання створюють умови для колективного наступу міжнародного капіталу на життєвий рівень і умови праці трудящих, для об'єднаних дій проти національних профспілок.

Яким би не було за національною ознакою керівництво міжнародних корпорацій, основна мета такого об'єднання — одержання надприбутку за рахунок експлуатації трудящих. В. І. Ленін вказував, що «монополія дає надприбуток, тобто надлишок прибутку зверх нормального, звичайного у всьому світі капіталістичного прибутку», при цьому їх об'єднання «все сильніше давлять, гнітять, гублять, мучать масу пролетаріату і напівпролетаріату» [6, 163, 165].

Цей надприбуток міжнародні корпорації у порівнянні з національними корпораціями вбачають у власному виборі дешевшої робочої сили (в масштабі світового ринку), податкових пільгах, монопольному контролюванні виробництва, близькості до ринків сировини та ін.

На противагу високій продуктивності праці у США, наприклад, діють такі фактори, як різниця в заробітній платі порівняно з іншими країнами. Так, заробітна плата швачки у США приблизно в 20 разів вища, ніж у її колеги з Мексики, яка працює за 16 центів на годину. Але реальна продуктивність праці американської робітниці вища лише в три рази [14, 1972, № 7, 6]. Знизити існуючий рівень її заробітної плати для власника підприємств у США за багатьох умов неможливо. В таких випадках, з огляду на низьку заробітну плату в деяких країнах, корпорації переводять все виробництво за кордон.

Не менше значення мають так звані «податкові притулки». Багато міжнародних корпорацій розташували свої штаб-квартири у країнах (Люксембург, Швейцарія), що не мають ніякого відношення до матеріального виробництва компанії, але за своїм законодавством мало або взагалі не оподатковують внутрішній капітал.

Американські закони не передбачають податків на ті зворотні надходження, які не повертаються до США. Звідси виходить, що міжнародна корпорація, згорнувши виробництво, скажімо, в Індіані, може відкрити свої заводи, наприклад, у Гонконгу. В такому випадку вона крім дешевої робочої сили матиме прибуток ще й від спеціальних по-

* Терміну «Multinational Corp.» в радянській літературі відповідають «транснаціональні» або «міжнаціональні корпорації», залежно від їх характеру, а в об'єднаному вигляді — «міжнародні корпорації».

даткових пільг, введених в Гонконгу, а також може взагалі уникнути оподаткування своєї держави шляхом розміщення одержаних коштів у банках Бермуд або Пуерто-Ріко [14, 1972, № 7, 4].

Таким чином відбувається стимуляція росту міжнародних корпорацій, а сферою їх експлуатації стає весь світ. Отже, купка монополій одержує надприбуток і «їде на спині» сотень і сотень мільйонів населення інших країн, бореться між собою за дільбу особливо розкішної, особливо жирної, особливо спокійної здобичі [6, 164].

Привабливими для міжнародного капіталу стали країни, що розвиваються, де місцеві уряди змушені прихильно ставитися до іноземних надходжень, а робітничий рух знаходиться ще на низькому рівні. Так, на електротехнічних заводах у Південній Кореї, що належать американським компаніям, почастишали випадки очних захворювань у жінок-робітниць внаслідок постійної роботи з мікроскопами при яскравому освітленні. Коли ж профспілкові керівники спробували втрутитися в цю справу й поставити питання перед адміністрацією про необхідні зміни, їх швидко змістили [13, 1972, № 2, vol. 29, 4]. В Малайзії, наприклад, уряд заборонив організовувати профспілкові об'єднання трудящих на підприємствах міжнародних корпорацій протягом перших трьох років з початку їх діяльності. Подібні положення були також ухвалені в багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки [16, 1973, № 8, 57].

Проте посилення національно-визвольної боротьби, загроза націоналізації підприємств міжнародних корпорацій примусили їх керівництво переорієнтуватися на захоплення нових позицій в розвинутих капіталістичних країнах й всіляке, навіть насильницьке, зміцнення існуючих підприємств у молодих незалежних державах. Такі висновки випливають з аналізу переміщень, наприклад, американських капіталів. Ще чверть століття тому кількість філіалів міжнародних корпорацій США у країнах, що розвиваються, переважала над їх європейськими підприємствами (становлячи відповідно 37,2% і 30,1% від кількості всіх філіалів). Та вже у 1966 р. в Європі було 37% американських філіалів, а у країнах, що розвиваються,—33,2% [8, 143]. Сьогодні американський капітал посідає найвпливовіші позиції: вісім з десяти найбільших міжнародних корпорацій — американські за контролем [8, 130].

В. І. Ленін, приділяючи велику увагу аналізу розвитку американського капіталізму, писав: «Американські трести є найвищий вираз економіки імперіалізму або монополістичного капіталізму... трести не обмежуються економічними засобами, а раз у раз вдаються до політичних і навіть кримінальних» [5, 90].

Прикладом грубого втручання у внутрішні справи іншої країни була свого часу зустріч Г. Форда II з тодішнім прем'єр-міністром Великобританії Е. Хітом. Форд загрожував перекинути виробництво з охопленого страйком Дагенхема — філіалу американської корпорації у Великобританії — у Західну Німеччину, якщо англійський уряд не вживе заходів проти профспілок. Таку саму позицію продемонструвала корпорація «Дженерал моторс», яка за два тижні згорнула свій завод у Парижі, де було зайнято 685 співробітників [14, 1972, № 7, 7], мотивуючи це конкуренцією з боку італійських підприємств.

Такі дії міжнародних корпорацій, як перекидка виробництва з однієї країни в іншу, викликають занепокоєння трудящих. Звідси виходить, що самий розвиток космокорпорацій призводить до загострення міжнародних відносин, загрожує соціальними вибухами.

В. І. Ленін писав, що в капіталістичному суспільстві діють дві тенденції. «З одного боку, тенденція буржуазії... перетворити жменьку найбагатших привілейованих націй у «вічних» паразитів на тілі решти людства... з другого боку, «тенденція мас, що пригноблюються більше, ніж

раніш, і несуть усі муки імперіалістських воєн, скинути з себе це ярмо, повалити буржуазію» [6, 165].

Факти свідчать, що капіталізм не може позбутися притаманних йому суперечностей. За визнанням К. Маркса, на певному етапі розвитку суспільства спостерігається втягування всіх народів у сіль світового ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму» [1, 717]. Виходячи з цього, він зробив висновок: «Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає» [1, 717].

Незважаючи на економічну могутність міжнародних корпорацій, їх діяльність повсюдно викликає невдоволення і протидію. В розвинутих капіталістичних країнах, звідки відбувається переміщення капіталів, негативний вплив такого експорту різко позначається на обсязі промислового виробництва і рівні зайнятості.

Так, у спеціальному дослідженні однієї з рад АФП—КВП зазначається, що за період з 1966 р. через зміни в американському експорті (головним чином, завдяки виробництву і експорту закордонних філіалів США) було втрачено приблизно 500 тис. робочих місць. В той самий час було підраховано, що виробництво цих товарів та їх дальший експорт з самих США дали б роботу 700 тис. чоловік [9, 28].

Досягаючи певного контролю над об'єктами, міжнародні корпорації починають проводити власну господарчу політику, яка дуже часто заходить у суперечність з соціально-економічними планами та програмами розвитку країни перебування. Виступаючи в союзі з місцевим капіталом, міжнародні корпорації проводять політику, яка допомагає якнайкраще приховувати міжнародний характер експлуатації праці, її найвитонченіші форми. Використовуючи автоматизовану систему управління виробничими комплексами, різницю в оплаті праці в різних країнах світу, а також вводячи досконалі «потогінні» системи, наймогутніші корпорації досягають універсальної системи капіталістичної експлуатації, а в результаті незрівнянно більшого, по відношенню до національних компаній, надприбутку.

Проти такої беззастережної експлуатації дедалі з більшою силою виступають профспілки, серед яких особливим впливом користуються американські і європейські профспілкові об'єднання.

Одним з напрямів практичної боротьби профспілок став так званий «порівняльний метод». Порівняння існуючих умов на різних підприємствах в рамках однієї міжнародної корпорації виявляє певні розбіжності, що стає надалі приводом до опротестування. Наприклад, дані про виплату заробітної плати на заводах «Дженерал моторс» у США вплинули на вимоги про її підвищення на Воксхолі — філіали цієї компанії у Великобританії. Адміністраціям заводів Опель («Дженерал моторс») у Франції і заводів Форд у Бельгії робітники пред'явили вимоги, засновані на порівнянні з положенням трудящих на підприємствах цих же компаній у ФРН [9, 65].

Ці самі приклади свідчать про інший напрям діяльності національних профспілок — боротьбу за більш широке міжнародне співробітництво, за інтернаціональну єдність дій проти міжнародних корпорацій. В. І. Ленін відзначав, що «панування капіталу є міжнародним. Ось чому і боротьба робітників усіх країн за визволення має успіх лише при спільній боротьбі робітників проти міжнародного капіталу» [2, 95].

Незважаючи на існуючі в міжнародному профспілковому русі суперечності, відбувається процес згуртування профспілок підприємств одних й тих самих міжнародних корпорацій. На нараді в травні 1974 р. представники профспілок підприємств двох французьких надкорпорацій Рено — Пежо з десяти країн Європи, Азії, Африки і Латинської Аме-

рики висловилися за взаємну підтримку страйкового руху і даліше посилення профспілкових зв'язків [17, 1974, № 1, 45, 46].

На міжнародній зустрічі з питань боротьби проти міжнародних монополій, що була організована ВФП у липні 1974 р., подібний досвід діяльності профспілкових об'єднань знайшов позитивний відгук. В доповіді Секретаріату ВФП наголошувалося на необхідності координації та посилення боротьби проти монополій, знаходження ефективних форм співробітництва в цій боротьбі [10, 1974, № 10, 29—40]; зокрема схвалювалася підтримана всіма великими міжнародними профоб'єднаннями пропозиція про встановлення контролю ООН над діяльністю міжнародних корпорацій.

Такі приклади свідчать про те, що трудящі капіталістичних країн на власному досвіді переконуються в необхідності інтернаціонального єднання у боротьбі проти міжнародних корпорацій.

Комуністичні та робітничі партії, які очолюють боротьбу проти міжнародних надкорпорацій, виходять з марксистського положення про інтернаціоналізацію продуктивних сил, всього господарського життя та міжнародну космополітизацію капіталу. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій в 1969 р. відзначила протиприродність того, що виробничі комплекси, які часом обслуговують не одну країну, залишаються приватною власністю купки мільйонерів і мільярдерів [7, 40].

На конференції комуністичних партій Західної Європи з проблем боротьби робітничого класу проти посилення тиску монополій на життєві інтереси і права трудящих, що проходила у 1971 р., було підкреслено, що протидія робітничого класу міжнародним монополіям є складовою частиною антиімперіалістичної боротьби, наголошено на важливості принципу єдності сил міжнародного робітничого руху в боротьбі проти капіталу [12, 20.I 1971]. На наступній, Брюссельській конференції, у січні 1974 р. було прийнято Політичну декларацію, яка закликала покінчити з засиллям міжнародних монополій, вирішуючи такі питання, як підвищення життєвого рівня трудящих, гарантія зайнятості, соціальне забезпечення, соціальні права [11, 1974, № 3, 36, 37].

В. І. Ленін підкреслював, що зростання фінансового капіталу на міжнародній арені не послаблює, а посилює нерівномірності й суперечності всередині всесвітнього господарства [3, 345—346]; поширення сучасних міжнародних корпорацій ще більше загострює конфлікт між трудом і капіталом.

Література

1. Маркс К. Капітал, т. I.—К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23.
2. Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії.—Повне зібрання творів, т. 2.
3. Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.—Повне зібрання творів, т. 27.
4. Ленін В. І. Зошити з імперіалізму.—Повне зібрання творів, т. 28.
5. Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм».—Повне зібрання творів, т. 30.
6. Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму.—Повне зібрання творів, т. 30.
7. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. М., 1969.
8. Multinational Corporations in World Development. New-York, 1973.
9. Multinational Enterprises and Social Policy. Geneva, 1973.
10. «Всемирное профсоюзное движение».
11. «Проблемы мира и социализма».
12. «Правда».
13. «AFL—CIO Free Trade Union News».
14. «The American Federationist».
15. «The Economist».
16. «Monthly Labor Review».
17. «Social and Labour Bulletin».

ЗВ'ЯЗКИ НДР З КРАЇНАМИ АЗІЇ І АФРИКИ В ПРОЦЕСІ ЇЇ БОРОТЬБИ ЗА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ

Одним з найважливіших досягнень країн соціалістичної співдружності у боротьбі за мир і безпеку народів, тісно пов'язаним з вирішенням загальної проблеми розрядки напруженості й нормалізації відносин між державами, є ліквідація політичної і дипломатичної блокади Німецької Демократичної Республіки.

Високий авторитет соціалістичних країн і їх вплив на сучасні міжнародні відносини, забезпечені послідовною активною політикою миру, економічною і військово-політичною могутністю, змусили західні держави поступово здійснити поворот від «холодної війни» до політики розрядки і мирного співіснування. «Головною передумовою ефективності нашої класової міжнародної політики,— зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— лишається, звичайно, успішний розвиток нашої соціалістичної співдружності в цілому і кожної соціалістичної країни. Згуртованість соціалістичних країн, наша тісна взаємодія лежать в основі всього того, чого ми добились в розрядці напруженості» [3, 539].

Зокрема, в ході цього процесу знайшло своє остаточне розв'язання на міжнародно-правовій основі питання визнання недоторканості, суверенітету і рівності в міжнародних справах Німецької Демократичної Республіки. Зазнали повного провалу намагання певних кіл на заході будь-що перешкодити мирному розвитку НДР по шляху побудови соціалізму, задушити її економічно й політично. Той факт, що НДР — одна з найбільш розвинутих індустріальних держав світу — стала повноправним і активним членом Організації Об'єднаних Націй, різних міжнародних організацій і установ, є учасницею важливих для справи миру нарад і конференцій, означає видатну перемогу єдиної програми дій соціалістичних країн на міжнародній арені, послідовно здійснюваної протягом всього післявоєнного періоду.

У цьому зв'язку становить певний інтерес зовнішньополітична діяльність НДР, зокрема розвиток відносин з молодими незалежними державами Азії і Африки, зв'язки з якими безумовно відіграли важливу і позитивну роль в утвердженні республіки як суверенної держави на міжнародній арені та у підготовці умов до повної ліквідації її політичної і дипломатичної блокади.

* * *

Німецька Демократична Республіка утворилася в результаті жорстокої боротьби між силами імперіалізму і війни та силами миру і соціалізму. «...Небезпечний розвиток в Західній Німеччині, який загрожував миру і безпеці народів, поставив робітничий клас і його союзників у Східній Німеччині перед настійною необхідністю утворити самостійну антиімперіалістичну миролюбну державу німецьких робітників і селян» [16, 22].

Керуючись стратегічною метою побудови соціалізму на німецькій землі і враховуючи важливе значення нормальних відносин з іншими державами для розвитку країни, Соціалістична єдина партія Німеччини і Уряд НДР поставили перед зовнішньою політикою республіки завдання «створити і забезпечити такі міжнародні умови, які б сприяли і полегшували встановлення, зміцнення державної влади пролетаріату, сприяли і полегшували побудову основ соціалізму в НДР» [16, 7].

Висловлюючи волю народу до миру і демократичного розвитку, твердий намір будувати свої відносини з народами інших країн на основі дружби, взаємоповаги і співробітництва, уряд НДР вже через кілька днів після проголошення республіки — 24 жовтня 1949 р. — звернувся до урядів всіх країн світу з пропозицією про встановлення нормальних відносин. «В своєму прагненні реалізувати обіцяну німецькому народові в Потсдамській угоді можливість знову зайняти місце серед вільних і мирних народів, зміцнювати мир, розвивати і посилювати дружні зв'язки з усіма націями і зв'язки цих націй між собою, — говорилось у документі, — Тимчасовий уряд НДР вважає бажаним і необхідним встановлення у взаємних інтересах нормальних дипломатичних, економічних та інших відносин між Тимчасовим урядом НДР і кожним урядом, який готовий встановити такі відносини на основі взаємної поваги і рівності» [5, 37].

Тривалий час — майже 20 років — на шляху до здійснення цієї програми імперіалістичними і реваншистськими силами західних держав створювались штучні перепони. Молоду республіку намагались «не помічати», усунути з міжнародного життя, застосувавши метод блокади. Однак завдяки економічній, політичній і дипломатичній підтримці соціалістичних країн, активній зовнішній політиці, підкрепленій успіхами у соціалістичному будівництві, НДР жодного дня не перебувала у цілковитій ізоляції. Вона поступово розширювала коло різноманітних контактів з іншими країнами, невпинно зміцнювала свої позиції, простиж на міжнародній арені.

Вже в перші роки після заснування НДР, в розпал «холодної війни», прямих провокацій проти НДР, республіка змогла встановити торговельно-економічні зв'язки з рядом європейських країн — Фінляндією (1949 р.), Нідерландами, Францією, Швецією, Грецією, Бельгією, Австрією та Норвегією (1953 р.).

На кінець першого десятиріччя існування НДР з нею підтримували торговельні зв'язки майже 100 країн світу, в тому числі мали довгострокові угоди всі соціалістичні країни, а з числа країн капіталістичної системи 12 — торгували на основі міждержавних угод і 10 — на основі угод між зовнішньоторговельними організаціями. Встановлення торговельних зв'язків з капіталістичними країнами стало важливим з політичної і економічної точок зору процесом, який свідчив, що і в умовах міжнародної напруженості та серйозної протидії урядових та монополістичних кіл ФРН в «капіталістичних країнах НДР почали оцінювати як привабливого і продуктивного партнера» [16, 201], успіхи якого слід визнавати за «ознаку стабільності державного і економічного порядку в НДР» [16, 201]. Інакше кажучи, «через прямі економічні зв'язки, багатьма капіталістичними державами непрямо підтверджувалось політичне визнання НДР, як суверенної держави» [17, 11]. Події того періоду, їх наступний розвиток в цілому наочно ілюструють висновок В. І. Леніна про те, що «є сила більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами» [2, 291].

Важливе місце в цей час відводить НДР встановленню і розширенню зв'язків з молодими незалежними національними державами. Для НДР розвиток відносин з ними становив інтернаціональне завдання, на необхідність і важливість виконання якого соціалістичною країною вказував В. І. Ленін: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, египтянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок і свій інтерес зробити це, бо інакше соціалізм в Європі буде не тривкий» [1, 115].

Наявність у НДР та молодих національних держав спільних інтересів у сфері політичної і економічної боротьби проти імперіалізму,

збіг принципів і вимог до характеру співробітництва [6] становили необхідну базу для розвитку зв'язків між ними. В ході цього процесу для НДР створювались сприятливі умови розв'язання актуального зовнішньополітичного питання — розширення прориву імперіалістичної блокади, зміцнення міжнародних позицій республіки.

В свою чергу молоді незалежні держави Азії і Африки, що стояли перед вирішенням гострих проблем дальшого розвитку — зміцнення політичної і завоювання економічної незалежності, шукали партнерів, зв'язки з якими допомогли б досягнути цієї мети, не зачіпаючи основ їх суверенітету. «Тяжкі політичні й господарські проблеми, перед якими стояли молоді держави, вели їх до гострого конфлікту з імперіалізмом, з його колоніалістською і неокolonіалістською політикою. Це посилювало їх готовність до розширення економічних зв'язків з соціалістичними країнами, в тому числі також з НДР» [16, 197].

Тенденція до зближення між НДР та афро-азіатськими країнами посилювалась самим характером їх економіки. Експорт НДР становили різні машини та промислове устаткування, а імпортні потреби, через обмеженість або відсутність власної сировинної бази, вимагали дедалі більшої кількості сировини та продукції сільського господарства. В цей же час афро-азіатські країни внаслідок тривалого колоніального панування були суто аграрними, їх експорт майже виключно становили сировина і сільськогосподарські продукти, а завдання створення власної промисловості вимагали імпорту різноманітних технічних засобів. Таким чином, «експортно-імпортні структури цих країн та НДР взаємовигідно доповнювались..., що становить основу... все помітнішого розвитку відносин з такими країнами, як Єгипет, Індія, Бірма, Судан, Сірія, Ліван та іншими» [12, № 115, 9238]. Загальний обсяг обороту зовнішньої торгівлі НДР з країнами, що розвиваються, який зріс з незначної суми у 3,6 млн. марок 1950 р., до 1 млрд. 817,8 млн. марок 1973 р. [19, 111], або майже в 134 рази, переконливо свідчить про розгортання економічних зв'язків.

Країни, що розвиваються, приваблювала місткість ринку НДР для збуту їх традиційного експорту і, водночас, все зростаюча готовність і здатність НДР поставляти в ці країни широкий асортимент промислової продукції, машин, комплектного устаткування, приладів та надавати необхідну технічну допомогу на вигідних умовах для створення власної промислової бази. Тільки за період 1950—1963 рр. до національних держав Азії, Африки і Латинської Америки з НДР було експортовано 93 комплекти устаткування, в тому числі електростанції, цементні й цукрові заводи, текстильні і поліграфічні фабрики, підприємства харчової промисловості та велику кількість різних верстатів, машин і приладів для потреб їх національної промисловості [18, 559].

Частка технічних засобів, по експорту яких НДР займає друге місце серед країн — членів РЕВ після СРСР, постійно зростає і становить загалом понад 60% вартості всього експорту до країн, які стали на шлях незалежного розвитку [8, 171]. Наприклад, до країн Африки, на які припадає близько третини зовнішньої торгівлі НДР з країнами, що розвиваються [9, 103], машин і різного устаткування експортовано у 1960 р. на суму, яка становила 45,9%, а у 1969 р. — 55,1% всієї вартості експорту до африканських країн. Значно зросли поставки НДР у цей район продукції хімічної промисловості та добив для потреб все ще найважливішої галузі економіки молодих країн — сільського господарства. У 1969 р., наприклад, вартість продукції хімічної промисловості в експорті НДР до країн Африки зросла до 20,2 млн. марок проти 12,9 млн. у 1958 р., що становить відповідно 9,6% проти 6,2% від загальної вартості експорту до африканських країн [9, 111].

Виникнення нових галузей промисловості в молодих державах Азії і Африки зумовило зростання вивозу на зовнішній ринок крім сировини

напівфабрикатів та деякої готової промислової продукції. Зважаючи на цю обставину НДР постійно зменшує свій експорт напівфабрикатів до афро-азіатських країн. Розширення торгівлі йде як за рахунок збільшення експорту продукції металообробної промисловості НДР, так й імпорту напівфабрикатів і готової продукції, виробленої національною промисловістю країн, що розвиваються [9, 111—112]. Такий характер відносин, по-перше, дає змогу молодим державам реалізувати свою продукцію на зовнішніх ринках, а по-друге, економіка афро-азіатських країн, спираючись на сталий внутрішній ринок країн соціалізму, їх розуміння проблем, що стоять перед молодими державами, одержує необхідний стимул і кошти для дальшого розвитку.

Із зміцненням внутрішньої економічної бази НДР розширювались її можливості в економічних відносинах з країнами «третього світу». Якщо в період 1949—1955 рр. вони обмежувались лише зовнішньою торгівлею, то в подальші роки до неї приєдналися такі форми співробітництва, як економічна і науково-технічна допомога, підготовка спеціалістів вищої та середньої кваліфікації, професійно-технічна підготовка робітників та ін. З технічною допомогою НДР було, наприклад, побудовано в Індонезії найкрупніший у Південно-Східній Азії цукровий завод, цементні заводи в Сирії, Бірмі та Гвінеї, завод по виробництву штучного волокна в Індії, електростанції, взуттєві фабрики, млини, підприємства текстильної промисловості, лінії електропередач в Єгипті, різні об'єкти в інших країнах.

З поставками устаткування та будівництвом промислових об'єктів тісно пов'язана науково-технічна допомога, передача досвіду і знань. Тільки в період 1955—1965 рр. професійно-технічну підготовку в НДР дістало понад 1200 громадян молодих національних держав, причому в це число не входить значна кількість осіб, які перебували в НДР нетривалий час на перекваліфікації або спеціальній підготовці по обслуговуванню експортованого устаткування [20, 100]. Якщо 1964 р. у вищих та середніх учбових закладах НДР навчалися представники 37 африканських, 22 латиноамериканських і 16 азійських країн [18, 55], всього понад 1500 студентів і аспірантів [20, 103], то за даними 1970 р. у вузах та технікумах республіки тільки з африканських країн навчалось 995 чоловік і 357 отримали професійно-технічну підготовку на підприємствах, в установах і професійних школах [8, 114]. Всього за останні роки в НДР лише вищу освіту одержало понад 3 тис. громадян афро-азіатських і латиноамериканських країн [22, 8. XII 1973].

НДР надала допомогу у підготовці фахівців безпосередньо в країнах Азії та Африки. Науковці й викладачі з НДР працювали, зокрема, в Інституті національного планування Єгипту, Національному університеті Нігерії, брали участь у розробці проекту реформи системи освіти в Сирії, у підготовці фахівців для споруджених з допомогою НДР радіостанції в Конакрі (Гвінея) та телевізійного центру в Каїрі (Єгипет), співробітничали з геологами Індії у розробці й практичному застосуванні нових методів пошуку корисних копалин, що значно розширило сировинно-паливну базу цієї країни. На початок 1970 р. у різних галузях господарства лише африканських країн працювало 340 фахівців з НДР [9, 116].

Морально-політична і економічна підтримка соціалістичних країн, сприяння соціально-економічним перетворенням в молодих національних державах (Єгипет, Індія, Алжир, Сирія, Ірак, Гвінея, Танзанія та деякі ін.) становлять об'єктивну базу для поєднання зусиль обох груп країн у спільній боротьбі проти всіх форм імперіалістичного тиску і спроб збити молоді країни з обраного шляху незалежності.

Об'єднувало НДР з країнами «третього світу» спільне для них першочергове завдання захисту державного суверенітету і завоювання міцних позицій в системі міжнародних політичних зв'язків. З цієї при-

чини зовнішня торгівля, на базі якої були започатковані відносини НДР з цілим рядом країн Азії і Африки, що стали на шлях незалежного розвитку, не була «чисто комерційною справою, а мала виконувати велике політичне завдання» [13, 29]. Зовнішньоекономічні зв'язки сприяли нормалізації і зміцненню міждержавних відносин, відкривали шлях до прямих політичних контактів між НДР та молодими незалежними державами, що поступово створювало умови для повного визнання НДР на основі міжнародного права. Важливого значення у зв'язку з цим набувало укладення урядових угод, які створювали «вирішальні політичні передумови для стабільного, послідовного і взаємовигідного розвитку ...відносин» і служили водночас «проявом взаємного визнання суверенітету торгових партнерів» [14, 94]. Для НДР, крім того, як соціалістичної країни, зовнішньоторговельні зв'язки з народами афро-азіатських і латиноамериканських країн становили важливу складову частину ...солідарності з цими народами» [13, 29].

Показовим щодо цього є приклад розвитку відносин з арабськими країнами. Початок їм було покладено в умовах, коли після революції 1952 р. Єгипет потрапив у економічну та політичну блокаду західних держав і втратив ринки збуту своєї головної експортної продукції — бавовни.

В умовах постійної кризи відносин між Ізраїлем та арабськими країнами ворожість держав заходу, зокрема щодо Єгипту, була демонстративно підкреслена угодою «про відшкодування збитків потерпілим від війни» між ФРН і Ізраїлем від 10 вересня 1952 р., яка являла собою акт прямої загрози єгипетській революції. Рішення уряду НДР, як і інших соціалістичних країн, закупити єгипетську бавовну було виявом інтернаціональної солідарності, безпосередньої підтримки революції в Єгипті. Цей крок мав глибокі політичні й важливі економічні наслідки. Єгипет, зробивши висновок з принципово протилежної суті й спрямованості зовнішньої політики двох німецьких держав, закріпив свої відносини з соціалістичною Німецькою Демократичною Республікою угодою про торгівлю від 7 березня 1953 р.

В історії боротьби НДР за міжнародне визнання ця угода, досягнута при широкому сприянні СРСР та інших соціалістичних країн, посідає особливе місце: республіка вперше уклала міждержавну угоду за межами Європи, на умовах якісно відмінних від тих, що існували з деякими європейськими країнами. Вона вперше вступила в безпосередній контакт з країною — активною учасницею національно-визвольного руху на Близькому Сході, яка своєю антиімперіалістичною політикою справляла значний вплив на сусідні держави Азії і Африки. У цьому зв'язку найважливішого значення набувала можливість безпосередніх політичних контактів з урядом Єгипту і через нього з іншими країнами Азії і Африки чим зміцнювалися міжнародні позиції Німецької Демократичної Республіки. В грудні 1953 р. угоду, подібну до укладеної з Єгиптом, було підписано з іншою арабською країною — Ліваном.

Здійснювані НДР на практиці соціалістичні принципи взаємовідносин з молодими державами, а також успішне виконання взятих на себе по угодах зобов'язань сприяли зближенню і зміцненню зв'язків з іншими афро-азіатськими країнами. Наступного 1954 р. угоди про торгівлю було укладено з урядами Індонезії та Індії.

Угода з Індією набула особливо важливого політичного значення, оскільки її результати були безпрецедентними для відносин НДР з іншими країнами за межами соціалістичного табору на той час.

В ході переговорів прем'єр-міністр Індії Дж. Неру відверто виклав свою точку зору щодо факту існування двох німецьких держав: «Хоч офіційно й існує інша точка зору, — заявив він, — не залишає сумнівів те, що в східній частині Німеччини є уряд, який діє вільно й самостій-

но» [16, 234]. Індія у той час не пішла на офіційне визнання НДР, спираючись на думку Дж. Неру про те, що цей крок стане на перешкоді справі возз'єднання Німеччини, однак сам факт переговорів і його конкретні наслідки — укладення торгової угоди, заснування у Бомбеї з відділенням у Калькутті торгового представництва Німецької Демократичної Республіки разом з визнанням за ним певних дипломатичних функцій — були солідним внеском у зміцнення міжнародних позицій НДР. Враховуючи значний авторитет і вплив Індії на країни, які дотримувались курсу неприєднання до блоків, «заснування офіційного представництва НДР в Індії було першим великим зовнішньополітичним успіхом НДР і мало неоціненне значення для розвитку відносин з іншими країнами Азії і Африки» [15, 381]. Досить вказати, що вже на кінець 1955 р. НДР мала регульовані угодами торгівлі відносини, а через них і певні політичні контакти з майже усіма незалежними афро-азіатськими країнами, які на той час існували.

Важливу роль у зростанні авторитету НДР на міжнародній арені відіграло підтримка НДР рішень Бандунгської конференції (квітень 1955 р.) 29 країн Азії і Африки, спрямованих на зміцнення незалежності молодих країн і справи миру в усьому світі.

Позитивна оцінка афро-азіатськими державами послідовної антиімперіалістичної й миролюбної позиції НДР стала новим стимулом для дальшого розвитку відносин між НДР і країнами Азії та Африки. Це підтвердила, зокрема, поїздка делегації НДР до Індії та Єгипту восени 1955 р. Вона принесла республіці серйозний політичний успіх, оскільки цим офіційним запрошенням делегації на урядовому рівні ще раз підтверджувалось визнання НДР де-факто. Крім того, за новою угодою НДР з Індією зміцнювався статус торгового представництва НДР у цій країні і розширювались торгово-економічні зв'язки між обома державами. У Єгипті делегація НДР вперше змогла підписати довгострокову торговельну угоду і остаточно погодила питання про обмін торговельними представництвами, причому було офіційно зазначено, що «для полегшення торгової діяльності представництву надаються відповідні консульські права й функції» [11, 623]. Незабаром відбувся обмін торгпредставництвами з Сірією. Протягом 1955 р. представництва зовнішньоторговельних органів НДР були відкриті у Бірмі, Лівані, Індонезії. Крім того, НДР уклала торгові угоди з рядом латиноамериканських країн.

Зусилля НДР по зміцненню міжнародних позицій республіки відзначались зростаючою активністю та позитивними результатами і у наступні роки, чому сприяли зміни в міжнародній ситуації. Значно зросла економічна, політична і воєнна могутність соціалістичних країн, їх єдність і згуртованість, зміцнилось їх зовнішнь-політичне становище. Підтриманий силами соціалізму і демократії дальшого розвитку набув національно-визвольний рух, зросла база політичної і економічної незалежності молодих національних держав. У цих нових умовах швидкими темпами поглиблювалась криза системи імперіалістичних міжнародних відносин. Національно-визвольний рух наносив світовому імперіалізму дедалі відчутніших ударів, руйнуючи колоніальну систему, на місці якої з'являлись і активно включались у міжнародне життя нові, молоді національні держави.

Спираючись на широку підтримку братніх соціалістичних країн, Німецька Демократична Республіка широко використовувала сприятливу міжнародну ситуацію для зміцнення свого міжнародного авторитету, встановлення і дальшого розвитку відносин з афро-азіатськими і латиноамериканськими країнами.

У зміцненні престижу НДР на африканському континенті важливу роль відіграло визнання нею 2 жовтня 1958 р. щойно утвореної Республіки Гвінеї, яка через дії Франції в союзі з іншими імперіалістичними державами потрапила в економічну блокаду і дипломатичну ізоляцію.

Підписані між НДР та Гвінеєю 17 листопада 1958 р. угоди про торгівлю та обмін торговими представництвами і договір про співробітництво в галузі культури допомогли молодій африканській країні прорвати блокаду західних держав, захистити свій суверенітет і зміцнити економічне становище. НДР надала велику морально-політичну підтримку в боротьбі за збереження незалежності цілому ряду інших африканських держав, які виникли на хвилі національно-визвольної боротьби на початку 60-х рр. Визнання країнами Азії і Африки зусиль НДР по захисту їх суверенітету сприяло дальшому розвитку різносторонніх відносин з державами, зв'язки з якими вже існували, та істотно впливало на встановлення відносин там, де їх ще не було.

Переконалим свідченням помітних успіхів НДР на міжнародній арені у той період є факт, що 1949 р. (на час заснування) вона не мала регульованих будь-якими угодами відносин з жодною країною за межами Європи. 1954 р. такі відносини з НДР встановили 7 незалежних країн Азії, Африки й Латинської Америки. 1959 р. договорів і угод на різному рівні було 12, 1963 р. НДР мала договірні, переважно на урядовому рівні, відносини з 20 країнами цих континентів, у тому числі з 9 на довгостроковій основі [18, 557].

Постійні і досить широкі зв'язки з країнами «третього світу» надавали Німецькій Демократичній Республіці можливості роз'яснювати свою точку зору в німецькому питанні й поглиблювати диференціацію у ставленні до нього незалежних антиімперіалістичних країн Азії і Африки.

Особливого значення у цьому зв'язку набули поїздки урядових делегацій НДР до Єгипту в 1953 р., Індії — у 1954 р., Єгипту і Індії — у 1955 р., до Єгипту, Сирії, Лівану і Судану — в 1956 р., візит прем'єр-міністра НДР О. Гротеволья до ОАР, Іраку, Індії, В'єтнаму і Камбоджі в 1959 р., Голови Державної ради НДР В. Ульбріхта до ОАР у 1965 р. та ін. Велику роботу, спрямовану на роз'яснення принципів зовнішньої політики, дальше поліпшення і поглиблення відносин з країнами «третього світу», виконали торгово-економічні представництва НДР.

Завдяки різноманітним формам контактів з провідними політичними діячами та громадськістю афро-азіатських країн, всій тій роботі, яку проводили зовнішньополітичні органи республіки, всіх соціалістичних, країн, НДР на початку 60-х рр. досягла нового значного політичного успіху в міжнародному масштабі, який відбився в документі першої наради голів держав і урядів позаблокових країн у Белграді (1—5 вересня 1961 р.). Переважна більшість її учасників, в умовах загострення так званої Берлінської кризи, викликаної діями ФРН, зайняла реалістичну позицію і заявила про існування двох німецьких держав і урядів. Більше того, позаблокові країни гостро засудили ФРН, визнавши здійснюваний нею політичний курс перешкодою на шляху до нормалізації становища в Європі. Це був перший рішучий перелом в оцінці позаблоковими країнами ситуації у Німеччині та Європі.

Свідченням зміни в оцінках міжнародної ситуації, зокрема у німецькому питанні та у ставленні до НДР країн «третього світу», виявився крок Народної Республіки Занзібар, яка в січні 1964 р. у відповідь на заяву уряду НДР про визнання новоутвореної незалежної держави Африки заявила про своє повне визнання Німецької Демократичної Республіки і бажання обмінятися з нею повноважними посольствами за всіма правилами діючої міжнародної практики.

Встановлення нормальних дипломатичних відносин із Занзібаром, а пізніше, з січня 1965 р. збереження представництва у ранзі генерального консульства НДР у Дар-ес-Саламі і консульства в Занзібарі у зв'язку з об'єднанням Танганьїки і Занзібара в Об'єднану Республіку Танзанію стало явищем важливим і показовим.

Високий авторитет НДР, визнання її плідотворних зусиль у справі

братерської підтримки й допомоги народам Танзанії, які стали на шлях незалежного розвитку, є прикладом і серйозним прецедентом для встановлення такого самого рівня відносин з іншими країнами «третього світу», які обрали курс незалежної зовнішньої політики. Невипадково, що безуспішно використавши всі засоби політичного й дипломатичного тиску на уряд Танзанії з метою примусити його відмовитись від визнання факту існування двох німецьких держав, Бонн вдався до економічного шантажу, припинивши «військову допомогу» і відкликавши з країни протягом доби всіх своїх технічних спеціалістів [7, 148—149]. Цей захід не можна оцінити інакше як страх перед ланцюговою реакцією визнання НДР іншими афро-азіатськими країнами і як грубу пересторогу тим з них, які також були готові повністю нормалізувати свої відносини з нею.

Використання економічних важелів викрило перед країнами «третього світу» неоколоніалістську суть західнонімецької зовнішньої політики і поглибило політичні розбіжності між афро-азіатськими країнами й ФРН.

Друга нарада керівників позаблокових країн у Каїрі в жовтні 1964 р. розвинула проголошений попередньою нарадою новий підхід до політичної ситуації в Європі і Німеччині на користь визнання рівності обох німецьких держав у міжнародних справах. Цим актом позаблокові країни підтвердили високий авторитет Німецької Демократичної Республіки, факт неможливості виключення її з міжнародного політичного життя, чим сприяли вирішенню європейських проблем і, зокрема, німецького питання на основі принципів, запропонованих країнами соціалістичного табору.

В умовах зрослої політичної активності соціалістичних країн, їх нових конкретних кроків до зміцнення миру і нормалізації обстановки в Європі, вжитих у середині 60-х рр., прецедент встановлення дипломатичних відносин із Занзібаром і позиція великої групи афро-азіатських країн були симптоматичними свідченнями повного провалу політики ізоляції НДР. VIII з'їзд Соціалістичної єдиної партії Німеччини зазначив, що «...зрештою ніхто не зможе ігнорувати повне включення НДР у міжнародне життя, не говорячи вже про те, щоб перешкоджати цьому» [4, 19].

Програма мирного розв'язання актуальних питань міжнародного життя, колективно вироблена соціалістичними країнами на нарадах керівників комуністичних і робітничих партій у Бухаресті (1966 р.), Карлових Варах (1967 р.), Будапешті (1969 р.) і Берліні (1970 р.), Програма миру, прийнята XXIV з'їздом КПРС (1971 р.), одним з конкретних завдань мали створення умов для остаточного міжнародно-правового визнання Німецької Демократичної Республіки. Зусилля соціалістичних країн, їх широка підтримка світовою громадськістю змусили правлячі кола ФРН визнати реальний стан справ і піти на врегулювання відносин з соціалістичними країнами. З цього приводу англійська газета «Гардіан» писала: «Західна Німеччина приступила до здійснення політики, яка повинна неминуче привести до повного визнання НДР як суверенної держави... За нею піде хвиля визнань НДР багатьма країнами, в тому числі союзників ФРН по НАТО» [21, 1972, № 2, 7]. Цей висновок, хоч і з деяким запізненням констатував той факт, що стримати широке дипломатичне визнання НДР просто неможливо, бо воно вже почалось і бурхливо розвивалось.

Поки капіталістичні країни заходу готувались перебудувати свою зовнішню політику щодо НДР, молоді незалежні країни Азії і Африки та країни Латинської Америки, використовуючи нову ситуацію, енергійно приступили до юридичного оформлення своїх давніх і широких міжнародних зв'язків з Німецькою Демократичною Республікою. З 1969 по 1972 р. дипломатичні відносини з НДР встановили понад 40 країн —

першими з яких були і становили переважну більшість країни Азії, Африки і Латинської Америки, які дотримуються незалежного зовнішньо-політичного курсу. Саме в цей час з особливою наочністю підтвердилась правильність і гнучкість всієї зовнішньої політики Німецької Демократичної Республіки, важливість і виправданість курсу на широкий розвиток та зміцнення відносин з афро-азіатськими і латиноамериканськими країнами, для яких «...визнання НДР ...стало важливим фактором антиімперіалістичної боротьби» [4, 19].

Ратифікація в березні 1972 р. договорів між СРСР і ФРН від 12 серпня 1970 р.; ПНР і ФРН від 7 грудня 1970 р., де зафіксовано визнання сторонами існуючих кордонів і зобов'язання неухильно дотримувати територіальну цілісність всіх держав у Європі в їх нинішніх кордонах, укладення в грудні 1972 р. Договору про основи відносин між НДР і ФРН завершили процес створення юридичних основ нормалізації міжнародних відносин і ліквідували останні перешкоди на шляху повного міжнародно-правового визнання Німецької Демократичної Республіки. З 18 вересня 1973 р. вона — член Організації Об'єднаних Націй, бере повноправну участь у роботі майже 500 міжнародних організацій [10, 167], у ряді важливих для всього світу міжнародних нарад і конференцій, має нормальні дипломатичні відносини з багатьма державами світу (понад 100).

Література

1. *Ленін В. І.* Про карикатуру на марксизм.— Повне зібрання творів, т. 30.
2. *Ленін В. І.* Про зовнішню і внутрішню політику республіки.— Повне зібрання творів, т. 44.
3. *Брежнєв Л. І.* Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. Промови і статті. К., 1973.
4. *Хоннекер Э.* Отчетный доклад ЦК СЕПГ VIII съезду. Дрезден, 1971.
5. Документи о внешней политике ГДР. М., 1957.
6. «Основные принципы международного социалистического разделения труда». — «Правда», 17.VI 1962.
7. *Лот Г.* Вторжение в Восточную Африку. М., 1971.
8. *Прохоров Г. М.* Внешнеэкономические связи и экономический рост социалистических стран. М., 1972.
9. Экономические отношения социалистических государств со странами Африки. М., 1973.
10. Экономика и политика зарубежных стран социализма. Германская Демократическая Республика. М., 1974.
11. Dokumente zur Aussenpolitik der Regierung der DDR. Bd. III. Berlin, 1956.
12. Dokumentation der Zeit. Berlin, 1956.
13. *Brauer R.* Wir und der Aussenhandel. Berlin, 1959.
14. Erfolgreiche internationale Wirtschaftspolitik der SED. Berlin, 1971.
15. Geschichte der Aussenpolitik der Deutschen Demokratischen Republik. Abriss. Berlin, 1968.
16. *Hönisch W.* Aussenpolitik und internationale Beziehungen der DDR. 1949—1955. Berlin, 1972.
17. *Hängekorb K.* Termin und Qualität A und O unseres Export. Berlin, 1958.
18. Handbuh der DDR. Berlin, 1964.
19. Statistisches Taschenbuch der DDR, Staatsverlag der DDR. Berlin, 1974.
20. Zur Aussenpolitik der Deutschen Demokratischen Republik. Beiträge. Berlin, 1964.
21. «За рубежом».
22. «Neues Deutschland».

М. Д. НЕСУК

ДВІ СВІТОВІ СИСТЕМИ — ДВА ТИПИ ВЗАЄМВІДНОСИН (ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ РЕВ І «СПІЛЬНОГО РИНКУ» ЩОДО МОЛОДИХ КРАЇН АФРИКИ)

Сучасний етап світового розвитку характеризується дедалі зростаючим значенням у міжнародних відносинах молодих незалежних держав Азії, Африки і Латинської Америки. Після краху португальської

колоніальної імперії, який знаменує собою остаточний розвал колоніальної системи імперіалізму, основним завданням національно-визвольного руху стала боротьба проти неоколоніалізму, за допомогою якого імперіалізм намагається утримати країни «третього світу» в сфері свого впливу, зберегти їхнє нерівноправне становище в системі світового капіталістичного ринку. Країни, що визволились, спираються в цій боротьбі на дійову підтримку соціалістичної системи і її провідної сили — країни Ради Економічної Взаємодопомоги на чолі з Радянським Союзом.

Допомогу в широкому розумінні цього слова країнам, що розвиваються, учасниці РЕВ надають вже своїм існуванням, впливаючи на політичну лінію імперіалізму в «третьому світі», на формування відносин між імперіалістичними державами й цими країнами. Свій курс у «третьому світі» імперіалістичні держави нині здійснюють, враховуючи існування соціалістичної співдружності, ретельно виважуючи конкретні можливості співробітництва соціалістичних країн і національних держав, «силу тяжіння» світу соціалізму [16, 295]. «В обстановці позитивних змін, що відбуваються в наш час, — говорить у вітальній телеграмі Л. І. Брежнєва учасникам XI сесії Ради Організації солідарності народів Азії і Африки, що проходила в березні 1974 р. у Багдаді, — країни, що розвиваються, можуть більш ефективно здійснювати програми економічного і соціального будівництва, спільними діями давати відсіч агресивним підступам імперіалізму, його спробам нав'язати народам нові форми залежності» [36, 24. III 1974].

Дружня підтримка й співробітництво з країнами, що визволились, є одним з основних принципів зовнішньої політики країн — членів РЕВ. У Комплексній програмі дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ говориться, що країни — члени РЕВ «відповідно до проводжуваної ними політики мирного співіснування і в інтересах соціального прогресу, а також виходячи з того, що міжнародний соціалістичний розподіл праці будується з урахуванням світового розподілу праці будуть продовжувати розвивати економічні й науково-технічні зв'язки з іншими країнами незалежно від їх суспільного і державного ладу на принципах рівноправності, взаємної вигоди і дотримання суверенітету. При цьому особливого значення вони будуть надавати дальшому розширенню торгівлі, економічного і науково-технічного співробітництва з країнами, що розвиваються» [4, 8].

Частка країн, що розвиваються, у загальному товарообороті держав членів РЕВ досягла в 1972 р. 8,4% порівняно з 6,9% в 1960 р., що у цифровому визначенні становило — 5,6 млрд. крб. [27, 286]. Як вважає радянський дослідник Л. З. Зевін, за сприятливих умов експорт країн РЕВ до країн, що розвиваються, в 1980 р. досягне — 6—6,5 млрд. крб., а імпорт — 5,5—6 млрд. крб. [19, 199].

Економічне співробітництво країн — членів РЕВ з країнами, що розвиваються, сприяє підвищенню економічного потенціалу молодих держав за рахунок будівництва переважним чином промислових об'єктів, освоєння природних багатств. Країни РЕВ подавали і подають економічну та технічну допомогу 63 країнам, що розвиваються, в будівництві 2900 промислових підприємств та інших об'єктів, з яких понад 65% вже збудовано і введено в дію. Країни — члени РЕВ уклали з країнами, що розвиваються, понад 135 нових угод про економічне і технічне співробітництво [6, 151].

Серед торговельних партнерів держав — членів РЕВ з числа молодих країн, які скинули колоніальне ярмо, важливе місце посідають країни Африканського континенту. На 1 січня 1974 р. в Африці нараховувалось 42 (без ПАР) незалежні держави [Підраховано за: 5, 20—28], з переважною більшістю яких соціалістичні країни підтримують торговельні зв'язки. Наприклад, у 1972 р. Радянський Союз підтримував

торговельні відносини з 25 африканськими країнами, ПНР — з 15, СРР — з 9, НРБ — з 7 і т. д. Обсяг торгівлі держав соціалістичної співдружності з Африкою в 1972 р. характеризувався такими цифрами: Радянський Союз — 916,6 млн. крб., НДР — 496,4 млн. марок (200 млн. крб.), Чехословаччина — 1530 млн. крон (191,25 млн. крб.), Польща — 549,4 млн. злотих (123,6 млн. крб.), Румунія — 806 млн. лей (120,9 млн. крб.), Болгарія — 102,6 млн. левів (78,9 млн. крб.), Угорщина — 117,9 млн. форінтів (85,8 млн. крб.) [Підраховано за: 8, 9—14; 9, 337—338; 10, 322—323; 11, 264—265; 13, 412—413; 14, 418; 15, 286—287].

Отже, в 1972 р. загальний товарообмін країн РЕВ з африканськими країнами становив близько 1715 млн. крб., тобто 30% їх товарообміну з країнами, що розвиваються. Статистичні дані свідчать, що переважний процент товарообміну цих груп країн припадає на торгівлю з такими африканськими країнами, як АРЕ, Алжир, Конго, Гвінея, Сомалі, Танзанія. В 1972 р. на них припадало 76% торговельного обороту Радянського Союзу з країнами Африки, 50% польсько-африканської торгівлі, 61% товарообміну Болгарії, 68% — Румунії, 93% — НДР, 63% — ЧССР, 47% товарообміну Угорщини з країнами Африки [10; 11; 9; 13; 14; 15]. Зростання питомої ваги соціалістичних держав у зовнішньоторговельному обороті країн соціалістичної орієнтації можна проілюструвати на прикладі Гвінеї: 1959 р. їх частка у зовнішньоторговельному обороті країни становила 6,1%, а 1963 р. — вже 34% [20, 85]. Політика країн соціалістичної співдружності спрямована на підтримку прогресивних соціально-економічних перетворень у «третьому світі», на підтримку ефективних заходів по обмеженню і ліквідації панування імперіалістичних монополій. «Співробітництво молодих прогресивних держав з соціалістичними країнами, — говорив Л. І. Брежнев на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., — є однією з найважливіших умов, які роблять можливим розвиток народів, що визволяються від колоніального гніту, по шляху соціального прогресу, минаючи капіталізм» [2, 19]. Торговельні зв'язки між країнами соціалістичної співдружності і незалежними країнами Африки мають величезні перспективи й резерви розвитку. Те, що тепер 42% загальноафриканської торгівлі припадає на зв'язки із «спільним ринком» і лише 6,8% — з європейськими соціалістичними країнами свідчить про важку спадщину, одержану молодими незалежними країнами у вигляді орієнтації на капіталістичний ринок, від часів колоніального пригноблення. Можна сказати, що без ліквідації цієї односторонності ефективна боротьба проти неоколоніалістської політики неможлива.

Багато країн Африки належать до числа найбідніших у світі. Для їх прискореного економічного розвитку конче необхідні зовнішні джерела фінансування. Кошти для індустріалізації на дійсно справедливих, взаємовигідних умовах можуть надати соціалістичні держави. Створити основи незалежної національної економіки, галузі промисловості, без яких неможливий швидкий економічний розвиток, країни Африки можуть лише за допомогою країн соціалістичної системи. Сформувати кадри робітничого класу, національної інтелігенції теж неможливо без допомоги соціалістичних країн.

Розглядаючи допомогу соціалістичних держав країнам «третього світу», в тому числі й африканським країнам, треба враховувати принцип відмінності її від «допомоги» імперіалізму. Ще не підраховано, яку суму викачали колонізатори з поневолених територій за часи багатвікового панування. Сьогоднішні ж підрахунки показують, що кошти на «допомогу» виділяються лише як частина тих мільярдних прибутків, що продовжують викачуватись імперіалістами з країн «третього світу». В 1974 р. заборгованість країн, що розвиваються, імперіалістичним державам становила 74 млрд. доларів і збільшилась протягом останніх двох десятиріч у 9 разів. За оцінками деяких буржуазних економістів,

при збереженні нових фінансових надходжень на рівні, досягнутому наприкінці 60-х рр., погашення заборгованості ними, або, інакше кажучи, відплив капіталу з Африки перевищить його приплив в 1977 р. на 21% [34, 100]. В Африці близько 3/4 всіх сум від нових позик йде на сплату боргів за старими позиками. Оплата «допомоги» західних держав зростала протягом 60-х рр. у три з лишком рази швидше, ніж виробництво валового національного продукту, і більш ніж у 2 рази швидше, ніж «виторг від експорту» [33, 10].

Допомога соціалістичних країн — на противагу імперіалізму — це частка багатств, що створена працею народів цих країн і належить їм. «Наша допомога, — говорив М. В. Підгорний на мітингу сомалійсько-радянської дружби під час перебування в Сомалі в липні 1974 р., — надається не тому, що у нас є зайві кошти, які ми хотіли б вкласти для одержання прибутку, а тому, що нам дорога справа визволення народів, тому, що ми високо ставимо закони дружби та інтернаціональної солідарності» [36, 12. VII 1974].

Цю принципову різницю між допомогою соціалістичних та імперіалістичних країн затушовує маоїстська теорія про «багаті» й «бідні» нації, яку активно підхопили і пропагують імперіалісти. Її автори не тільки знімають докорінну відмінність між соціалізмом та імперіалізмом. Як зазначалося у виступі міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико на VI спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій проблемам сировинних ресурсів і економічного розвитку, що проходила в 1974 р. в Нью-Йорку, вони повністю ігнорують питання про те, яким шляхом і за рахунок чого досягнуто високого рівня розвитку. «Тим самим ніби знімається з порядку денного відповідальність тих, хто протягом сторіч тримав багато народів під колоніальним гнітом і хто її дійсно несе за економічну відсталість країн, що розвиваються» [36, 12. IV 1974].

Успішному незалежному розвитку народного господарства молодих держав сприяє й така форма допомоги, як кредити соціалістичних країн. Близько 11 млрд. крб., що становить 75% усіх кредитів РЕВ країнам, що розвиваються, спрямовується на створення сучасної промисловості на зміцнення державного сектору молодих незалежних держав [38, 1974, № 45, 8]. Беззастережна підтримка й допомога країнам, що визволилися, проявилась у пропозиції Радянського Союзу скоротити на 10% військові бюджети постійних членів Ради Безпеки ООН і спрямувати частину коштів, які вивільнилися б у результаті цього, на допомогу країнам, що розвиваються. Втілення в життя цієї пропозиції Радянського Союзу відчутно збільшило б обсяг допомоги країнам «третього світу», полегшило б їх важке економічне становище.

Кредити, що їх надають молодим незалежним країнам держави соціалістичної співдружності, вигідно відрізняються від капіталістичних кредитів. Розрахунки показують, що на кожні 100 млн. одиниць валюти капіталістичного кредиту молоді держави повинні виплатити за 12 років приблизно на 23 млн. більше, ніж по кредиту соціалістичних країн, який надається на довгостроковій основі. Іншими словами, одержуючи кредит в 1 млрд. крб. від соціалістичних держав, країни, що визволилися, на заощаджені кошти могли б закупити обладнання для будівництва металургійного заводу потужністю понад 1 млн. т прокату щороку або шести заводів важкого машинобудування потужністю до 60 тис. т механічних виробів кожний, або шести заводів легкових автомобілів потужністю 25 тис. автомобілів щороку, або десяти нафтоочисних заводів потужністю в 1,5 млн. т щороку [25, 61].

Комплексна програма РЕВ передбачала створення в Міжнародному інвестиційному банку спеціального фонду кредитування заходів по економічному й технічному сприянню країнам, що розвиваються [4, 56]. Фонд почав функціонувати з 1 січня 1974 р. Країни РЕВ — заснов-

ники фонду — визначили його загальну суму в 1 млрд. перевідних карбованців [23, 68]. Надання кредитів не пов'язується з будь-якими політичними чи економічними вимогами, що торкаються суверенітету або принижують національну гідність народів країн, що розвиваються. Як правило, погашення цих кредитів починається через рік чи два після завершення будівництва і введення в експлуатацію об'єкту, зведеного за рахунок одержаного від країн РЕВ кредиту. Погашення кредитів здійснюється також поставками товарів традиційного експорту даної країни. За рахунок цих товарів оплачується понад 80% всіх витрат Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, пов'язаних із будівництвом промислових підприємств та інших об'єктів у країнах, що розвиваються [24, 252].

Країнам Африки Радянський Союз на початок 1972 р. надав кредитів на суму 2,5 млрд. крб. З них 78% припадало на розвиток промисловості, 12% — сільського господарства, 2% — транспорту і зв'язку, 8% — освіти, культури, охорони здоров'я [17, 250].

Дальшому розвитку торговельних відносин між країнами РЕВ та африканськими країнами сприяло скасування учасниками РЕВ обмежень на імпорт із країн, що розвиваються. Першим це зробив Радянський Союз. З 1 січня 1965 р. він скасував мита на імпорт із країн, що розвиваються. Але й раніше чимало товарів експорту цих країн ввозились до соціалістичних країн безмитно або обкладались низькими митами. Наприклад, до СРСР безмитно ввозились деревина тропічних порід, бавовна, джут, сизаль, вовна, какао-боби, фрукти і багато інших товарів [25, 37]. «Ми розраховуємо, — заявив А. А. Громико на VI Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, — що аналогічний підхід до створення сприятливих умов для торгівлі з СРСР виявлять і всі держави, що розвиваються» [36, 12. IV 1974]. Доречно сказати, що деякі країни, що розвиваються, в тому числі й африканські, ще не надали Радянському Союзові режиму найбільшого сприяння в торгівлі, що, безумовно, гальмує розвиток відносин між ними.

Величезне значення для подолання згубних наслідків колоніалізму має підготовка національних кадрів для країн Азії, Африки та Латинської Америки, яка здійснюється учбовими закладами країн соціалізму, а також безпосередньо на передових підприємствах. В університетах та інститутах країн РЕВ навчається понад 25 тис. студентів і аспірантів із молодих незалежних держав [27, 290]. Декілька десятків тисяч чоловік навчається у збудованих при сприянні країн соціалістичної співдружності вищих і середніх спеціальних учбових закладах, центрах професійно-технічної підготовки у молодих країнах, а також безпосередньо на об'єктах співробітництва. Лише за допомогою радянських спеціалістів протягом останніх років на будівельних майданчиках в країнах, що розвиваються, підготовлено понад 200 тис. кваліфікованих робітників і майстрів із місцевих громадян [36, 11. I 1975]. Молоді спеціалісти, які пройшли курс навчання і практику в СРСР, Польщі, Чехословаччині, НДР, складають кістяк національної інтелігенції в багатьох країнах «третього світу». Підготовка національних кадрів — важлива ділянка боротьби проти неокolonіалізму в галузі ідеології.

Підготовка національних кадрів багато в чому зумовлює дальший розвиток країн, що визволились від колоніального гніту, вибір ними шляху розвитку. Як пишуть автори монографії «Дипломатія і кадри», «проблема підготовки національних кадрів виступає не як необхідність заповнити абстрактний «соціальний вакуум» у країнах, що розвиваються. Врешті-решт йдеться про одне з двох: або створити умови для забезпечення і прискорення національного, антиімперіалістичного, а потім й антикапіталістичного розвитку, формуючи і зміцнюючи в цих країнах відповідні соціальні сили; або забезпечити іноземний і зв'язаний з ним національний капітал кращими умовами для його відтворення і,

відповідно, прискорити більш «органічне» включення країн, що розвиваються, в капіталістичну систему світового господарства» [18, 13].

Відмінність у стратегії підготовки кадрів для молодих незалежних держав простежується і в розподілі контингенту студентів із цих держав по спеціальностях, що їх одержують вони в навчальних закладах капіталістичних і соціалістичних країн. У капіталістичних країнах перевага віддається підготовці національних кадрів для «третього світу» з гуманітарних спеціальностей: філософських, історичних, юридичних на шкоду підготовці конче необхідних кадрів спеціалістів у галузі технічних наук; велика питома вага також працівників сфери управління. Наприклад, в 1962/63 навчальному році у Франції на гуманітарних факультетах навчалося 1890 африканців, а на технічних — 882 [18, 156]. Пояснити ці факти можна лише одним: імперіалістичні країни, обмежуючись підготовкою спеціалістів для країн «третього світу» лише в галузі гуманітарних наук вбачають у цьому можливість ідеологічної обробки майбутнього прошарку бюрократичної верхівки, яка вірою і правдою буде служити колишнім хазяям. Водночас їм для більш успішного проведення політики неоколоніалізму вигідно, щоб ключові позиції в сфері економіки молодих країн займали західні спеціалісти.

Країни соціалістичної співдружності, навпаки, задовольняють прагнення країн, що визволилися, по підготовці спеціалістів для провідних галузей народного господарства цих країн. 1967 р. контингент студентів із країн «третього світу» в навчальних закладах країн соціалізму розподілявся по спеціальностях таким чином: промисловість, будівництво, транспорт — 35,9%, охорона здоров'я — 23,9%, освіта — 23,1%, економічні науки і право — 8,8%, сільське господарство — 8,3% [18, 86].

XXVIII сесія РЕВ ухвалила рішення створити стипендіальний фонд для сприяння країнам, що розвиваються, в підготовці національних кадрів у вищих учбових закладах країн — членів РЕВ з спеціальностей, які мають найбільш важливе значення для розвитку економіки, науки й техніки цих країн. Фонд розпочав функціонувати з 1974/75 навчального року [27, 290].

Якщо взяти лише один Радянський Союз, то протягом 1956—1973 рр. його вищі учбові заклади підготували 12,9 тис. інженерів, лікарів, педагогів та інших спеціалістів для держав «третього світу». Серед них було 5,5 тис. громадян з Африки [26, 93]. Кількість африканців, що навчалися в радянських технікумах, перевищує 5 тис. [21, 121] За даними на 1968 р. при сприянні СРСР в країнах Африки будувалось або організовувалось 50 учбових закладів різного типу. З них уже функціонує 40 [17, 276].

Природно, що найбільший обсяг допомоги країнам, що розвиваються, в тому числі й африканським, припадає на Радянський Союз — найбільшу і наймогутнішу державу Ради Економічної Взаємодопомоги. В 1972 р. СРСР підтримував торговельні відносини з 25 африканськими країнами, з 19 з них укладено угоди про економічне і науково-технічне співробітництво [5, 14]. В 1972 р. торгівля СРСР з країнами Африки становила близько 27% торгівлі Радянського Союзу з країнами, що розвиваються. І хоча це становило лише 3,6% всієї зовнішньої торгівлі СРСР, торгівля з цією групою країн розвивається швидкими темпами: за період з 1960 по 1972 рр. вона зросла в 3,4 раза [Підраховано за: 8, 10, 13—14]. Радянський Союз допомагає африканським країнам у будівництві понад 300 об'єктів. Серед них — 13 електростанцій, 14 заводів та цехів чорної і кольорової металургії, 15 машинобудівних і металообробних заводів, 7 хімічних і нафтопереробних підприємств, 34 об'єкти легкої і харчової промисловості, 75 сільськогосподарських об'єктів. Понад 150 об'єктів, збудованих з допомогою СРСР, уже введено в дію [21, 120].

Активно розвивалися зв'язки з Арабською Республікою Єгипет. Обсяг торгівлі між СРСР та АРЕ в 1972 р. становив 513,7 млн. крб. [8, 13]. Співробітництво з Радянським Союзом привело до появи в Єгипті таких нових галузей, як верстатобудування, коксохімія, радіотехнічна й хіміко-фармацевтична промисловість. За сприянням СРСР створена перша в Африці єдина енергосистема в масштабі всієї країни, основу якої становить Асуанська ГЕС, яка лише в 1974 р. виробила 4,5 млрд. *квт/год* дешевої електроенергії. Широко відомі об'єкти національної промисловості Єгипту, що зводилися за допомогою СРСР: Хелуанський металургійний комбінат, потужність якого зараз становить 900 тис. *т* сталі на рік, алюмінієвий завод в Наг-Хаммаді потужністю 100 тис. *т* алюмінію. Про значення споруджених за участю Радянського Союзу промислових об'єктів для економіки Єгипту красномовно свідчать такі цифри: в 1974 р. на ці об'єкти припадало понад 50% виробленої в країні електроенергії, 70% виробництва чавуну, 35% валової продукції нафтопереробної промисловості [36, 9. I 1975]. СРСР допоміг Єгипту в спорудженні 45 учбових закладів, на будівництві й експлуатації об'єктів одержали спеціальність 45 тис. місцевих громадян [36, 11. I 1975]. «Радянське обладнання,— писала єгипетська газета «Аль-Гумхурія»,— і обладнання із соціалістичних країн стало найдійовішою зброєю, якою ми прокладали шлях до індустріалізації» [38, 1974, № 44, 3].

Проте останнім часом певні сили роблять настійні спроби підірвати радянсько-єгипетські відносини. 14 березня 1976 р. на пропозицію президента АРЕ А. Садата Народні збори Єгипту прийняли закон про припинення радянсько-єгипетського договору про дружбу і співробітництво. Як підкреслюється в «Заяві ТАРС», «Радянський Союз проводив і надалі проводитиме принципіву, послідовну політику, спрямовану на розвиток дружніх відносин з Арабською Республікою Єгипет, з єгипетським народом [36, 17. III 1976].

Протягом 1960—1972 рр. у 7 разів зріс обсяг радянсько-гвінейської торгівлі. Поставки машин і обладнання в 1972 р. становили 75,6% експорту СРСР до цієї країни [20, 86]. За сприянням СРСР в Гвінеї споруджено консервний і лісозаводи, Конакрійський політехнічний інститут. Відповідно до радянсько-гвінейської угоди 1969 р. про співробітництво в створенні в 1970—1973 рр. в Гвінеї підприємства по видобутку бокситів передбачено, що з 2,5 млн. *т* бокситів Радянський Союз буде щороку одержувати 50% в рахунок погашення радянських кредитів і 40% — по діючій радянсько-гвінейській угоді про товарообмін [36, 8. I 1975].

Радянський Союз щороку приймає на навчання 200 студентів із Народної Республіки Конго й готує з них кваліфікованих спеціалістів [36, 24. I 1974]. «Ми вдячні,— писала конголезька газета «Етумба»,— радянським людям, які приїхали в необжиті райони Конго, щоб допомогти поставити на службу національній економіці природні багатства країни. Гірничо-збагачувальний комплекс, який будується за допомогою СРСР в Мфуаті, змінить життя в цьому краї, тут будуть збудовані шляхи, школи, лікарні» [38, 1974, № 45, 10].

Важливу роль у дальшому розширенні співробітництва між Радянським Союзом і країнами Африки відіграли візит Голови Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного до Сомалі, а також візити до Радянського Союзу глави держави та уряду Нігерії і президента Замбії.

Візит М. В. Підгорного до Сомалі є важливою віхою на шляху дальшого розвитку дружніх відносин між радянським та сомалійським народами. «Співробітництво між Радянським Союзом і Сомалійським Демократичною Республікою будується на спільності інтересів, на основі взаємної поваги, рівності й братерської солідарності. Воно міцніє

і розвивається у спільній боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес»,— говорив М. В. Підгорний під час перебування в Сомалі [36, 10. VII 1974]. Радянський Союз сприяв будівництву в Сомалі м'ясокомбінату, молокозаводу, морського порту в Бербері; він допомагає зводити греблю і електростанцію в районі Феноле [36, 12. VII 1974]. На цих підприємствах працюють сомалійські спеціалісти, які одержали професійну підготовку в СРСР. Слід зазначити, що 90% сомалійських спеціалістів, які мають вищу освіту,— випускники радянських університетів та інститутів. Про це з глибокою вдячністю говорив президент Верховної революційної ради Сомалі Мохамед Сіад Барре на мітингу радянсько-сомалійської дружби в Кісімойо 10 липня 1974 р.: «Завдяки допомозі Радянського Союзу ми маємо зараз власних спеціалістів високої кваліфікації в різних галузях народного господарства — інженерів, лікарів, агрономів. Дехто в Африці помилково вважає, що, хто дає, той і друг,— продовжував М. Сіад Барре.— Ми впевнені, що відносини між країнами повинні будуватись на взаємній повазі й довір'ї, на спільності мети. І як наслідок цього слід розглядати матеріальну допомогу» [36, 12. VII 1974]. Під час візиту М. В. Підгорного до Сомалі було підписано 11 липня 1974 р. Договір про дружбу і співробітництво. Як вказується в радянсько-сомалійському комюніке, «договір закладає міцний фундамент дальшого розвитку дружніх відносин між СРСР і СДР, вносить вклад у справу спільної боротьби проти імперіалізму і неоколоніалізму, за мир, національне визволення і соціальний прогрес» [39, 1974, № 29, 6].

Великі перспективи мають зв'язки Радянського Союзу з Нігерією — однією з найбільших країн африканського континенту. Під час радянсько-нігерійських переговорів у травні 1974 р. було із задоволенням зазначено, що взаємовідносини між обома країнами стають дедалі плодотворнішими, зміцнюється співробітництво в торговельній, економічній і культурній галузях. Товарооборот між ними в 1972 р. досяг 56,7 млн. крб.; Нігерія посідає третє місце, після Єгипту і Алжіру, серед африканських торговельних партнерів Радянського Союзу. Група радянських експертів проводить важливу роботу по дослідженню економічного потенціалу Нігерії, результати якої ляжуть в основу розроблюваного плану поділу країни на індустріальні зони. Радянські організації розробляють проект будівництва в Нігерії металургійного заводу потужністю 1 млн. т сталі щороку, сприяють проведенню геологорозвідувальних робіт, створенню інституту нафтової промисловості, який готуватиме кваліфіковані кадри нафтовиків [7, 152]. Понад 650 нігерійських спеціалістів уже закінчили радянські учбові заклади, 700 студентів продовжують навчання в Радянському Союзі [36, 22. V 1974].

Успішно розвиваються зв'язки Радянського Союзу з Ганою, Марокко, Суданом, Малі. Відповідно до угоди про економічне й технічне співробітництво Радянський Союз надав Республіці Малі кредитів на суму 70 млн. крб. За рахунок цих кредитів до кінця 1966 р. у Малі було збудовано або будувалось 13 промислових, сільськогосподарських, культурно-освітніх та інших закладів. В 1967 р. на СРСР припадало понад 12% товарообороту Малі [28, 243—244]. Радянський Союз надав малійському народові велику допомогу в справі народної освіти. Було збудовано й здано в експлуатацію Національну адміністративну школу, Вищу партійну школу, сільськогосподарський та політехнічний інститути. В 1966—1967 рр. в Малі працювало понад 100 радянських викладачів [28, 246].

Величезне значення співробітництва СРСР з африканськими країнами для успішної боротьби за справжню політичну й економічну незалежність, проти неоколоніалізму та імперіалізму підтверджується на практиці. «Спільність корінних інтересів Радянського Союзу і країн, що

стали на шлях незалежності, створює міцну основу для розвитку їх дружніх відносин» [36, 12.VII 1974].

Активні зв'язки з африканськими країнами підтримує Німецька Демократична Республіка. За обсягом товарообороту з Африкою — 496,4 млн. марок (200 млн. крб.) в 1972 р.— вона посідає друге місце серед країн — учасниць РЕВ. За один лише 1973 р. торговельні зв'язки НДР з країнами, що розвиваються зросли на 22% [6, 149]. 395,1 млн. марок (162 млн. крб.) товарообороту НДР з країнами Африки в 1972 р. припадає на Єгипет (товарообороту 1972 р.) [15, 286—287]. Між обома країнами укладено угоду про економічне й технічне співробітництво. Частка продукції машинобудівної промисловості в експорті НДР до Єгипту зросла з 43% у 1957 р. до 70% у 1964 р. [30, 20]. Залишається вона високою й тепер. Німецькі спеціалісти брали участь у спорудженні в АРЕ підприємств машинобудування, електростанцій, поставили обладнання для текстильної, швейної і взуттєвої промисловості.

В алжирському місті Медеа за допомогою НДР споруджується промисловий комплекс, продукція якого піде на розвиток нафтодобувної промисловості й водного господарства Алжіру. Після проголошення Гвінейської Республіки соціалістична Німеччина була першою країною, яка уклала з Гвінеєю угоду про торгівлю і культурне співробітництво. І таких прикладів інтернаціоналістської політики німецької робітничо-селянської держави щодо незалежних країн Африки можна навести ще не один.

Підсумовуючи розгляд відносин членів РЕВ з країнами Африки, можна зробити висновок, що це відносини особливого типу. Принципово відкидаючи нерівноправні форми зв'язків, які неминучі між розвинутими імперіалістичними країнами і країнами «третього світу», держави соціалістичної співдружності ґрунтують свої відносини з країнами, що розвиваються, на засадах рівноправності, дружби, безкорисливої допомоги. В принципі, як пише радянський дослідник К. Н. Брутенц, за своїм змістом ці відносини стоять вище відносин між соціалістичними й капіталістичними країнами. Їх характеризує поєднання і взаємозв'язок принципів незалежності й рівноправності, взаємної поваги й взаємовигідного співробітництва, спільні інтереси антиімперіалістичної солідарності в боротьбі проти неоколоніалізму [16, 292]. Країни соціалізму вважають своїм інтернаціональним обов'язком сприяти народам молодих незалежних держав в їх боротьбі за зміцнення національної незалежності. «Вони надають всемірну допомогу і підтримку цим країнам в їх розвитку по шляху прогресу, в створенні вітчизняної промисловості, розвитку і зміцненні національної економіки, в підготовці власних кадрів, співробітничать з ними в боротьбі за мир в усьому світі, проти імперіалістичної агресії» [3, 35].

Соціалістична економічна інтеграція безпосередньо сприяє створенню нового міжнародного розподілу праці. «Ми за те,— говорив Л. І. Брежнев у промові перед виборцями 14 липня 1974 р.,— щоб кожна держава на рівноправних і вигідних для себе умовах, які виключають будь-яке порушення суверенітету і втручання у внутрішні справи, могла брати участь у міжнародному розподілі праці. Це сприяє загальному прогресові світових господарських зв'язків, значення яких неухильно зростає» [37, 15.VII 1974]. На сучасному етапі країни, що розвиваються, в основному ще входять до світової капіталістичної системи господарства, але об'єктивні потреби розвитку цих країн дедалі гостріше вступають у конфлікт з самим характером і механізмом функціонування світового капіталістичного господарства. Виникає своєрідний перехідний соціальний сектор світового господарства, що включає в себе молоді прогресивні країни. Цей сектор розвивається під визначальним впливом внутрішніх соціальних перетворень у напрямі відходу від

світової капіталістичної системи і входження до світової системи соціалізму [23, 54—58].

Разюче протилежні відносинам соціалістичних і молодих незалежних держав відносини між країнами, що розвиваються, і системою імперіалізму, зокрема, відносини між «спільним ринком» і країнами Африки. Імперіалістичні держави «спільного ринку» використовують у своїх відносинах з Африкою «найновіші» засоби неоколоніалістського гноблення і визиску, політичні, економічні, ідеологічні форми впливу на африканські країни з метою спрямувати їх розвиток у бажаному для імперіалістів напрямі. Тут і утворення в Африці замкнених держави, що угруповань з односторонньою орієнтацією на імперіалістичні держави, що вслякою перешкоджає міжафриканським зв'язкам і відносинам з соціалістичними країнами; і збереження «військової присутності» та військових баз, які підтримують реакційні режими в деяких африканських країнах; і заохочення розвитку по шляху капіталізму, зберігаючи їх становище як сировинних додатків «інтегрованої Європи» і як резервуару дешевої робочої сили; й ідеологічна обробка під гаслом антикомунізму; і просте пограбування Африки шляхом нееквівалентного обміну і викачування прибутків.

Коли говорять про відносини Європейського економічного співтовариства («спільного ринку») з країнами Африки, то найчастіше мають на увазі асоціацію з ним ряду африканських країн. Асоціація — це сучасна і досить досконала форма неоколоніалізму в його колективній формі. За останні півтора десятиріччя завдяки їй учасникам «спільного ринку» вдалося зберегти, а деяким з них і розширити свої позиції в багатьох африканських країнах, зберегти їх прив'язаність до капіталістичних держав Заходу. Принцип дії асоціації, пільговий режим для товарів її членів на ринках Співтовариства породили у деяких африканських діячів уявлення про «патерналізм» (піклування) західноєвропейських країн щодо Африки. Тому наукова критика політики асоціації, викриття нерівноправного характеру відносин між її африканськими і європейськими партнерами набуває сьогодні неабиякої актуальності.

В 1972 р. обсяг торгівлі між державами «спільного ринку» і Африкою становив 11 980 млн. доларів, тобто 35% всієї торгівлі ЄЕС з країнами, що розвиваються [Підраховано за: 12, 402, 406]. Понад 80% експорту африканських країн — членів асоціації припадає на держави «спільного ринку» [22, 128].

Режим асоціації, заохочуючи капіталістичний розвиток африканських країн, зберігаючи напівколоніальний, залежний стан економіки, монокультурний характер сільського господарства, погіршує становище широких народних мас країн Африки. Для таких учасників асоціації, як Берег Слонової Кістки, Габон, економіка яких розвивається досить високими темпами (плдами цього розвитку користуються іноземний монополістичний капітал і зростаюча національна буржуазія), не говорячи вже про Чад, Верхню Вольту, які належать до числа найбільш вразливих в Африці, повністю зберігає свою актуальність ленінський висновок: «...на суміжних областях» капіталізму (тобто в тих країнах і в тих галузях народного господарства, в яких капіталізм тільки виникає, зустрічаючись з докапіталістичними порядками) зростання злиднів — і притому не тільки «соціальних», але й найжахливіших фізичних злиднів, до голодування і голодної смерті включно — набирає масових розмірів» [1, 210].

Для подання допомоги африканським країнам члени «спільного ринку» заснували в 1958 р. Європейський фонд розвитку (ЄФР). Капітал першого фонду розвитку становив 581,25 млн. доларів [22, 67]. Але суть не в розмірі допомоги, а в її спрямованості. Лише 0,7% асигнувань першого фонду розвитку спрямовувалось на розвиток промисловості та

енергетики в Африці, тоді як 43,5% — на розвиток інфраструктури, щоб поліпшити транспортування до Західної Європи товарів з Африки [22, 69].

Другий Європейський фонд розвитку був заснований у 1964 р. з капіталом 630 млн. доларів. На розвиток національної промисловості він асигнував 1,3% коштів, причому переважну частину об'єктів передбачалося будувати в країнах, де сильні позиції іноземного капіталу (Берег Слонової Кістки, Сенегал).

Третій ЄФР сумою 1 млрд. доларів, із яких 918 млн. доларів призначались асоційованим країнам Африки, був прийнятий у 1969 р. [22, 85]. Характерною рисою третього фонду розвитку є деяке збільшення коштів, що спрямовувалися на розвиток промисловості. На це імперіалістів штовхають як об'єктивні потреби міжнародного розподілу праці, так і побоювання, що уряди африканських країн — членів асоціації можуть звернутися за допомогою до соціалістичних країн. Але яку промисловість передбачають розвивати в Африці держави «спільного ринку»? Це в першу чергу підприємства по первинній обробці сировини й текстильна промисловість. Важку промисловість — основу економічної незалежності — імперіалісти вважають «зайвою» для африканських країн.

Імперіалісти використовують значну залежність економіки африканських країн від кон'юнктури зовнішнього ринку, монокультурний характер сільського господарства цих країн у своїх політичних цілях. Наприклад, західні монополії застосували сильний економічний тиск на Малі, уряд якої проводив антиімперіалістичну політику. Економічна диверсія розпочалась з того, що французька компанія, яка забезпечувала виробництво бавовни в цій країні, скоротила її закупки. Водночас було знижено ціни на цю сировину на зовнішньому ринку (протягом 1962 р. в 3 рази). Зниження цін, незважаючи на те, що Малі в 1965 р. експортувало 8,4 тис. т бавовни (в 2 рази більше проти 1964 р.), привело до збитків у 138 млн. франків. Французькі фірми скорочували закупки й інших товарів малійського експорту. Якщо до проголошення Республіки Малі на Францію припадало 70% малійського експорту, то в 1966 р. її частка зменшилась до 5,7% [28, 255].

Традиційно найміцніші позиції в Африці серед держав «спільного ринку» займає Франція. За розміром приватних інвестицій в Африці Франція займає третє місце в світі. В 1967 р. прямі приватні інвестиції США в Африці становили 1477 млн. доларів, Англії — 1408 млн. доларів, Франції — 1295 млн. доларів. Щорічний приплив французької допомоги країнам Африки в 1969—1970 рр. становив 520 млн. доларів (близько 70% загального обсягу допомоги, що надається африканським членам асоціації учасниками «спільного ринку») [22, 100, 101, 103]. За десятиріччя з 1959 по 1969 р. Франція надала 17 франкомовним країнам Африки кредити на загальну суму 9296 млн. франків (1823 млн. доларів). Частка французької допомоги Африці, що йде на розвиток промисловості, прямо-таки мізерна. В 1968 р. вона становила 5,5%: 13 млн. доларів із загальної суми в 241 млн. доларів [32, 62—63].

Великого значення розширенню своїх позицій в Африці надає Федеративна Республіка Німеччина. В 1970 р. питома вага країн Африки в загальному товарообороті ФРН з країнами, що розвиваються, по експорту становила 23,4%, а по імпорту — 37,8%. В 1971 р. обсяг торгівлі ФРН з Африкою становив близько 4,4 млрд. доларів (суди входять і торгівля з ПАР) [31, 91]. В лютому 1970 р. боннський уряд прийняв програму «допомоги» країнам, що розвиваються, розраховану до 1980 р. [29, 441—442]. Західнонімецькі монополії одержують значні прибутки від «допомоги» Африці. Нееквівалентна торгівля з країнами Африки дала Західній Німеччині, за підрахунками економістів НДР, за період з 1955 по 1965 р. близько 470 млн. доларів, а за період з

1957 по 1967 р. ФРН внаслідок зміни умов торгівлі з країнами, що розвиваються, одержала 6,25 млрд. доларів надприбутків [35, 189]. Але на заваді апетитам західнонімецьких монополій постав французький капітал, який аж ніяк не в захопленні від таких прагнень своїх партнерів по «спільному ринку» і не бажає поступитися своїми позиціями. Наприклад, тоді як частка ФРН в Європейському фонді розвитку становить 34%, тобто дорівнює французькій, замовлення, що їх одержують західнонімецькі промисловці через цей фонд не перевищують 10%. Питання спільного «співробітництва» Франції і ФРН в асоційованих країнах не раз приводило до суперечок між ними. Зараз, як пише журнал «Марше тропіко», Франція і ФРН проводять політику «кожний за себе» [31, 82].

На початку 1975 р. закінчився строк дії другої Яундської конвенції про асоціацію. Більше року велись складні переговори між «спільним ринком» і кандидатами в учасники нової, «розширеної» асоціації з ЄЕС — 46 країнами Африки, басейнів Карібського моря і Тихого океану. Керівництво «спільного ринку» проявляє особливу непоступливість, коли йдеться про такі важливі для країн, що розвиваються, питання, як встановлення справедливих цін на продукцію сільського господарства й сировину, скасування дискримінаційних квот та інших бар'єрів у торгівлі. Останній раунд переговорів між двома групами країн, що проходив у Брюсселі в січні 1975 р., теж закінчився безрезультатно. А це значить, що вироблення нової конвенції про відносини між «спільним ринком» і країнами, що розвиваються, не вдалось завершити до 31 січня 1975 р., коли закінчився строк дії другої конвенції про асоціацію [36, 17.I 1975].

Останні роки ознаменувались значними успіхами молодих країн, в тому числі й африканських, у боротьбі з імперіалістичною політикою неоколоніалізму. Великих успіхів добились африканські нафтодобувні країни — члени Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК). В Замбії, Конго, Заїрі, Нігерії було націоналізовано ряд підприємств, що належали іноземним монополіям. Африканським країнам вдалося підняти ціни на експортовану ними сировину. Так, Марокко в 3 рази підвищило ціни на фосфати. Його приклад наслідували Алжир, Сенегал, Туніс, Того; Гана та інші країни підняли ціни на какао. Всі ці фактори, а також розвал португальської колоніальної імперії, зростання національно-визвольної боротьби проти расистських режимів Півдня Африки свідчать про загострення відносин капіталістичної Європи з країнами, що розвиваються. «В наявності криза неоколоніалізму. Небувалої актуальності для країн Західної Європи набуло завдання перебудови цих відносин, повного визнання принципів рівноправності й взаємної вигоди, суверенного права країн, що розвиваються, розпоряджатися своїми національними багатствами [36, 21. XII 1974].

Боротьба за економічну незалежність країн, що визволилися, вступила в нову фазу. Успіхи в цій боротьбі стали можливими завдяки зростанню могутності соціалістичної системи, розширенню її зв'язків з молодими незалежними державами; вони є свідченням міцніючої єдності і солідарності країн, що розвиваються, в боротьбі проти імперіалізму.

Література

1. *Ленін В. І.* Проект програми нашої партії.— Повне зібрання творів, т. 4.
2. *Брежнєв Л. І.* За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. К., 1969.
3. Документи міжнародної Народи представників комуністичних і робітничих партій. К., 1969.
4. Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1972.

5. Африка. Экономический справочник. М., 1974.
6. Мир социализма в цифрах и фактах. М., 1974.
7. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Приложение к журналу «Мировая экономика и международные отношения», 1974, № 8.
8. Внешняя торговля СССР за 1972 год. Статистический обзор. М., 1973.
9. Статистически годишник на НРБ. София, 1973.
10. Anuarul statistic al RSR. București, 1974.
11. Statistical Yearbook 1971. Hungarian central statistical office. Budapest.
12. UN Statistical Yearbook 1973. New York, 1974.
13. Rocznik statystyczny. Warszawa, 1974.
14. Statistická ročenka ČSSR. Praha, 1974.
15. Statistisches Jahrbuch der DDR. Berlin, 1974.
16. Брутенц К. Н. Современные национально-освободительные революции. М., 1974.
17. Горбатов О. М., Черкасский Л. Я. Сотрудничество СССР со странами Арабского Востока и Африки. М., 1973.
18. Дипломатия и кадры. М., 1968.
19. Зевин Л. З. Новые тенденции в экономическом сотрудничестве социалистических и развивающихся стран. М., 1970.
20. Климко Г. Н. В интересах прогресса и независимости. К., 1974.
21. Косухин М. Д. Нові рубежі Африки. К., 1974.
22. Кириченко Л. М. Западноевропейская интеграция и страны Африки. М., 1974.
23. Миккульский К. И. Международное значение социалистической интеграции. М., 1973.
24. Проблемы развивающихся стран. М., 1971.
25. Проблемы сотрудничества социалистических и развивающихся стран. М., 1966.
26. Стрелетова М. П. Сотрудничество стран — членов СЭВ с развивающимися государствами. М., 1973.
27. Фаддеев Н. В. Совет Экономической Взаимопомощи. М., 1974.
28. Филипенко Д. Н. Разбитые оковы. Из истории антиколониальной борьбы малийского народа. К., 1974.
29. Imperialismus der BRD. Berlin, 1973.
30. Заостровский Ю. ГДР и «третий мир». — «Азия и Африка сегодня», 1974, № 10.
31. Козицкий С. С. Политика ФРГ в Африке в конце 60-х — начале 70-х годов. — «Политика империалистических держав в Африке». М., 1974.
32. Колкер Б. М. Современная африканская политика Франции. — «Политика империалистических держав в Африке». М., 1974.
33. Пархомчук С. М. Національно-визвольна боротьба в афро-азіатських країнах — сучасний етап та шляхи її розвитку. — «Країни Сходу. Історія і сучасність». К., 1974.
34. Скоров Г. Империализм — развивающиеся страны: антагонизм углубляется. — «Коммунист», 1974, № 18.
35. Щербак В. Г. Західнонімецькі монополії і неоколоніалізм в Африці. (1960—1969 рр.). — «З історії зарубіжного Сходу». К., 1972.
36. «Правда».
37. «Радянська Україна».
38. «За рубежом».
39. «Новое время».

В. К. ГУРА

МАРОККО: ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ Й СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ

Після ліквідації франко-іспанського протекторату і здобуття Марокко політичної незалежності, в країні встановилася конституційна монархія. Перед молодією країною постав ряд проблем соціального характеру, серед яких одними з найважливіших є проблеми зайнятості й соціального забезпечення трудящих.

Розглядаючи проблему зайнятості, слід підкреслити, що вона характеризується особливою гостротою через переважання попиту робочих місць над їх пропозицією, що веде до зростання в країні безробіття. Так, якщо 1964 р. кількість постійних безробітних становила близько 600 тис. чоловік (225 тис. сільських та 375 тис. міських), то 1970 р. ця цифра зросла до 750 тис. чоловік (приблизно 300 тис. у сільській місцевості та 440 тис. в містах) [3, 35]. У 1972 р. кількість постійних безробітних у країні досягала вже 900 тис. чоловік [40, 14.III 1972]. Крім

повного безробіття в країні значний процент становить неповна зайнятість населення, що також зростає. У 1965 р. вона охоплювала 2,25 млн. чоловік [11, 42], а у 1972 р. в країні нараховувалося приблизно 4 млн. неповністю зайнятих [24, 122]. Що ж до ступеня зайнятості напівбезробітного населення, то в Марокко з 4,7 млн. працездатного населення кожний не працює 150 днів на рік [25, 195] *. Прикладом неповної зайнятості робочої сили можуть бути 600 тис. тимчасово зайнятих робітників у сільському господарстві в 1960 р. проти 190 тис. постійних робітників [26, 59].

Крім того слід також враховувати і ту частину населення, зайнятість якої чисто формальна і є не чим іншим як скритою формою безробіття (дрібні торгівці, ремісники, особи вільних професій тощо). Розглядаючи процентне співвідношення зайнятого марокканського населення залежно від статі, треба зазначити, що кількість жінок становить 5,9%, тоді як частка чоловіків дорівнює 50,1% [30, 1973, № 10, 53]. Серед причин незначного застосування жіночої праці можна виділити недостатній рівень розвитку національної економіки, що не дозволяє використовувати навіть чоловіків працездатного віку та традиційні й релігійні форми дискримінації жіночої праці.

Становище, що утворилося в сфері зайнятості, характеризувалося зростанням безробіття та напівбезробіття, скритими формами безробіття, незначним процентом використання жіночої праці тощо.

Причини цього в першу чергу треба шукати в капіталістичній спрямованості економічного розвитку Марокко. Загальний регрес виробництва, що знайшов відображення в зниженні валового національного продукту з 4% в 1963—1968 рр. до 3,7% у 1968—1972 рр., а також зменшенні його на душу населення з 1% в 1963—1968 рр. до 0,3% у 1968—1972 рр. [14, 15], часті спади та застої у виробництві продукції, економічні кризи, що ведуть до скорочення кількості зайнятої робочої сили, розорення дрібних виробників, звільнення трудящих з крупних підприємств внаслідок модернізації останніх ** — ось ті основні джерела, з яких поповнюється армія безробітних та напівбезробітних, що, в свою чергу, є результатом орієнтації правлячих кіл на встановлення капіталістичних виробничих відносин.

Як зазначав видний громадський і політичний діяч Марокко Алі Ята, аналізуючи причини тяжкого стану національної економіки, що вкрай несприятливо відбивається на становищі трудящих мас: «Головна причина цього погіршення полягає в тому, що незалежне Марокко пішло по шляху капіталізму...» [30, 1968, № 5, 21].

Серед факторів, що впливають на зростання безробіття та неповної зайнятості необхідно назвати відсталу соціально-економічну структуру країни, яка лишилася незмінною з часів франко-іспанського протекторату; прагнення правлячих кіл розвивати в першу чергу сільське господарство, індустрію туризму та підготовку національних науково-технічних кадрів, відсовуючи протягом 60-х — початку 70-х рр. завдання всебічного розвитку промисловості, що могла б стати основою економічної незалежності й технічного прогресу. Саме в промисловості спостерігається найбільший, хоч і недостатній для ліквідації безробіття,

* Наведені дані щодо безробіття та напівбезробіття в Марокко підраховані на основі показників, приведених Організацією Об'єднаних Націй, марокканськими опозиційними силами та профспілками країни. Офіційні дані марокканської державної статистики щодо безробіття не повні, не враховують багатьох категорій марокканського населення, які по суті є безробітними. Виходячи з даних, приведених у 1973 р. такими державними установами, як, наприклад, Державний банк Марокко та Центральне бюро статистики Марокко, кількість безробітних у 1972 р. в країні становила всього близько 350 тис. чоловік.

** Тільки в результаті модернізації гірничовидобувної промисловості кількість зайнятих у цій галузі робітників скоротилася з більш ніж 49 тис. чоловік у 1960 р. до 27 400 чоловік у 1972 р.

середньорічний приріст робочої сили, що у 1960—1970 рр. досягав 4,1% на рік проти 3,9% в сфері послуг та 1,4% в сільському господарстві [12, 13].

Проблема зайнятості загострюється ще й значним приростом населення, що становив в 60-х рр. 350—400 тис. чоловік щороку [5, 26]. Загальна кількість населення за цей період зросла з 11 626 470 чоловік [15, 574] у 1960 р. до 15 379 259 чоловік у 1971 р. [21, 147]. Процес швидкого зростання загальної кількості населення, а також міграція щороку близько 100 тис. чоловік сільського населення у міста [42, 7. X 1972], прискорює процес урбанізації. І якщо середньорічний приріст населення по країні в цілому дорівнює 3,1%, то зростання міського населення становить 4,3%. Відсунення на другий план проблем промислового розвитку в таких умовах є ще більше необґрунтованим.

Швидке зростання населення країни в цілому приводить до того, що 150 тис. юнаків та дівчат щороку збільшують ринок робочої сили тільки за рахунок природного демографічного росту. Це, в поєднанні з низькими темпами розвитку національної економіки, завдає додаткових труднощів з трудовлаштуванням [38, 7. I 1966].

Якими ж шляхами намагаються вирішити проблему зайнятості в Марокко?

Одну з можливостей пом'якшити гостроту проблеми зайнятості населення країни уряд Марокко вбачає в еміграції. В 1972 р. чисельність марокканських громадян тільки в країнах Західної Європи досягла 350 тис. чоловік [20, 401].

У 1969—1970 рр. від марокканських робітників, що працювали тільки у шести країнах «спільного ринку», в Марокко було одержано грошових переказів на суму 312,5 млн. дирхамів*, а у 1971—1972 рр. згідно з самими мінімальними припущеннями ця сума становила 500 млн. дирхамів [20, 401].

Враховуючи й можливість збільшення грошово-валютних надходжень з-за кордону, уряд Марокко всіляко сприяє еміграції. Так, з Францією, Бельгією, Нідерландами та ФРН були підписані угоди, згідно з якими ці країни відкривали в Марокко бюро по найму робочої сили [18, 483]. Для здійснення контролю за додержанням угод, збору пропозицій щодо найму і їх передачі в міністерство праці, в ці країни були призначені так звані «соціальні аташе» та ін. [17, 331]

У внутрішньополітичній діяльності правлячих кіл по скороченню безробіття та неповної зайнятості можна виділити дві тенденції. Перша, що на думку марокканських офіційних кіл стосується як питань зайнятості робочої сили, так й інших проблем соціального характеру (соціальне забезпечення, житлове питання та ін.), пов'язана із спробою обмеження і регулювання народжуваності. Друга тенденція скерована на збільшення зайнятості марокканського населення, яку намагаються здійснити трьома шляхами: (1) збільшенням чисельності нових робочих місць у промисловості й сільському господарстві; (2) створенням спеціальних трудових загонів з числа безробітних для ремонту шляхів, будівництва, насадження зелених посадок для боротьби з ерозією ґрунту і т. ін., тобто для виконання робіт, що передбачені програмою «Національного піднесення», яка була прийнята в травні 1961 р. [28, 184—185]; (3) проведенням політики «марокканізації».

Рішення про встановлення контролю над народжуваністю було прийняте радою міністрів у листопаді 1965 р. [41, 27. XI 1965] й офіційно проголошене декретом від 1 грудня 1965 р. [16, 188]. Однак, торкаючись заходів по втіленню цього рішення в життя, необхідно зазначити, що дії марокканських офіційних кіл носили до цього часу скоріше підготовчий адміністративний, науково-теоретичний та популяризаційний характер. Було створено «Вищу комісію з питань населення», очо-

* 5 дирхамів дорівнює 1 долару.

лювану міністром охорони здоров'я, ведеться спорудження центру сімейного планування, періодично проводяться конференції та семінари з питань планування сім'ї, а також наукові дослідження можливостей контролю над народжуваністю, широких масштабів набула агітаційна кампанія серед населення країни тощо.

Діяльність урядових кіл, скерована на обмеження народжуваності зустрічає опір опозиційних сил, і в першу чергу націоналістичної партії «Істикляль», яка виступає проти планування сім'ї [37, 27.II 1967], вбачає в цій політиці неспроможність властей розв'язати проблеми економічного розвитку [37, 2. II 1969], а також вважає, що політика обмеження народжуваності суперечить офіційній державній релігії — ісламу [37, 31.XI 1971]. Лідер іншої опозиційної партії — Національного союзу народних сил — зазначав, що питання про обмеження народжуваності могло бути поставлене лише внаслідок «існування класу людей, чужих дійсному стану справ, що склалися в країні» [35, 1969, № 8]. Окрім сил опозиції проти кампанії «сімейного планування» виступають і деякі релігійні ісламські організації.

Що ж до другої тенденції, то в умовах капіталістичної спрямованості економіки з усіма особливостями, що властиві капіталістичному виробництву загалом, питання про збільшення чисельності робочих місць у масштабах, планованих правлячими колами країни, не могло бути вирішене. Так, наприклад, в першій половині 60-х рр. приріст кількості нових робочих місць у промисловості становив 4 тис. замість запланованих 10 [27, 119]. Як зазначає радянський вчений Б. А. Шабаєв «масові звільнення робітників в інших галузях економіки, що мали місце водночас з цим збільшенням» звели фактично приріст наніведь [27, 119]. До того ж обсяги, в яких марокканські офіційні кола намічали збільшити кількість робочих місць в програмах (або планах) економічного розвитку країни (в рамках капіталістичного планування економіки), вже самі по собі були недостатніми для вирішення завдань ліквідації безробіття і неповної зайнятості. Так, якщо за планом 1965—1967 рр. передбачалося створити до 1968 р. 200 тис. робочих місць, то населення за цей період повинне було збільшитися на 1,2 млн. чоловік [див.: 39, 15. IV 1965; 43, 1965, № 4545], тобто як це вже зазначалося вище, ринок робочої сили за трирічний період повинен був збільшуватися в середньому на 150 тис. чоловік щороку. Згідно з накресленнями плану 1968—1972 рр. зайнятість у сільському господарстві повинна була збільшуватись близько 2% на рік, в промисловості — на 1%, на транспорті, в торгівлі, сфері обслуговування — на 4,5% щороку, тобто збільшення робочих місць повинно становити не набагато більше 2%, тоді як збільшення кількості робітників мало дорівнювати 3% [29, 150]. Інакше кажучи, якщо збільшення чисельності робочих місць навіть проходило б згідно з накресленими цифрами, то зростання кількості робочої сили під час реалізації плану все одно перебільшувало б, як мінімум на 225 тисяч, число створюваних робочих місць [29, 151].

Не могла внести докорінних змін у розв'язання проблеми ліквідації безробіття і так звана програма «Національного піднесення». Розглянемо, як приклад, оцінки впливу збільшення зайнятості в рамках програми «Національного піднесення» на еволюцію попиту і пропозицій робочих місць у період виконання плану 1968—1972 рр. (табл. 1).

Як показує таблиця заходи в рамках програми «Національного піднесення» недостатньо ефективні для того, щоб задовольнити попит робочих місць. У числі причин, що знижують ефективність програми можна виділити такі: роботи, які виконуються згідно з програмою, не завжди рентабельні, кошти, що відпускаються на реалізацію програми (близько 125 млн. доларів з 1961 по 1969 р.), не забезпечують широкого охоплення безробітних передбаченими формами діяльності і в період

максимального напливу безробітних забезпечують роботою лише близько 82 тис. чоловік щомісяця [10, 17].

Узагальнюючи картину пропозицій робочих місць (як за накресленнями планів економічного розвитку Марокко, так і згідно з програмою «Національного піднесення») та їх попиту, можна зробити висновок, що пропозиції не могли не тільки зменшити існуюче в країні безробіття, а навіть були неспроможні припинити його дальше зростання.

Що ж до політики «марокканізації» економіки, то її початок було покладено в перші роки після одержання країною політичної незалежності. Її суть полягає в заміні французьких та інших іноземних службовців різних інститутів, організацій і банків, компаній тощо марокканським персоналом; поступовому викупі державою або місцевим марокканським капіталом акцій, що належать іноземним власникам; збільшенні частки марокканського капіталу в національних компаніях і товариствах; вилученні у іноземців земель, що належать їм з часів протекторату та ін.

Таблиця 1*

Показник	в містах	в сільській місцевості	по країні в цілому
Приріст попиту робочих місць	380 000	330 000	710 000
Приріст пропозицій робочих місць	180 000	305 000	485 000
Дефіцит	200 000	25 000	225 000
Приріст пропозицій робочих місць згідно з програмою «Національного піднесення»	50 000	20 000	70 000
Чистий дефіцит	150 000	5000	155 000

*/M. Villeneuve. La situation de l'Agriculture et son avenir dans l'économie marocaine. Paris, 1971, p. 51.

Ця політика в різний час мала різну ступінь активності. Так, у 1963 р. було націоналізовано основну залізничну мережу країни та електроенергетичну промисловість, а також зроблено перші кроки щодо націоналізації земель. Наказ про остаточну ліквідацію іноземної земельної власності було видано навесні 1973 р. До заходів політики «марокканізації» належить також доведення долі національного капіталу в ряді марокканських компаній і товариств (де раніше переважав іноземний капітал) до 51%, а в ремісничих підприємствах до 100%, запровадження у 1973 р. нового інвестиційного кодексу, що замінив кодекс 1960 р., згідно з яким марокканським громадянам надавалися пільгові умови для інвестиції капіталів у промисловість тощо.

Однак ефективність «марокканізації» в покращанні трудовлаштування незначна. Як зазначалося на III національному конгресі НСНС, «марокканізація», «виражається автоматично в заміні привілейованої іноземної верхівки привілейованою марокканською верхівкою» [40, I.XII 1974].

Розподіл між декількома тисячами марокканських селян землі та заміна іноземних робітників та службовців марокканцями не могли серйозно вплинути на підвищення зайнятості населення країни. Так, внаслідок розподілу земель (як націоналізованих у іноземців так і деяких земель державного фонду) з 1957 по 1972 р. земельні наділи одержало тільки 54 тис. селян (7500 сімей). Ця цифра, зазначала преса партії «Істикляль», «являє собою лише шосту частину цифри 300 тис., що характеризує щорічний приріст населення в наших селах» [42, 7. X 1972]. На підприємствах, які в результаті націоналізації приєдналися до державного сектору, з 1963 по 1966 р. внаслідок заміни іноземців змогло трудовлаштуватися лише 1000 робітників [4, 10].

Характеризуючи діяльність правлячих кіл Марокко по ліквідації безробіття і неповної зайнятості, слід зазначити, що заходи уряду, хоч і пом'якшували гостроту цієї проблеми, в цілому виявилися малоефективними. Такі результати є наслідком намагання властей країни вирішити проблему зайнятості в умовах капіталістичного розвитку економіки, відсталой соціально-економічної структури, недостатнього розвитку промисловості, небажання провести глибоку аграрну реформу, яка б надала, як того вимагають сили опозиції, «землю тим, хто її обробляє!».

Характеризуючи становище, що утворилося в сфері соціального життя країни, Алі Ята вказує на глибоку кризу, яка «однаково гостро існує в соціальних аспектах: безробіття, неповна зайнятість, масове переселення селян у міста». Крім того, вона проявляється «і в таких питаннях першорядної важливості як зарплата, освіта, охорона здоров'я та ін. [6, 7]

Тому, переходячи до розгляду соціального забезпечення та соціального становища трудящих країни, слід зазначити, що ці питання характеризуються наявністю кризової ситуації, що з кожним роком зростає.

Зупинимося більш докладно на цих питаннях.

У Марокко вкрай нерівномірно розподіляється національний прибуток. Так, за підрахунками на початок 70-х рр., річний прибуток на душу населення дорівнює 900 дирхамів, та для 14 млн. чоловік він не перевищує й 400 дирхамів [3, 37]. З іншого боку, буржуазно-феодална верхівка марокканського суспільства, що становить 5% населення (близько 800 тис. чоловік), привласнювала 50% національного прибутку [44, 1971, № 1388, 12]. Причому різниця потенціалів в прибутках найбільш та найменш забезпечених шарів суспільства невпинно зростає. Так, у 1960 р. 10% самих багатих сімей споживали 25% всього прибутку держави, а 10% самих бідних сімей мали лише 3,3% цього прибутку, а в другій чверті 70-х рр. прибуток перших збільшився до 37,7% і зменшився до 1,2% для других [див.: 34, 1974, № 704, 34—37].

Після 1956 року в країні постійно зростає вартість життя. Алі Ята, наводячи як найбільш вірогідний патрональний індекс вартості життя із 110 пунктів, що на відміну від офіційного індексу із 111 пунктів «не має мотивів держави обмежуватися цифрою демагогією» [3, 37], свідчить про значне зростання вартості життя, загальний показник якої досяг у 1970 р. 182,7 проти 100 у 1959 р. (тоді, як офіційний індекс досяг тільки 134 проти 100 у 1958 р.), а по видам продукції на 4 листопада 1970 р. він дорівнював: харчування 184,8, одяг 230,1, житло 186,2, інше 161,7 [3, 36—37]. Що ж стосується офіційного індексу із 111 пунктів (хоч він і не давав повної уяви про вартість життя), то він також продовжував зростати. В 1971 р.—досяг 137,4, а у 1972—142,6 [22, 38].

Протягом 60-х рр. рівень заробітної плати марокканських трудящих був фактично заморожений і не встигав за зростанням вартості життя. Особливо низьким був заробіток селян (і тих, що працюють у феодалів і поміщиків і найнятих державою). Їх середньорічний прибуток коливається в межах від 25 до 30 дирхамів на місяць [3, 36]. Не набагато кращими були справи в сфері ремісничого виробництва, де в середині 60-х рр. з 200 тис. зайнятих 3/4 одержували менше 4 дирхамів на день [17, 331]. Низьким лишався заробіток і в приватному секторі, де 83% трудящих одержували лише 5% загальної суми прибутків [31, 6. X 1972].

Боротьба робітничого класу за свої права, виступи профспілкових організацій та опозиційних партій змусили уряд 20 листопада 1971 р. підвищити гарантований мінімум заробітної плати. В цей день, згідно з розпорядженням державних органів, гарантований мінімум заробітної плати в промисловості було доведено до 0,956 дирхамів на годину, а

максимального напливу безробітних забезпечують роботою лише близько 82 тис. чоловік щомісяця [10, 17].

Узагальнюючи картину пропозицій робочих місць (як за накресленнями планів економічного розвитку Марокко, так і згідно з програмою «Національного піднесення») та їх попиту, можна зробити висновок, що пропозиції не могли не тільки зменшити існуюче в країні безробіття, а навіть були неспроможні припинити його дальше зростання.

Що ж до політики «марокканізації» економіки, то її початок було покладено в перші роки після одержання країною політичної незалежності. Її суть полягає в заміні французьких та інших іноземних службовців різних інститутів, організацій і банків, компаній тощо марокканським персоналом; поступовому викупі державою або місцевим марокканським капіталом акцій, що належать іноземним власникам; збільшенні частки марокканського капіталу в національних компаніях і товариствах; вилученні у іноземців земель, що належать їм з часів протекторату та ін.

Таблиця 1*

Показник	в містах	в сільській місцевості	по країні в цілому
Приріст попиту робочих місць	380 000	330 000	710 000
Приріст пропозицій робочих місць	180 000	305 000	485 000
Дефіцит	200 000	25 000	225 000
Приріст пропозицій робочих місць згідно з програмою «Національного піднесення»	50 000	20 000	70 000
Чистий дефіцит	150 000	5000	155 000

*/M. Villeneuve. La situation de l'Agriculture et son avenir dans l'économie marocaine. Paris, 1971, p. 51.

Ця політика в різний час мала різну ступінь активності. Так, у 1963 р. було націоналізовано основну залізничну мережу країни та електроенергетичну промисловість, а також зроблено перші кроки щодо націоналізації земель. Наказ про остаточну ліквідацію іноземної земельної власності було видано навесні 1973 р. До заходів політики «марокканізації» належить також доведення долі національного капіталу в ряді марокканських компаній і товариств (де раніше переважав іноземний капітал) до 51%, а в ремісничих підприємствах до 100%, запровадження у 1973 р. нового інвестиційного кодексу, що замінив кодекс 1960 р., згідно з яким марокканським громадянам надавалися пільгові умови для інвестиції капіталів у промисловість тощо.

Однак ефективність «марокканізації» в покращанні трудовлаштування незначна. Як зазначалося на III національному конгресі НСНС, «марокканізація», «виражається автоматично в заміні привілейованої іноземної верхівки привілейованою марокканською верхівкою» [40, I.XII 1974].

Розподіл між декількома тисячами марокканських селян землі та заміна іноземних робітників та службовців марокканцями не могли серйозно вплинути на підвищення зайнятості населення країни. Так, внаслідок розподілу земель (як націоналізованих у іноземців так і деяких земель державного фонду) з 1957 по 1972 р. земельні наділи одержало тільки 54 тис. селян (7500 сімей). Ця цифра, зазначала преса партії «Істикляль», «являє собою лише шосту частину цифри 300 тис., що характеризує щорічний приріст населення в наших селах» [42, 7. X 1972]. На підприємствах, які в результаті націоналізації приєдналися до державного сектору, з 1963 по 1966 р. внаслідок заміни іноземців змогло трудовлаштуватися лише 1000 робітників [4, 10].

Характеризуючи діяльність правлячих кіл Марокко по ліквідації безробіття і неповної зайнятості, слід зазначити, що заходи уряду, хоч і пом'якшували гостроту цієї проблеми, в цілому виявилися малоефективними. Такі результати є наслідком намагання властей країни вирішити проблему зайнятості в умовах капіталістичного розвитку економіки, відсталі соціально-економічної структури, недостатнього розвитку промисловості, небажання провести глибоку аграрну реформу, яка б надала, як того вимагають сили опозиції, «землю тим, хто її обробляє!».

Характеризуючи становище, що утворилося в сфері соціального життя країни, Алі Ята вказує на глибоку кризу, яка «однаково гостро існує в соціальних аспектах: безробіття, неповна зайнятість, масове переселення селян у міста». Крім того, вона проявляється «і в таких питаннях першорядної важливості як зарплата, освіта, охорона здоров'я та ін. [6, 7]

Тому, переходячи до розгляду соціального забезпечення та соціального становища трудящих країни, слід зазначити, що ці питання характеризуються наявністю кризової ситуації, що з кожним роком зростає.

Зупинимося більш докладно на цих питаннях.

У Марокко вкрай нерівномірно розподіляється національний прибуток. Так, за підрахунками на початок 70-х рр., річний прибуток на душу населення дорівнює 900 дирхамів, та для 14 млн. чоловік він не перевищує й 400 дирхамів [3, 37]. З іншого боку, буржуазно-феодална верхівка марокканського суспільства, що становить 5% населення (близько 800 тис. чоловік), привласнювала 50% національного прибутку [44, 1971, № 1388, 12]. Причому різниця потенціалів в прибутках найбільш та найменш забезпечених шарів суспільства невпинно зростає. Так, у 1960 р. 10% самих багатих сімей споживали 25% всього прибутку держави, а 10% самих бідних сімей мали лише 3,3% цього прибутку, а в другій чверті 70-х рр. прибуток перших збільшився до 37,7% і зменшився до 1,2% для других [див.: 34, 1974, № 704, 34—37].

Після 1956 року в країні постійно зростає вартість життя. Алі Ята, наводячи як найбільш вірогідний патрональний індекс вартості життя із 110 пунктів, що на відміну від офіційного індексу із 111 пунктів «не має мотивів держави обмежуватися цифровою демагогією» [3, 37], свідчить про значне зростання вартості життя, загальний показник якої досяг у 1970 р. 182,7 проти 100 у 1959 р. (тоді, як офіційний індекс досяг тільки 134 проти 100 у 1958 р.), а по видам продукції на 4 листопада 1970 р. він дорівнював: харчування 184,8, одяг 230,1, житло 186,2, інше 161,7 [3, 36—37]. Що ж стосується офіційного індексу із 111 пунктів (хоч він і не давав повної уяви про вартість життя), то він також продовжував зростати. В 1971 р.—досяг 137,4, а у 1972—142,6 [22, 38].

Протягом 60-х рр. рівень заробітної плати марокканських трудящих був фактично заморожений і не встигав за зростанням вартості життя. Особливо низьким був заробіток селян (і тих, що працюють у феодалів і поміщиків і найнятих державою). Їх середньорічний прибуток коливається в межах від 25 до 30 дирхамів на місяць [3, 36]. Не набагато кращими були справи в сфері ремісничого виробництва, де в середині 60-х рр. з 200 тис. зайнятих 3/4 одержували менше 4 дирхамів на день [17, 331]. Низьким лишався заробіток і в приватному секторі, де 83% трудящих одержували лише 5% загальної суми прибутків [31, 6. X 1972].

Боротьба робітничого класу за свої права, виступи профспілкових організацій та опозиційних партій змусили уряд 20 листопада 1971 р. підвищити гарантований мінімум заробітної плати. В цей день, згідно з розпорядженням державних органів, гарантований мінімум заробітної плати в промисловості було доведено до 0,956 дирхамів на годину, а

в сільському господарстві збільшено з 3,89 дирхамів до 5 дирхамів на день [19, 416]. В країні було ліквідовано зони оплати, які існували з часів протекторату, тому процентна надбавка в чотирьох зонах була різною: 29% — в четвертій, 27% — в третій, 14% — в другій та 12% — в першій до тієї межі, про яку згадувалось вище.

Однак ця надбавка не компенсувала зростання вартості життя, що за той самий час зросла майже в 2 рази. А подальше зростання цін на продукти першої необхідності (в основному на 30% в грудні 1973 р.) [34, 1973, № 677, 33] фактично звело її нанівець. До того ж мінімальна заробітна плата була підвищена лише 380—400 тис. чоловік у промисловості і 500 тис. у сільському господарстві [19, 416].

Значних масштабів набула в Марокко житлова проблема. Швидкі темпи зростання міського населення зумовили серйозний дефіцит квартир, який штучно загострювався приватним сектором. Плата за житлові приміщення в приватному секторі у деяких категорій населення забирала від 50 до 60% сімейного бюджету. Високі ціни на квартири, недостатня їх кількість, низькі заробітки міських трудящих — все це призвело до того, що тільки 5% міського населення проживають у сучасних кварталах міст, 70% — в мусульманських, погано влаштованих та густозаселених старих частинах міста (медінах) і 25% — в бідонвілях [40, 17. III 1972]. Аналізуючи умови життя в медінах на прикладі старої медіни м. Касабланки слід сказати, що вони визначаються великою густотою населення. На одному гектарі тут проживає 2000 чоловік, тоді як в багатих кварталах міста вона не досягає 20 чоловік. Кількість чоловік на кімнату дорівнює 3—4 й більше. До цього часу 18,9% житлових приміщень не електрифіковано; 42,2% не мають води, 39,4% — санвузлів, 35,3% — кухонь тощо [40, 17. III 1972].

Ще важче становище склалося в бідонвілях, де на початку 70-х рр. проживало 1500 тисяч чоловік і населення яких збільшувалося на 10% (100 тисяч чоловік) щороку [40, 17. III 1972]. Умови життя в бідонвілях вкрай злиденні. Так, згідно з дослідженням, 78,2% бараків — не електрифіковані, 63,7% не мають санвузлів, 84,2% — води, 63,7% — кухонь [40, 17. III 1972]. В цих частинах міст часто спалахують пожежі, тут найбільш широко розповсюджуються різні інфекційні захворювання.

Що ж до заходів уряду, які стосуються ліквідації бідонвілів та боротьби з перенаселенням медін, то, як зазначалося на V з'їзді Марокканської спілки праці (найбільшого профспілкового об'єднання країни) асигнування на вирішення цієї проблеми не тільки не збільшувалися, а, навпаки, зменшилися з 1 млрд. 670 млн. франків на рік за трьохрічним планом 1965—1967 рр. до 840 млн. франків на рік згідно з планом 1968—1972 рр. [40, 17. III 1972]. Виділені кошти аж ніяк не могли хоч би частково вирішити проблему перенаселення.

Характеризуючи становище, що утворилося в системі охорони здоров'я, слід зазначити деякі позитивні риси. Так, свої потреби в медикаментах країна забезпечує в цілому за рахунок вітчизняного виробництва, що виросло у 1971 р. у 8 разів порівняно з 1964 р., або до 80 млн. дирхамів [7, 1972, № 101]. Однак в цілому становище з охороною здоров'я погіршилося. Наприклад, якщо в 1965 р. на одного лікаря приходилося 12 120 чоловік, то у 1970 р. ця кількість зросла до 13 270, а кількість чоловік на одне ліжко-місце в державних медичних установах виросла з 660 чоловік у 1967 р. до 690 у 1971 р. [14, 40]. Розвитку системи охорони здоров'я значною мірою заважають дискримінація в оплаті праці марокканських та іноземних спеціалістів. «...Марокканський лікар, — зазначав Алі Ята, — в системі охорони здоров'я одержує менше ніж медсестра-іноземка» [3, 36]. Недосконалість і дальше погіршення становища в системі охорони здоров'я, а також низький життєвий рівень населення є причиною незначної тривалості життя, яка дорівнює по країні в цілому 47 рокам, та 43 рокам у сільській місцевості [32,

1967, № 31, 79]. Високою залишається в Марокко дитяча смертність. З кожної тисячі новонароджених у країні помирає 149 [30, 1971, № 8, 54], а з кожної тисячі дітей на другому році життя помирають 100, та між 2 і 4 роками — 100 [16, 266].

Внаслідок важкого матеріального становища переважної більшості марокканського народу, незадовільного забезпечення населення продуктами харчування, 42% населення, як виявило дослідження, що було проведене у 1964 р., споживає в середньому 1600 калорій на день, тоді як фізіологічний мінімум становить 2210 калорій на день [3, 38]. Погане харчування населення насамперед негативно впливає на здоров'я дітей. Дослідження, проведене Всесвітньою організацією охорони здоров'я, показало, що «мінімум 15% дітей загрожує недоїдання і що у дітей старшого віку спостерігається набряклість внаслідок недостатнього харчування» [36, 12. VIII 1973]. Близько 2 млн. дітей хворіють на рахіт [3, 38].

Недосконала й система освіти в країні. На початку 70-х рр. процент неписьменності в Марокко становив 76% [додаток до 45, 27.VIII 1974]. На III національному конгресі НСНС зазначалося, що з 4 млн. дітей, які досягли шкільного віку, 2700 тис. не відвідують школу і 100 тис. нових дітей щороку поповнюють їх кількість, тоді як уряд офіційно приймає щороку до школи лише 15 тис. дітей [40, I.XII 1974]. Вищу освіту можуть одержати «менш ніж 1% учнів з початковою освітою, з яких тільки третина жіночої статі» [40, I.XII 1974]

Розглядаючи соціальне становище марокканських трудящих за період незалежного розвитку країни, можна зробити висновок, що за своїми основними показниками воно не тільки не покращалось, але в багатьох випадках погіршилось.

Трудящі країни на чолі з робітничим класом, такі впливові опозиційні сили, як Партія прогресу і соціалізму, що виражає інтереси трудящих та прогресивної інтелігенції, партії Національний союз народних сил та «Істикляль» — які виражають інтереси, відповідно, дрібної буржуазії та частини заможної націоналістично настроєної буржуазії, а також крупні профспілкові об'єднання — Марокканська спілка праці (МСП) та Загальна спілка трудящих Марокко (ЗСТМ), — постійно ведуть боротьбу за задоволення своїх соціальних і політичних вимог.

Як підкреслювалось у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду КПРС в багатьох країнах Азії та Африки «...боротьба за національне визволення... почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних» [1, 20].

Значною мірою це положення стосується боротьби трудящих Марокко проти феодально-капіталістичної верхівки марокканського суспільства. Новий етап піднесення боротьби, що знайшов своє відобра-

Таблиця 2*

Рік	Кількість		Тривалість в робочих днях
	страйків	учасників	
1957	118	22818	112436
1958	220	118762	257940
1959	357	42023	198460
1960	269	50772	157024
1961	383	130242	617763
1962	254	52514	278426
1963	287	69110	351700
1964	207	88387	337400
1965	192	19142	207785
1966	173	25728	91486
1967	159	41323	134459
1968	90	29825	162883
1969	74	17029	151474
1970	97	17211	81274
1971	259	82027	589334
1972	479	100767	785860
1973	462	52320	353499

* Annuaire des statistiques du travail 1963. Genève, p. 528. Annuaire des statistiques du travail 1971. Genève, p. 739. Annuaire des statistiques du travail 1974. Genève, p. 736.

ження, в першу чергу, у розширенні страйкового руху, відбувся на початку 70-х рр. (див. таблицю 2).

Головними вимогами марокканських трудящих є підвищення зарплати, поновлення звільнених робітників, поліпшення соціального становища, збільшення кількості робочих місць на підприємствах, дальше покращання соціального законодавства та ін. Поряд з цим, трудящі країни, і передусім робітничий клас, все частіше висувають вимоги політичного характеру: демократизація існуючого режиму, націоналізація ключових позицій економіки, встановлення робочого контролю на підприємствах, передача землі у володіння широких верств селян і т. ін.

Слід зазначити, що трудящі країни вже добилися певних успіхів, особливо соціального характеру. Так, 31 грудня 1959 р. було введено Закон про організацію системи соціального забезпечення [див.: 8, 1972, випуск VI, 99—109], розширений завдяки наполегливим вимогам трудящих у середині 1972 р. [23, 1150]. Важливими нововведеннями були також запровадження гарантованого мінімуму зарплати у сільському господарстві у 1960 р., прийняття закону, що регулює найм і заробітки робітників сільськогосподарських, лісних і зв'язаних з ними підприємств у 1973 р. [33, 69—72]. Завдяки наполегливій боротьбі трудящих урядові кола змушені періодично підвищувати мінімум заробітної плати в сільському господарстві й промисловості, як це мало місце у 1971 та 1975 рр. До соціальних завоювань трудящих Марокко можна віднести право на укладання колективних угод з підприємцями, заборону штрафувати робітників як міру дисциплінарного стягнення тощо.

Однак всі ці соціальні положення охоплюють лише меншу частину марокканського трудящого населення. Так, наприклад, у 1966 р. державними формами страхування було охоплено 236 тис. чоловік, тобто всього 6% активного (на той час) в економічному відношенні населення [9, 8]. Крім того, з 35 товариств, що здійснювали соціальне забезпечення, до 1974 р. тільки в чотирьох переважав національний марокканський капітал. Інші ж контролювалися іноземним капіталом. Мало того, 20 з них навіть не підлягали марокканському законодавству, тому що були лише агентствами іноземних товариств [40, 1. XII 1974].

В цілому ж погіршення становища трудящих мас країни, яке виражається у збільшенні чисельності безробітних та напівбезробітних міста й села, зростанні вартості життя, загостренні житлової проблеми тощо, відсутність глибоких соціально-економічних та політичних зрушень у країні після одержання незалежності, зумовлюють дальший підйом боротьби трудящих Марокко за свої права.

Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своєму виступі 7 червня 1969 р. на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій, що відбулася у Москві, характеризуючи соціальні процеси в країнах Азії і Африки, які не стали на некапіталістичний шлях розвитку, трудящі цих країн «дедалі активніше вимагають здійснення глибоких перетворень, здатних на ділі розв'язати корінні проблеми, що їх хвилюють» [2, 54].

Під впливом успіхів економічного й політичного характеру, досягнутих соціалістичною системою, і в першу чергу Радянським Союзом, під впливом прогресивних перетворень у тих країнах «третього світу», що стали на некапіталістичний шлях розвитку, активізується діяльність марокканських трудящих, прогресивних партій та громадських організацій, спрямована на поліпшення становища народних мас, на завершення національно-демократичної революції.

Література

1. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971.
2. Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва 5—27 червня 1969 р. К., 1969.
3. *Yata A.* Bilan de 15 années d'indépendance macrocaine. Casablanca, 1971.
4. *Yata A.* Deux objectifs fondamentaux intimement liés à la conquête de la démocratie:— indépendance économique — intégration territorial du Maroc. Casablanca, 1967.
5. *Yata A.* Les problèmes actuels de la revolution nationale democratique au Maroc. Casablanca, 1966.
6. *Yata A.* L'Union, impératif de l'heure. Casablanca, 1966.
7. Бюллетень иностранной коммерческой информации.
8. «ЦИЭТИН. Социальное обеспечение за рубежом».
9. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/CN. 5/456/Add. 15. 25 September 1970.
10. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/AC. 54/L. 42. 21 December 1971.
11. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/AC. 54/L. 47. 31 January 1972.
12. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/AC. 54/L. 55. 24 January 1973.
13. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/AC. 54/L.51/Add. 1. 31 January 1973. Приложение II.
14. Документи ООН. Економічний і соціальний совет. E/CN. 5/512/Add. 2. 16 December 1974.
15. Annuaire de l'Afrique du Nord 1962. Paris, 1964.
16. Annuaire de l'Afrique du Nord 1965. Paris, 1966.
17. Annuaire de l'Afrique du Nord 1966. Paris, 1967.
18. Annuaire de l'Afrique du Nord 1969. Paris, 1970.
19. Annuaire de l'Afrique du Nord 1971. Paris, 1972.
20. Annuaire de l'Afrique du Nord 1972. Paris, 1973.
21. ST/STAT/SER. R/1. Annuaire demographique 1972. New York, 1973.
22. Maroc en chiffres 1972. Casablanca.
23. Royaume du Maroc. Bulletin officiel. 1972, № 3121.
24. Арабские страны. Турция, Иран, Афганистан. История, экономика. М., 1973.
25. Соревнование двух систем. Экономика и трудящиеся. М., 1973.
26. Формирование рабочего класса в странах Азии и Африки. М., 1971.
27. *Шабеев Б. А.* Рабочий класс стран Магриба. М., 1968.
28. *Amin S.* The Maghreb in the Modern World. Algeria, Tunisia, Morocco. London, 1970.
29. *Debbasch.* Ch. etc. Les economies maghrebines. Paris, 1971.
30. «Азия и Африка сегодня».
31. «Труд».
32. «The African Communist».
33. «International Labour Review», vol. 110, № 1, Juli 1974, Geneva.
34. «Jeune Afrique».
35. «Karawan».
36. «Le Nouvel Observateur».
37. «Al-Alam».
38. «Avangard».
39. «The Financial Times».
40. «Maghreb Informations».
41. «Maroc—Informations».
42. «Le Monde».
43. «Statist».
44. «Temoignage Cheritien».
45. «The Times».

МАТЕРІАЛИ 1-ОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

В. В. ПАВЛЕНКО

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ БОЛГАРСЬКИМ ПОЛІТИЧНИМ ЕМІГРАНТАМ У 20—30-х рр.

Пролетарський інтернаціоналізм — органічна частина ідеології і політики робітничого класу і комуністичних партій, важливе знаряддя, без якого не можна перетворити старий світ і побудувати нове суспільство. Сьогодні, коли на міжнародній арені розгорнулося гостре протиборство, «між силами миру, свободи, прогресу і силами пригноблення, реакції і агресії» [1, 3], вивчення славних традицій пролетарського інтернаціоналізму становить великий теоретичний і практичний інтерес. Ознайомлення з цими традиціями збагачує нас цінним досвідом згуртування і об'єднання всіх сил міжнародного революційного руху, перебудовуючих світ на основі всеперемагаючих принципів марксизму-ленінізму.

Славною сторінкою солідарності є інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Болгарії в міжвоєнний період, солідарність трудящих Радянського Союзу з антифашистською боротьбою болгарських робітників і селян і, зокрема, братерська допомога радянського народу болгарським політичним емігрантам, як одна із форм цієї солідарності.

Одним із перших до вивчення деяких аспектів цієї проблеми, а саме діяльності в СРСР болгарських літераторів-політемігрантів та їх внеску в розвиток культурних зв'язків між Болгарією і Радянським Союзом, звернувся радянський літератор Л. Єрихонов [36]. Розробку цього питання продовжили П. С. Сохань, Л. О. Пашковський [50; 45] і болгарські автори Н. Белоусов і Д. Павлов [28; 29; 42; 43]. Цікаві бібліографічні відомості про видатних болгарських діячів культури М. Марчевського, Г. Бакалова, К. Кюлявкова, що проживали в Радянському Союзі, містяться в книжках В. І. Злиднева, К. Генова, Георгі Авджієва [38; 31; 24]. Більш широко висвітлена ця проблема в працях М. Д. Дихана, який акцентує основну увагу на вивченні вкладу болгарських революціонерів у соціалістичне будівництво в СРСР [34].

Окремі питання вказаної теми, зокрема діяльність сільськогосподарської комуни болгарських політемігрантів ім. Димитра Благоева на Полтавщині, стали предметом дослідження радянських авторів В. Н. Жук і Л. П. Решетнікова [37; 48].

Цікаві матеріали для дослідження знаходимо у мемуарах відомих діячів БКП, колишніх політичних емігрантів — Золи Драгойчевої, Жака Натана, Щерю Атанасова, Івана Вінарова, Бориса Сімова, Івана Крекманова, Дімитра Гіліна [35; 40; 25; 30; 49; 39; 32], а також у спогадах про них їх соратників [44; 46; 53].

Автор статті розглядає лише питання підтримки радянськими людьми болгарських політемігрантів, які знайшли в Радянському Союзі свою другу батьківщину.

Кривавий фашистський терор у Болгарії, що розпочався після поразки Вересневого антифашистського повстання 1923 р., привів до ма-

сової політичної еміграції. В першу чергу, виїжджали ті, кому загрожувала смертна кара і тривале тюремне ув'язнення. Виїзд за кордон санкціонувався партійними організаціями або ЦК БКП. Болгарські емігранти прибували в сусідні з Болгарією країни: Югославію, Туреччину, Румунію, Грецію, а потім переправлялись у Радянський Союз.

У капіталістичних країнах болгарським політемігрантам загрожувала видача болгарському урядові, матеріальне становище їх було дуже тяжким, часто політемігрантів лишали навіть права вільно переміщатися і переводили на стан військовополонених.

Вожді болгарського пролетаріату Георгій Димитров і Васил Коларов 8 жовтня 1923 р. звернулися з відозвою до трудящих всього світу з закликом надати моральну і матеріальну допомогу болгарським політемігрантам. «Беручи під свій політичний захист вигнаних на чужину болгарських революціонерів і надаючи їм і їх сім'ям матеріальну підтримку,— підкреслювали вони,— трудящі маси всього світу дадуть відповідь софійським іезуїтам і палачам, які, сіючи смерть, жах і розорення в нещасній країні, намагаються... за допомогою всілякої підлої брехні й тисяч сфабрикованих звинувачень очорнити доблесних і самовідданих борців за її свободу...» [2, 140].

Одними з перших на звернення відгукнулися трудящі балканських країн, де знайшли притулок болгарські політемігранти. Під керівництвом комуністичних партій цих країн проходили кампанії за звільнення арештованих та інтернованих болгарських повстанців, надання їм матеріальної допомоги [59, 23.X 1923]. Включалися в цей рух й інші політичні та громадські організації. Так, вже в листопаді 1923 р. Незалежна робітничая партія Югославії збрала на користь болгарських біженців 100 тис. динарів [60, 22.XI 1923].

Емігранти*	Роки						
	1925	1926	1927	1928	1930	1931	1932
Кількість політемігрантів	2158	707	499	247	275	477	570
в тому числі сімей	289	136	144	—	—	—	—
% до 1925 р.	100	34	28	10	12	21	26

*ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. I, спр. 22, арк. 277; спр. 56, арк. 325.

Очолила рух в підтримку болгарських політемігрантів Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР). У листопаді югославська секція МОДР передала болгарським революціонерам 400 доларів, а швейцарська — 400 франків. Широку кампанію розгорнула чехословацька секція [55, 13.XI 1923]. Велику допомогу болгарським політемігрантам надавала радянська секція МОДР. В жовтні 1923 р. вона передала болгарським біженцям, які проживали в Югославії, Румунії і Туреччині, 10 тис. доларів і в листопаді 500 доларів повстанцям, інтернованим в Туреччині [57, 17.X 1923; 63, 17.XI 1923]. Зібрані кошти дозволили відкрити у центрах болгарської політеміграції громадські їдальні і подати допомогу хворим і пораненим [39, 53—54].

Другою батьківщиною політемігрантів, де вони знайшли теплий братерський прийом, стала Країна Рад.

Найбільша кількість зарубіжних революціонерів прибула в Радянський Союз в період з 1923 по 1925 р. після поразки революційних виступів трудящих європейських країн і репресій, що настали за ними. Після 1925 р. кількість політемігрантів, які прибували в СРСР, помітно скорочується, а в 1930 р.— знову збільшується (див. табл.).

Зменшення кількості політемігрантів, які прибували в СРСР, було наслідком деякого спаду революційного руху в капіталістичних країнах, в тому числі і в Болгарії, що вступили в період тимчасової і часткової стабілізації капіталізму, а також тим, що під натиском боротьби болгарських трудящих фашистський уряд змушений був вдатися до «демократичних» методів правління. Проте в 30-ті рр. починається нове піднесення революційної боротьби трудящих капіталістичних країн. В цих умовах значно посилюється терор панівних класів, що став однією з основних причин нової хвилі еміграції.

Кількість політемігрантів у Радянському Союзі важко встановити через її постійні зміни. Багато політемігрантів проживали в СРСР тимчасово і, якщо їм не загрожувала смертна кара в Болгарії, поверталися на батьківщину, щоб продовжувати боротьбу, деякі приймали радянське підданство.

Болгарська політеміграція в СРСР була другою по чисельності після польської і досягла апогея після вибуху в софійському соборі *. В 1926 р. вона становила 17% від всієї кількості політемігрантів у Радянському Союзі [34, 14]. З них близько 11% від загального числа зарубіжних революціонерів, тобто майже 1 тис. чоловік, проживали на території Радянської України [6, спр. 2134, арк. 18]. Тяга болгарської політеміграції до України, зокрема її півдня, пояснюється не тільки близькими до балканських кліматичними умовами, а й тим, що тут проживало близько 200 тис. болгар — потомків тих болгар, які втекли від османського ярма ще в часи турецького панування [50, 61].

Для розв'язання питань, пов'язаних з прийомом і наданням допомоги політемігрантам, весною 1923 р. у Москві було організовано Товариство допомоги політемігрантам [3, спр. I, арк. 60]. 21 жовтня цього самого року почало існувати Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам з центральним правлінням у Харкові й відділеннями в Києві й Одесі [6, спр. 314, арк. 24; 10, спр. 37, арк. 22]. Товариство, що фінансувалося ВУЦВК і Червоним Хрестом, мало право відкривати сільськогосподарські й промислові підприємства. На його користь влаштовувалися вистави, концерти, читалися лекції, збиралися пожертвування.

Внаслідок збільшення кількості політемігрантів в СРСР і ускладнення організації допомоги їм Всесоюзне товариство допомоги політемігрантам у березні 1924 р. було реорганізовано в Центральний комітет політеміграції при ЦК МОДР СРСР. Пізніше, в 1926 р. у зв'язку з частковим відливом політемігрантів замість Центрального комітету був створений Відділ політеміграції при ЦК МОДР СРСР. Він мав свої відгалуження в Ленінграді, Мінську, Харкові й Одесі. В Краснограді, Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Полтаві, де також проживали політемігранти, були його уповноважені [21, 1924, № 13, 3; спр. 22, арк. 282].

Створення Відділу політеміграції в Одесі зумовлювалося наявністю тут значної кількості політеміграції. Тільки з 1924 по 1927 р. через Одеське відділення пройшло близько 1 тис. політемігрантів, переважно болгар [3, спр. 13, арк. 27]. Сприятливі кліматичні умови, близькість болгарських колоній зробили Одесу базою болгарських політемігрантів. Але необхідність централізації керівництва справами політеміграції і обмежені можливості у влаштуванні на роботу політемігрантів в районі Одеси, а також особливість Одеси як великого прикордонного міста привели до закриття в 1928 р. Одеського відділення. Одеса стала з того часу тільки пропускним пунктом для політемігрантів, які направлялись потім вглиб країни [19, 1928, № 7, 4]. Харківське відділення було реорганізоване у Відділ політеміграції у всеукраїнському масштабі. Під

* Військова організація БКП, в якій переміг ультралівий ухил, у відповідь на посилення терору правлячих класів, зробила відчайдушну спробу вбити царя і фашистського прем'єр-міністра Цанкова, здійснивши 16 квітня 1925 р. вибух в соборі «Свята неділя».

його керівництвом виконувалася робота серед політемігрантів по всій Україні.

Болгарські комуністи, які приїжджали в Радянський Союз найчастіше морем, через Туреччину або використовуючи канали зв'язку між містами Варна і Бургас з Одесою і Севастополем, як і всі інші політемігранти направлялися у Відділи політеміграції. Питаннями визнання прибувших з-за кордону товаришів політемігрантами займалися легітимаційні комісії, створені при Відділах політеміграції. Політемігрантам, визаним комісіями, видавалася матеріальна допомога та інші пільги. Але й емігранти, що не ввійшли до їх числа, одержували певну підтримку. Наприклад, у відповідь на лист Комітету політеміграції при ЦК МОДР України до голови ВУЦВК Г. І. Петровського з проханням надати допомогу емігрантам, позбавленим її згідно статуту Комітету, Народний Комісаріат фінансів УРСР виділив 2 тис. крб. і 1 тис. крб.— адміністративно-господарський відділ ВУЦВК [5, спр. 630, арк. 1, 4 зв].

Близько 75% політемігрантів прибувало до Радянського Союзу тяжко хворими [14, спр. 158, арк. 79]. Давалися взнаки тривале тюремне ув'язнення і катування. Комуністів, які потребували лікування та відпочинку, Відділ направляв у санаторій для політемігрантів в Одесі. Відпочивали й лікувалися вони і в Сочинській трудовій лікувальній колонії політемігрантів, що була у віданні ЦК МОДР СРСР. Надавали політемігрантам медичну допомогу не лише по лінії МОДР, а й через медичну комісію ЦК ВКП(б) [3, спр. 16, арк. 47; спр. 13, арк. 112]. Кількість санаторіїв, в яких могли поновлювати своє здоров'я політемігранти, збільшувалась. Якщо в 1927 р. одержали санаторне лікування 70 чоловік, то тільки за квітень— жовтень наступного року було відправлено в санаторії Криму і Кавказу 60 чоловік [3, спр. 18, арк. 107]. При кожному відділенні політеміграції і в деяких містах було створено Будинки політемігрантів, де вони також могли відпочити і набратися сили. Будинки знаходилися на забезпеченні місцевих органів влади і організацій МОДР. Великі суми їм відпускав і ЦК МОДР СРСР [3, спр. 9, арк. 293—294]. На повному утриманні емігранти жили два місяці [14, спр. 158, арк. 78]. На забезпечення і обслуговування політемігрантів ЦК МОДР витрачав значні кошти. За 1925—1933 рр., за нашими підрахунками, ним було витрачено близько 3 млн. крб. [3, спр. 16, арк. 30; спр. 48, арк. 219; спр. 56, арк. 326].

За цей період відділення політеміграції або місцеві модрорганізації підшукували їм роботу або відправляли на навчання. Інколи, як це мало місце на Полтавщині, матеріальну допомогу на утримання політемігрантів і влаштування їх на роботу надавали Червоний Хрест, біржі праці, місцеві підприємства, колгоспи [21, 1924, № 13, 5]. До одержання роботи зарубіжним революціонерам надавалася допомога по лінії соцстраху [3, спр. 10, арк. 105—106]. Політемігрантів, які направлялися на місце наданої роботи, ЦК МОДР або відділення політеміграції забезпечували проїзними квитками й 2—3-тижневою допомогою, а на підприємствах доплачували від 60 до 100% одержуваного заробітку. Проте, в процесі трудовлаштування доводилося долати значні труднощі, викликані поганим знанням російської мови, відсутністю кваліфікації. Крім того, фізичний стан їх переважно був настільки лідрваний, втрата працездатності часто настільки значна, що вони не могли повернутися до своєї основної професії. Враховуючи це, відділ політеміграції звертався через ЦК МОДР СРСР з запитаннями до всіх організацій для виявлення можливостей влаштування іноземних робітників на підприємства.

Займався цим питанням і Наркомпраці СРСР, що давав пряму вказівку приділяти особливу увагу працевлаштуванню політемігрантів. Поряд з розселенням політемігрантів по індустріальних районах, у де-

яких сільських місцевостях організовувалися трудові сільськогосподарські колективи або виробничі кооперативи. Одним з таких колективів була сільськогосподарська комуна болгарських політемігрантів ім. Димитра Благоева на Полтавщині.

Комуністична партія Радянського Союзу, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, вживала всіх заходів для того, щоб іноземні робітники не почували себе ізольованими від тісної трудової радянської сім'ї. Вона організовувала серед них роботу так, щоб зробити з політемігрантів свідомих і активних учасників будівництва соціалізму в СРСР.

Участь болгарських комуністів у створенні матеріально-технічної бази соціалізму в СРСР яскраво демонструвала їх братерську солідарність з батьківщиною Жовтня, високо оцінювалася радянським народом і додатково стимулювала його трудову і політичну активність на різних ділянках будівництва соціалізму.

Болгарська комуністична партія приділяла велику увагу політичному вихованню і гартуванню своїх революційних кадрів, дбала, щоб політемігранти використовували своє перебування в СРСР для одержання середньої спеціальної і вищої освіти. Особливо великого значення підвищенню кваліфікації політемігрантів надавало болгарське представництво Виконавчого Комітету Комінтерну і особисто Георгій Дмитров. У своїх листах до відповідних установ він просив забезпечити місяця для болгарських революціонерів у вищих учбових закладах СРСР. Радянський уряд, йдучи назустріч проханням керівництва БКП, виділяв для них додатково спеціальні місця у вузах нашої країни. Так, в інститутах Москви в 1923 р. болгарським політемігрантам надавалося 16 місць, а у вищих учбових закладах Харкова — два місця. А вже в 1926 р. у харківських інститутах навчалося 30 болгарських студентів [47, 192, 193; 45; 173].

Вожді болгарського пролетаріату Г. Дмитров і В. Коларов також неодноразово зверталися в керівні органи Комінтерну, КІМ, МОДР та інші організації з проханням надати матеріальну підтримку студентам-політемігрантам. У відповідь на одне з таких прохань ЦК МОДР СРСР у серпні 1926 р. виділив 1 тис. крб. болгарським студентам [3, спр. 9, арк. 192]. Допомагали їм місцеві модрганізації і виконавчі комітети болгарських районів [15, спр. 132, арк. 70; спр. 63, арк. 76].

Багато болгар навчалося в Комуністичному університеті національних меншостей Заходу (КУНМЗ) в Москві, створеному 1921 р. для підготовки партійних кадрів країн, комуністичні партії яких були в підпіллі *. В університеті поряд з німецьким, польським, литовським, латиським, італійським, румунським секторами був і болгарський. Відкриття болгарського сектору стало великою подією в житті БКП в такі тяжкі для неї години. По суті це був перший комуністичний учбовий заклад в історії болгарського революційного руху. В університеті був підготовчий і чотири основні курси. На підготовчий курс вступали товариші, які не мали загальноосвітньої підготовки. Студенти вивчали, в основному, загальнополітичні дисципліни, а також одержували знання і в галузі точних наук.

В перші два роки існування КУНМЗ студентами стали 90 болгарських політемігрантів. У наступні роки кількість вступаючих дещо зменшилася. За весь період існування сектору в ньому навчалося 190 болгарських політемігрантів. Слухачі університету були сміливі й мужні революційні борці, які пройшли вогонь класових битв. Тут навчалися 56 учасників повстання 1923 р., 30 учасників революційних подій 1924—

* Багато студентів перебували на нелегальному становищі у себе на батьківщині, і тому брали собі псевдоніми.

1925 рр., 23 засновники й секретарі первинних партійних і комсомольських організацій, 42 секретарі й члени міських і окружних партійних та комсомольських комітетів, 8 профспілкових діячів, 9 організаторів партійних каналів зв'язку і підпільних друкарень та ін. Багатьох з них катували в поліції і тюремних застінках, 22 чоловіка були засуджені на смерть [61, 18.VIII 1974].

Болгарський сектор очолювався видатними партійними діячами БКП. На чолі його в 1926—1932 рр. став відомий керівник БКП, секретар ЦК БКП в 1923—1925 рр. Станке Димитров-Марек (Стефан Димитров Тодоров). Після нього до арешту в Берліні * був Благой Попов, а з 1933 до 1935 рр.— член ЦК БКП і Закордонного бюро БКП, секретар Софійського окружного партійного комітету Антон Іванов. В останні два роки існування КУНМЗ болгарським сектором керував Борис Сімов.

До викладання в КУНМЗ залучалися визначні діячі БКП, які перебували в еміграції в СРСР: член ЦК БКП і Закордонного бюро БКП, секретар Врачанського комітету БКП Гаврил Генев, член ЦК, депутат Народних зборів 1914—1923 рр. Христо Кабакчиев, член ЦК, відомий історик і громадський діяч Стела Благоєва (дочка Д. Благоєва), секретар окружного комітету партії в Бургасі Васил Караміхов, один з керівників Червненого і Вересневого повстань 1923 р. у Врачанському окрузі Фердінад Козовський, член ЦК БКП Трайчо Костов та ін. [40, 91—94; 23, 162—163]. Лекції читали також і радянські спеціалісти. Університет неодноразово відвідував Георгій Димитров [25, 100].

Важливе місце в підготовці слухачів університету займала практика в колгоспах, на підприємствах, в партійних комітетах, де вони старанно вивчали багатий досвід нашої комуністичної партії. Водночас це була одна із форм глибокого знайомства з радянською дійсністю. Студенти брали участь у всіх політичних кампаніях, що проводилися в країні. За кожним сектором прикріплювався певний район, в якому вони під час канікул проводили агітаційну і пропагандистську роботу. Студенти болгарського сектору шефствували над болгарськими селами Запорізької, Одеської та Херсонської областей [26, 92].

Партійні кадри для БКП готувалися в Ленінській партійній школі. В болгарському секторі партшколи викладали Станке Димитров-Марек, Христо Кабакчиев, Янко Атанасов [61, 4.VIII 1973]. Викладачами стали випускники, а пізніше аспіранти партшколи Гаврил Генев, Петро Ченгелов і Продан Табаков [41, 11—12; 61, 20, X 1973].

Навчаючись у партшколі, її вихованці вели велику пропагандистську роботу серед трудящих нашої країни, в основному серед болгарського населення півдня України. Наприклад, в 1928 р. група болгар — слухачів партшколи побувала з лекціями в Севастополі, Сімферополі, Євпаторії, а також відвідала болгарські села Крима [40, 99].

Відкриття болгарських секторів в КУНМЗ і Ленінській партійній школі надавало можливість БКП поповнити свої поріділи в 1923—25 рр. ряди кадрами, вихованими в ленінському дусі, збагаченими більшовицьким досвідом. Це була велика інтернаціональна допомога нашої комуністичної партії болгарським комуністам.

Чимало слухачів цих секторів вже мали багатий досвід революційної боротьби. Серед них можна назвати членів ЦК БКП і Робітничої партії Димитра Карадімова, Методі Шаторова, Атанаса Дамянова, члена ЦК Робітничої спілки молоді, а пізніше її секретаря Александра Димитрова (Сашо), народного представника і голову парламентської групи Робітничої партії в 1931—33 рр., Сибі Димитрова і багато інших [61, 16.V; 18. VIII; 4. IX 1974; 22, 332, 340].

* Йдеться про арешт Б. Попова, В. Танєва і Г. Димитрова в зв'язку з підпалом рейхстагу.

Деякі випускники з різних причин (стан здоров'я, смертний вирок в Болгарії), залишаючись в СРСР, брали активну участь у будівництві соціалізму в нашій країні, що стала їм другою батьківщиною.

Слухачі цих учбових партійних закладів переважно повертались на батьківщину для продовження антифашистської боротьби, активно включались у нелегальну роботу і очолювали революційних рух в країні. Так, значний вклад в антифашистську боротьбу болгарських трудящих внесли Георгій Москов (член ЦК БКП з 1930—31 рр.), Еміл Марков (член ЦК БКП з 1941—43 рр.), Стоян Петровський — організатор партизанських загонів, Коцо Бановський та ін. [61, 27, III, 26, IX 1973; 23, 101, 183].

Багато з випускників цих партійних учбових закладів героїчно загинули за звільнення своєї країни від фашизму, а ті, які залишилися в живих, віддавали всі свої сили будівництву соціалізму в НРБ. Політичне загартування і досвід, одержані в країні Великого Жовтня, стали дуже цінними для багатьох відомих партійних, державних і громадських діячів НРБ — члена Політбюро ЦК БКП, голови Всенародного комітету болгаро-радянської дружби, лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Золи Драгойчевої; члена Політбюро ЦК БКП голови Національної ради Вітчизняного фронту (з 1957 р. до смерті в 1972 р.) Бояна Билгаранова; члена ЦК БКП, міністра будівництва, а пізніше (до смерті в 1974 р.) заступника голови Національної ради Вітчизняного фронту Раденко Відінського; директора Центральної партійної школи, пізніше — Вищої партійної школи і музею Георгія Димитрова Олени Димитрової-Червенкової (померла 1973 р.), міністрів Благоя Іванова і Трайчо Костова, послів НРБ — Апостола Колчева і Василя Балевського та багатьох інших.

Навчалися болгарські політемігранти й в інших учбових закладах нашої країни.

БКП піклувалася про поповнення своїх рядів військовими спеціалістами, які так були потрібні болгарському антифашистському рухові. З цією метою вона направляла до Радянського Союзу своїх кращих представників. Готувалися військові кадри й з середовища політемігрантів. Військову освіту вони одержували найчастіше у Вищій військовій академії ім. М. В. Фрунзе, а також в інших провідних військових академіях СРСР. Окремі випускники цих академій закінчували Вищу військову академію генерального штабу. Серед них був Іван Кінов — в НРБ начальник Генерального штабу (1944—1949), начальник Військової академії ім. Г. С. Раковського (НРБ), заступник міністра оборони (1954—1960).

Свої знання і досвід болгарські революціонери віддавали Радянській Армії, її технічному переозброєнню, викладанню у військових академіях*. Солідну військову освіту і багатий бойовий досвід, одержані в рядах радянських військових сил, вони використовували в антифашистській боротьбі, а після перемоги народної влади в створенні і зміцненні Болгарської народної армії. З числа колишніх випускників військових академій СРСР визначними болгарськими військовонаачальниками, фундаторами Болгарської народної армії стали Георгій Дамянов, Іван Михайлов (І. М. Попов), Петро Панчевський, Щерю Атанасов, Фердінанд Козовський, Іван Вінаров, Асен Греков і Захарі Захарієв [54, 1958, № 24, 7; 23; 61, 22. II 1974].

У Радянському Союзі з болгарських політемігрантів готувалися і вчительські кадри. Цю благородну професію вони одержували, зокрема, в Академії комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської (у Москві). Окремі її слухачі внесли значний вклад у розвиток народної освіти

* Командирами Червоної Армії були: Нікола Яблін, Владимир Седлоєв, Жівко Кричмарський, Атанас Премьянов, Тодор Грудов та ін.

в соціалістичній Болгарії, деякі стали відомими партійними і громадськими діячами. Так, Марія Козовська була заступником міністра народної освіти, а Анна Билгаранова — членом міського комітету БКП і головою Софійської жіночої ради [61, 27, II, 4, IX 1972].

Болгарські політемігранти були студентами учбових закладів, в яких для них організовувалися спеціальні сектори. Вони відкривалися в основному, в вузах і технікумах Одеси. Це — пединститут, Вища сільськогосподарська школа, педагогічний і театральномузичний технікуми [58, 7, XI 1933]. Багато болгарських політемігрантів одержували освіту в учбових закладах, створених спеціально для них і місцевих болгар. Партійні кадри готувала Болгарська партійна школа, створена в 1926 р. на основі болгарського сектору Дніпропетровської партійної школи. В 1927 р. вона за проханням болгарських політемігрантів була переведена в Одесу [3, спр. 13, арк. 28].

Середню педагогічну освіту давав Преславський педагогічний технікум (с. Преслав, Мелітопольського району Запорізької області). Він забезпечувався викладачами переважно із середовища політемігрантів. Керували роботою технікуму також політемігранти. Певний час до 1928 р. його директором був Благой Георгієв, а з 1929 по 1930 р. дружина і соратник видатного діяча болгарського профспілкового руху Ламбі Кандева — Райна Кандева. Вона брала активну участь у громадському житті району, була секретарем Преславського партосередку, членом райкому партії [33].

Для перепідготовки вчителів-політемігрантів, які одержали освіту в Болгарії, а після прибуття в СРСР викладали в школах та інтернатах для дітей болгарського населення півдня Радянської України, створювалися курси, проводилися наради й конференції. Вони організовувалися в 1926, 1928 і 1929 рр. при Преславському технікумі. Керував їх роботою старший інспектор болгарського бюро Народного комісаріату освіти С. Д. Іджилов. Викладачами і доповідачами переважно були болгарські політемігранти — викладачі Преславського педтехнікуму. Програма курсів відзначалася своєю обширністю. Наприклад, в 1928 р. курсанти розглядали такі питання: політика партії і радянської влади на селі в зв'язку з постановою X з'їзду КП(б)У і XV з'їзду ВКП(б), самоосвіта болгарських вчителів, політосвіта на селі й ліквідація неписьменності, музично-художня робота в болгарських селах, дитячі періодичні видання і методичний додаток до газети «Съветско село». Приділялося багато уваги трудовим школам — їх програмі, головним дисциплінам, громадсько-політичній і краєзнавчій роботі, агрономізації і т. д. [7, спр. 7753, арк. 5, 23, 25, 35; спр. 7751, арк. 11, 15; спр. 5288, арк. 3]. Ця перепідготовка відіграла важливу роль у підвищенні кваліфікації болгарських вчителів, дала змогу ознайомитися з основними методами викладання в радянських школах, їх учбовою програмою і системою навчання.

Болгарським національним районам, що об'єднували сільське населення, потрібні були спеціалісти в галузі сільського господарства. Цю проблему вирішував Коларівський аграрний технікум і сільськогосподарська школа в с. Преслав. Слухачами і викладачами цих учбових закладів, поряд з місцевими болгарами, були й політемігранти.

В Радянському Союзі болгарська політеміграція не тільки одержувала освіту, а й підвищувала свій науковий рівень. Болгарські комуністи закінчували, в основному, Інститут червоної професури або аспірантуру КУНМЗ. Деякі з них досліджували недавні події в історії болгарського народу [23, 270]. Після закінчення аспірантури болгарські політемігранти займалися науковою і викладацькою діяльністю в КУНМЗ, Ленінській партійній школі та інших вузах нашої країни.

Повернувшись на батьківщину, вони внесли істотний вклад у розвиток болгарської наукової думки, віддаючи всі свої сили й знання про-

паганді й поширенню марксистсько-ленінського вчення, навчанню й вихованню наукових кадрів у Народній Республіці Болгарії. Служінки науці присвятили своє життя випускники Інституту червоної професури: керівник Інституту клінічної медицини, академік Цветан Крістанов; про ректор Софійського університету, професор Янко Атанасов; член-кореспондент Болгарської Академії наук Крестю Желязков Добрев; завідувач кафедри історії БКП Вищої партійної школи Васил Караміхов; професор Райчо Караколов [61, 13, V 1972; 4, VIII, 9, 24, IX 1973; 23] 144]. Аспірантуру КУНМЗ закінчив також визначний політичний і державний діяч НРБ, член Політбюро ЦК БКП, заступник голови Ради Міністрів (1950—1952) Валадимир Поптомов.

Викладацька й наукова діяльність багатьох болгарських політемігрантів залишила помітний слід у розвитку радянської науки. До повернення в Болгарію вони віддавали набуті знання своїй другій батьківщині. Зокрема, в Радянському Союзі розквівав талант відомого болгарського вченого Тодора Павлова, який перебував у СРСР з 1932 по 1936 рр. Редактор газети «Младеж», пізніше «РЛФ» і журналу «Наковалня» Тодор Павлов одержав в Радянському Союзі звання професора; викладав діалектичний матеріалізм в Інституті червоної професури; був деканом філософського факультету Інституту історії, філософії літератури. Його обирають дійсним членом Комуністичної Академії. В Москві вийшов з друку перший том його великої праці «Теорія відображення». Тодор Павлов — член Політбюро ЦК БКП, почесний голова Болгарської Академії наук — був першим іноземним вченим, який одержав в 1972 р. за великі досягнення в галузі суспільних наук вищу нагороду Президії Академії наук СРСР — золоту медаль ім. Карла Маркса [44, 61, 8, III 1973].

Здібним військовим теоретиком проявив себе викладач Вищої військової академії ім. Фрунзе Цвятко Радойнов, а також генерал Крум Бичваров — професор Толмачевської військово-політичної академії. Бичваров був автором декількох праць з історії військового мистецтва: [23, 241—242; 40, 105].

Займались викладацькою і науковою діяльністю в СРСР історики: Георгій Крагунчев і Радослав Янчев (в НРБ — професор Софійського університету і Вищої партійної школи) і економіст Кирило Лазаров (член-кореспондент БАН). Значну наукову роботу в СРСР вів Васил Коларов, який був директором Міжнародного аграрного інституту (з 1931—41 рр.) і головним редактором його наукового органу «Аграрні проблеми». За науковий внесок в галузі економічних наук його удостоєно в 1935 р. наукового ступеня доктора економічних наук. Величезна заслуга належить В. Коларову і у вихованні наукових кадрів. Вихованцями його школи була, зокрема, ціла плеяда болгарських політемігрантів, які працювали під його керівництвом в Міжнародному аграрному інституті*. Наукову діяльність Васил Коларов поєднував з великою викладацькою роботою. Він читав лекції в Інституті історії АН СРСР Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б), Військово-політичній академії і КУНМЗ [45, 174].

Знання і викладацький досвід, одержані в СРСР, давали можливість болгарським революціонерам повернутися на батьківщину підготовленими для будівництва соціалізму на звільненій від фашизму землі Радянський Союз став школою спеціалістів для нової, соціалістичної Болгарії.

Одним з головних аспектів роботи серед політемігрантів було підвищення їх політичного рівня, залучення до участі в громадському

* Науковою діяльністю тут займались доктор економічних наук Іван Ормано (Горов), Петко Кунін, Георгій Михайлов (Г. М. Добрев-Желязов), Янко Маслінск та ін.

житті радянського народу. З цією метою при громадських організаціях нашої країни створювалися секції, гуртки політемігрантів.

Болгарські секції були організовані при Інтернаціональних клубах Москви, Ростова-на-Дону, Одеси, Харкова й Полтави [34, 17—18]. Самою численною була болгарська секція при Одеському Інтернаціональному клубі, відкритому в 1924 р. В 1926 р. вона нараховувала 204 члени. Значний процент у секції становили політемігранти (133 чоловіка) [12, спр. 466, арк. 42—зв; спр. 451, арк. 8].

При секції була створена школа політграмоти. Її слухачам читалися лекції на різні політичні й економічні теми, багато уваги приділялось питанням революційного руху в Болгарії та інших країнах, тактиці революційної боротьби. Таку лекцію прочитав болгарським політемігрантам в липні 1926 р. Георгій Димитров, виступали перед політемігрантами й інші видатні діячі болгарського революційного руху — Гаврил Генов, Станке Димитров-Марек; члени Закордонного бюро ЦК БКП [52, 86; 49, 197].

Для проведення роботи культурно-освітнього характеру при секції існувала школа для ліквідації неписьменності та різні гуртки: драматичний, хорівий, молодіжний, жіночий. Крім секційних гуртків працювали й загальноклубні, такі як музичний, шаховий, фізкультурний та ін. Як в секціях, так і в загальноклубному масштабі часто давалися концерти, ставилися вистави, демонструвалися кінофільми, проводилися інтернаціональні й молодіжні вечори, читалися лекції, влаштовувалися художні й бібліографічні виставки. При клубі були бібліотека, читальний зал, кімната відпочинку, численні кутки (військовий, ленінський, жіночий, МОДР, аерохіму та ін.) [12, спр. 461, арк. 78—81].

Партійні й радянські органи Одеси постійно держали в полі зору діяльність Інтерклубу, навколо якого групувалась основна маса політемігрантів. Округне бюро національних меншостей систематично заслуховувало на своїх засіданнях його доповіді та звіти. Роботі клубу систематично допомагали окружний виконком і райкомі партії.

Громадсько-освітня робота серед політемігрантів проводилась і у відділеннях Товариства колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців, членами якого згідно статуту могли бути й політемігранти. В Радянському Союзі нараховувалось 32 такі організації. На Україні вони діяли у Дніпропетровську, Запоріжжі, Києві, Одесі, Севастополі, Харкові, Полтаві, Сімферополі [9, спр. 42, арк. 19]. При товариствах існували секції політемігрантів. Найчисленнішими були болгарські секції. Так, тільки в грудні 1926 р. Дніпропетровське товариство прийняло до своїх рядів 39 болгарських політемігрантів [9, спр. 33, арк. 64, 71].

Товариства надавали політемігрантам матеріальну підтримку. Наприклад, при Дніпропетровському товаристві було відкрито гуртожиток для політемігрантів, їм подавалася грошова допомога [9, спр. 42, арк. 114; спр. 33, арк. 133].

На семінарах і гурткових заняттях болгарські політемігранти вивчали російську і українську мови, історію ВКП(б) і БКП. Силами політемігрантів проводилась значна громадська робота. Вони регулярно виступали в Товариствах з лекціями про революційний рух у Болгарії і зарубіжних країнах, ділилися спогадами про свою революційну діяльність. Болгарські революціонери активно включались у роботу модрівських організацій виступаючи з лекціями, беручи участь в кампаніях допомоги політв'язням капіталістичних країн [9, спр. 158, арк. 4; спр. 173, арк. 24; спр. 75, арк. 7].

Великого значення участі політемігрантів у роботі модрівських організацій надавав ЦК МОДР СРСР. Їх діяльність сприяла поживавленню модрівського руху. Майже кожний політемігрант був на обліку комітетів МОДР і членом одного з її осередків. Деякі болгарські політемігранти працювали в апараті ЦК МОДР СРСР. Членами Виконкому

МОДР були В. Коларов, Т. Луканов, Велев і Георгій Михайлов (Г. М. Добрев-Желязов). Г. Димитров входив до складу Ревізійної Комісії МОДР, С. Сапунов представляв болгарську секцію при Виконкомі МОДР. Працювали в ЦК МОДР Теохар Бакирджієв, Мінчо Марінов, Манджаков, Наїм Ісаков [3, спр. 11, арк. 117—117—зв; спр. 55, арк. 440; 62, 20, VI 1925; 3, спр. 49, арк. 40, 152; 23, 135].

ЦК МОДР залучав політемігрантів до участі в роботі з'їздів, конференцій, пленумів МОДР. Вони висвітлювали в своїх виступах події в Болгарії, викривали знущання над політичними в'язнями поліції і тюремних наглядачів, дякували МОДР СРСР за велику допомогу, що надавалась в'язням та їх сім'ям. Високу оцінку діяльності модрорганізацій СРСР дав Христо Кабакчиев, який, виступаючи на II з'їзді МОДР (березень 1928 р.) заявив: «Балканські робітники й селяни знають, що Міжнародна робітнича допомога краще всього організована в СРСР і що найбільша доля щедрої допомоги, яку вони одержують — це безприкладні пожертвування трудящих Радянського Союзу» [3, спр. 17, арк. 166—167].

Болгарські політемігранти брали участь у проведенні «Тижнів» та «Днів» МОДР, які широко практикувалися в СРСР. У всіх організаціях, де проводилися вказані заходи, організовувались модрконференції, наради, перевибори керівних органів, відкривались куточки МОДР і т. ін. Залучалися болгарські революціонери й до участі в інтернаціональних вечорах і конгресах, що проводилися на великих підприємствах [4, спр. 226, арк. 23].

Одержаний в СРСР політичний гарт болгарських революціонерів мав велике значення для розвитку революційного руху в Болгарії. Повернувшись на батьківщину, вони активно включилися в політичне життя країни, сприяючи об'єднанню навколо БКП всіх прогресивних сил, невтомно борючись з сектантством в її рядах, за остаточно більшовизацію партії. Допомога синам і дочкам Болгарії, які знайшли другу батьківщину в Радянському Союзі, благотворно позначилася на становленні й розвитку народно-демократичного ладу в Болгарії. Знання і досвід, набуті ними в Країні Рад, зіграли важливу роль у боротьбі болгарських трудящих проти фашизму, в перемозі народної влади і будівництві нової соціалістичної Болгарії.

Братерська підтримка, надана болгарским політемігрантам, є одним з штрихів непорушної болгаро-радянської дружби, що досягла розквіту після перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

Література

1. Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971.
2. Г. Димитров. Избранные произведения, т. I, М., 1957.
3. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (ЦДАЖР СРСР), ф. 8265, оп. 1.
4. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 9.
5. ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 4.
6. ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2.
7. ЦДАЖР УРСР, ф. 116, оп. 6.
8. ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1.
9. Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-2181, оп. 1.
10. Донецький обласний державний архів, ф. Р-2062, оп. 1.
11. Кіровоградський обласний державний архів, ф. Р-785, оп. 1.
12. Одеський обласний державний архів, ф. Р-969, оп. 3.
13. Херсонський обласний державний архів, ф. Р-487, оп. 1.
14. Філіал Сумського обласного державного архіву в м. Ромнах, ф. Р-51, оп. 1.
15. Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі (ФЗОДАМ), ф. Р-22, оп. 1.
16. ФЗОДАМ, ф. Р-429, оп. 2.
17. ФЗОДАМ, ф. Р-429, оп. 3.

18. ФЗОДАМ, ф. Р-513, оп. 1.
19. Бюлетень Всеукраїнського Центрального комітету МОДРУ.
20. Бюлетень Исполнительного комитета МОПР.
21. Бюлетень Центрального комитета Международной организации помощи борцам революции.
22. «Известия на института по история на БКП», т. 10. София, 1963.
23. Септемврийското въстание 1923. Енциклопедия. София, 1973.
24. *Авджиев Георги*. Георги Бакалов. Литературно-критическа дейност. София, 1959.
25. *Атанасов Щерю*. Под знамето на партия. София, 1962.
26. *Атанасов Щерю*. Записки на революционера. София, 1969.
27. *Атанасов Щерю*. Поход на Запад. М., 1969.
28. *Белоусов Н.* Съветските вестници за българите в СССР през годините на социалистическото строителство.— «Български журналист», 1964, № 8.
29. *Белоусов Н.* С перо и слово за делото на Октомври (Журналистска дейност на българи в СССР).— «Български журналист», 1967, № 10.
30. *Винаров Иван*. Бойци на тихия фронт. Спомени на разузнавача. София, 1969.
31. *Генов К. Марко* Марчевски. Литературно-критически очерк. София, 1961.
32. *Гилин Димитър*. Комунисти. София, 1968.
33. *Горгова Надежда*. Живот, обществено-политическа дейност и педагогически възгледи на Райна М. Кандева.— «Начално образование», София, 1968, № 4.
34. *Дихан М. Д.* Българи-политемигранти у социалистичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. К., 1973.
35. *Драгойчева Цола*. По велению долга. Воспоминания и размышления. М., 1974.
36. *Ерихонов Л.* Българска литература през 20—30-е години в СССР. «Език и литература». София, 1960, № 6.
37. *Жук В. Н., Кушнір М. С.* На Шипці народжена. Нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії. Харків, 1970.
38. *Злыднев В. И.* Русско-болгарские литературные связи XX века. М., 1964.
39. *Крекманов Иван*. Записки на политемигранта. София, 1962.
40. *Натан Жак*. Паметни времена. Спомени. София, 1970.
41. *Овадия Д.* Петър Ченгелов. София, 1954.
42. *Павлов Л.* Българската литература в Съветския Съюз през тридесетте години.— «Български език и литература». София, 1967, № 5.
43. *Павлов Л.* Октомври и българо-съветските литературни връзки през тридесетте години. София, 1973.
44. *Павлова Гана*. Ръка за ръка. Спомени. София, 1962.
45. *Пашковський Л. О.* Роль болгарської політичної еміграції у розвитку культурних зв'язків між СРСР і Болгарією в 20—30 рр.— «Питання історії народів СРСР». Харків, 1969.
46. *Петропєнин А.* Политемигранти. София, 1956.
47. *Радєнкова П. П.* Георгий Димитров — выдающийся революционер-интернационалист.— «Вопросы истории», 1967, № 10.
48. *Решетников Л. П.* З історії комуни ім. Благоева.— «Вісник Харківського університету», № 51, Серія історії КПРС, вип. 6. Харків, 1971.
49. *Симов Борис*. Дерзкий бунт. М., 1968.
50. *Сохань П. С.* Вогонь вічної дружби. К., 1966.
51. *Сохань П. С.* Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Г. Димитрова. К., 1969.
52. *Сохань П. С.* Про перебування Г. М. Димитрова в Одесі у 1926 р.— «Український історичний журнал», 1964, № 1.
53. *Чукалов Сава*. Михаил Антонов, генерал от Червената Армия. Спомени. София, 1968.
54. «Новая Болгария».
55. «Більшовик» (Київ).
56. «Голос труда».
57. «Известия» (Одеса).
58. «Коллективист».
59. «Пролетарская правда» (Київ).
60. «Пролетарская правда» (Харків).
61. «Работническо дело».
62. «Рабочая газета».
63. «Робітничо-селянська правда». (Умань).

ПРОЦЕС КОНСОЛІДАЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ В ЧССР (1969—1972)

Події 1968—1969 рр. у Чехословаччині, що знаменували собою велику політичну битву проти антисоціалістичних і правих сил у КПЧ і в суспільстві, стали серйозним випробуванням міцності соціалізму в ЧССР. Як підкреслювалося у документі, прийнятому на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ, ці сили «намагалися відродити буржуазні погляди, сіяти ілюзії про капіталізм, насаджувати націоналізм і антирадянські настрої, ставити під сумнів керівну роль партії і положення робітничого класу як провідної сили, класове тлумачення революційної боротьби і принципи соціалізму взагалі» [5, 10].

Глибоку оцінку цих подій дано в документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р., в рішеннях пленумів ЦК компартії Чехословаччини і матеріалах XIV з'їзду КПЧ, а також у виступах і статтях Г. Гусака, Л. Свободи, В. Біляка та інших партійних і державних діячів ЧССР.

Питання, що безпосередньо торкаються подій 1968—1969 рр. у Чехословаччині, знайшли широке, різнобічне і фундаментальне висвітлення як в чехословацькій, так і в радянській історичній літературі. За останні роки в ЧССР і СРСР видано чимало публікацій, де широко висвітлюються положення в КПЧ, в державних, господарських органах і громадських організаціях ЧССР, причини кризи, важливість і своєчасність ліквідації ворожих дій контрреволюційних сил у країні, братерська допомога, яку надали Чехословаччині вірні інтернаціональному обов'язкові соціалістичні країни. Питання ж консолідації в ЧССР як єдиного і в той же час складного, багатогранного процесу, що включає політичну, економічну та суспільну сторони, тобто питання, пов'язані з подоланням наслідків політичної кризи, ще потребують глибокого аналізу та всебічного вивчення. Дослідження процесу консолідації в ЧССР має не лише велике науково-теоретичне і практичне значення. Воно є особливо актуальним в сучасний період, коли компартія Чехословаччини подолала тяжкі наслідки кризи і успішно завершує виконання завдань, поставлених перед нею XIV з'їздом.

Велику роль у втіленні в життя накреслених з'їздом завдань відіграє Революційний профспілковий рух (РПР), який за словами Генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака, нині є «міцною складовою частиною всієї нашої політичної системи, міцною складовою частиною народної влади; через свої організації і виборні органи знизу доверху він бере участь у розв'язанні питань, що стосуються всього суспільства» [3, 786].

В роки кризи (1968—1969 рр.) компартія Чехословаччини, все суспільство зазнали тяжких випробувань. «Руйнівна діяльність правоопортуністичних і відверто антисоціалістичних сил особливо виразно, — зазначалося на XIV з'їзді КПЧ — виявилася в багатомільйонній організації Революційного профспілкового руху» [6, 34]. Аналіз партійних, профспілкових документів і матеріалів та інших джерел дає підставу зробити висновок, що профспілковий рух у Чехословаччині в кризовий період перебував у стані розкладу, як в ідейно-політичному, так і в організаційному відношеннях.

Процес консолідації профспілок ЧССР, як і всього суспільства, очолила Комуністична партія Чехословаччини. Пленум ЦК КПЧ, який відбувся в квітні 1969 р., ознаменував собою, зазначалося в редакційній статті газети «Руде право», присвяченій 5-річчю з дня його прове-

дня, «якісний перелом у розвитку партії і суспільства» [20, 17. IV 1974], а директиви ЦК КПЧ, прийняті в травні 1969 р., вказали чіткий напрям і мету наполегливої, систематичної і цілеспрямованої боротьби за подолання небезпечної кризи в політичному, економічному і культурному житті суспільства.

Основою успішного подолання кризисного періоду в житті чехословацького суспільства стало зміцнення провідного становища робітничого класу. В свою чергу керівна роль робітничого класу в суспільстві й державі передбачає поглиблення соціалістичної демократії. На цій основі проходить не тільки залучення широких верств трудящих до соціалістичного будівництва, а й зміцнення політичної єдності суспільства шляхом погодження специфічних і групових інтересів трудящих з корінними інтересами робітничого класу.

Виходячи з цього, необхідно виділити три важливих завдання, що стояли перед КПЧ по ліквідації наслідків кризи 1968—початку 1969 р.: (1) відновлення ленінських принципів партійного будівництва й політичне згуртування всього суспільства навколо компартії на соціалістичній платформі Національного фронту, яка відбиває союз трудящих міста й села і єдність народів Чехословаччини; (2) створення умов для нормального функціонування демократичних механізмів; (3) зміцнення зв'язку між соціалістичною державою, її органами й установами, з одного боку, і громадянами — з другого.

Виконуючи перше завдання, Центральний Комітет КПЧ на пленумах у вересні 1969 р., у січні й червні 1970 р. виключив із своїх рядів правих діячів і схвалив ряд заходів, що були направлені на відновлення ленінських принципів партійного будівництва, зміцнення робітничого ядра партії. Слід підкреслити, що характерним для цих пленумів є глибокий марксистсько-ленінський аналіз класових і соціально-економічних процесів, всебічне врахування економічних, політичних, ідеологічних і виховних моментів, зовнішньополітичних аспектів. У результаті вже на 1 січня 1973 р. у рядах КПЧ було понад 1,2 млн. членів і кандидатів, з них робітників — 44,1% [13, 84]. З повним правом і підставою констатовалося на XIV з'їзді КПЧ, що «в ідейному, політичному і організаційному відношеннях партія згуртована і боездатна» [6, 13].

Друге завдання Комуністична партія Чехословаччини також виконала успішно. Результати виборів у всі ланки представницьких органів, що відбулися в листопаді 1971 р. і в яких за кандидатів Національного фронту голосувало 99% виборців, показали тверду переконаність чехословацького народу йти по шляху соціалізму. Підтверджує висновки XIV з'їзду КПЧ про зростання авторитету і впливу робітничого класу в соціалістичному суспільстві і те, що 40,7% депутатів у чеських областях і 41,5% в Словаччині — робітники [13, 84].

В успішному виконанні третього завдання компартії Чехословаччини — зміцнення зв'язків між соціалістичною державою, її органами і громадянами — велика відповідальність лягає на Революційний профспілковий рух, тому що в соціалістичному суспільстві, по визначенню В. І. Леніна, профспілки повинні діяти як «передавальний механізм від компартії до мас...» [1, 333].

Рішення травневого (1969 р.) Пленуму ЦК КПЧ дістали назву Програми консолідації. Для профспілкового руху ця Програма знаменувала собою початок рішучої боротьби за зміцнення провідної ролі робітничого класу в суспільстві, відновлення революційного характеру наймасовішої організації трудящих Чехословаччини. Оцінюючи значення квітневого і травневого пленумів ЦК КПЧ (1969 р.) для профспілок, документ «Висновки з кризисного розвитку в РПР», схвалений XIV пленумом Центральної ради РПР зазначав: «Змінами в керівництві партії, що сталися на квітневому пленумі ЦК КПЧ та реалізацією директив травневого пленуму ЦК КПЧ 1969 р. були створені принципи

передумови для того, щоб під марксистсько-ленінським керівництвом партії було розпочато процес подолання глибокої внутріпартійної та суспільної кризи. З поразкою політики, яку проводили Дубчек і його прихильники виникли передумови також і для подолання глибокої профспілкової кризи. Профспілковому рухові та всім його органам був відкритий шлях до відновлення його революційного призначення в соціалістичному суспільстві» [7, 31].

Однак процес консолідації в профспілках проходив повільніше, ніж на інших ділянках соціалістичної консолідації чехословацького суспільства. Як підкреслювалося на VIII з'їзді Революційного профспілкового руху, це пояснювалося двома основними причинами. По-перше, чистка профспілкових органів від правоопортуністичних елементів проводилася спочатку переважно тільки в центрі і не завжди послідовно. По-друге, керівні органи профспілок (до березня 1971 р.) не мали єдиного й конкретного плану подолання наслідків кризи, недостатньо проводили організаційну та політико-виховну роботу в первинних організаціях [10, 27]. Характерно, що після квітня-травня 1969 р. Центральна рада РПР видала цілий ряд прокламацій, заяв, постанов, в яких проголошувався принцип марксистсько-ленінського розуміння ролі профспілок у соціалістичному суспільстві, однак на ділі цей принцип проводився в життя непослідовно. Були випадки, коли Центральна рада чехословацьких профспілок одночасно дотримувалась положень, які суперечили одне одному. Наприклад, на своєму засіданні від 11 червня 1969 р. Президія ЦР РПР зазначала, що «VII загальнопрофспілковий з'їзд став важливим етапом демократизації профспілкового руху» [15, 115]. І це констатувалося в той час, коли чехословацькі профспілки висловилися за процес політичної консолідації, коли було відомо, що саме висновки VII профспілкового з'їзду (березень 1969) були важливою ідейною опорою правих опортуністів та антисоціалістичних сил у профспілках. Вже цей факт красномовно свідчить про те, що керівництво профспілок Чехословаччини в початковий період консолідації проводило непослідовну політику, яка перешкоджала здоровим силам у подоланні наслідків кризисного розвитку.

Ускладнювало процес консолідації в профспілках ЧССР, як зазначив у своєму виступі на лютневому пленумі ЦК КПЧ (1972) голова Центральної ради РПР К. Гофман, і те, що «...в процесі консолідації йшлося не тільки про ліквідацію реформізму, немарксистських, неклассових поглядів і підходу до призначення і завдань профспілок, а й про виправлення одностороннього спрямування і часто звуженого поняття діяльності профспілок, яке мало місце в період, що передував 1968 р.» [8, 6].

Незважаючи на всі ці труднощі, в процесі консолідації під керівництвом КПЧ були створені умови для проведення в життя непохитних ленінських принципів, що визначають роль і завдання соціалістичних профспілок.

Центр ваги в складному процесі консолідації профспілок лів, насамперед, на комуністів. Тому не випадково на травневому (1969 р.) Пленумі ЦК КПЧ підкреслювалась необхідність приділяти найбільшу увагу роботі комуністів у профспілкових організаціях. У зв'язку з цією настановою, при Центральній раді профспілок ЧССР було створено партійну групу, яка відіграла велику роль у розвитку консолідаційного процесу, стала гарантією його успішного завершення. На установчому засіданні партійної групи 9 липня 1969 р. було ухвалено резолюцію, в якій давалася принципова оцінка помилок і недоліків у профспілковому русі і були накреслені основні завдання роботи комуністів у профспілках. У резолюції підкреслювалося, що комуністи в профспілках, насамперед комуністи — члени ЦР РПР, несуть повну відповідальність за проведення в життя політики партії, за зміцнення її провідної ролі, за

реалізацію висновків квітневого й травневого (1969) пленумів ЦК КПЧ. «Головним завданням комуністів є залучення широких мас трудящих на бік політики партії, проведення роз'яснювальної та освітньої індивідуальної роботи»,— вказувалося у резолюції [20, 11. VII 1969]. З великою увагою і натхненням зустріли учасники засідання партійної групи промову Першого секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака, яка була прийнята глибокою турботою і довір'ям до профспілок. Говорячи про проблеми та завдання політичної консолідації, Г. Гусак яскраво охарактеризував її перспективи. «Якщо протягом року ми досягнемо консолідації нашої держави, то зможемо планувати з'їзди партії, загальні вибори, рішення економічних питань і надамо народу такий демократичний простір, який можливий для існування нашої держави»,— сказав він, наголосивши при цьому на важливості внеску профспілок у цю загальнонародну справу [2, 227].

Консолідація в профспілках Чехословаччини проходила в запеклій ідеологічній боротьбі з залишками правих та антисоціалістичних сил. Праві елементи мали ще досить сильні позиції в центральних профспілкових органах, керівних органах галузевих та національних профспілок, а особливо, в первинних організаціях. Досить сказати, що з 380 заводських комітетів РПР, які були створені в кризисний період під натиском правих сил, більшість продовжувала діяти в тому ж складі ще й в 1970 р., навіть не приховуючи свої опозиційні настрої [20, 19.V 1970]. Про це свідчили, зокрема, і серпневі події 1969 р., під час яких контрреволюційні елементи зробили спробу виступити проти політики КПЧ, намагаючись, як у 1968 р. використати для досягнення своїх підступних намірів профспілкову організацію. В деяких випадках їм вдалося спровокувати на авантюристичні, антисоціалістичні і антирадянські виступи поодинокі заводські комітети профспілок [16, 1970, № 1, 36—38]. Однак ці спроби були приречені на повний провал, бо наштовхнулися на рішучу відсіч робітничого класу. «Відгуки профспілкових органів, заводських комітетів РПР і трудящих на серпневий контрреволюційний виступ,— підкреслювалося з цього приводу на вересневому (1969) засіданні Центральної ради чехословацьких профспілок,— свідчать про те, що робітничий клас, трудящі повністю підтримують нове партійне керівництво, засуджують виступ контрреволюційних сил і вимагають, щоб з їх представниками й ініціаторами, а також з тими, хто їх прикриває, було остаточно покінчено» [20, 18.IX 1969].

Отже, не випадково пленум ЦР РПР Чехословаччини (лютий 1970 р.) в своїх рішеннях, що виходили з висновків січневого Пленуму ЦК КПЧ того ж року, визначив головним завданням профспілок на наступний етап консолідації завершення ідейного та організаційного розгрому правих сил, повне очищення від них профспілкових органів та організацій і більш ефективне сприяння успішному розвитку народного господарства. На цьому пленумі були проведені кадрові зміни в Центральній раді профспілок. Незабаром відбулося пленарне засідання Чеської ради профспілок (травень 1970 р.), на якому була завершена чистка чеських профспілкових органів від правих елементів [20, 19. V 1970]. Відбулися кадрові зміни в Словацькій профспілковій раді. Характерним є те, що на цих профспілкових пленумах повністю був підтриманий зовнішньополітичний курс КПЧ і, насамперед, новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ЧССР, підписаний 6 травня 1970 р.

Внаслідок чистки кадрів профспілкових органів створились умови для виправлення деформацій в організаційному і правовому будівництві, в структурі Революційного профспілкового руху. Початок цьому важливому процесові поклав VI пленум ЦР РПР (червень 1970 р.), на якому прийнято рішення про відновлення діяльності районних і обласних рад профспілок, проведена реорганізація професійних спілок, в

результаті чого було створено 17 чеських і 17 словацьких галузевих профспілок, внесені зміни в статут РПР, в Хартію Чехословацького Революційного профспілкового руху. Все це сприяло ідейному і організаційному згуртуванню профспілок ЧССР.

На VI пленумі Центральної ради РПР були зроблені висновки з пройденого етапу консолідації, відмічені досягнуті успіхи. «Про них свідчить, — говорилося в доповіді ЦР профспілок, — зростаючий вплив профспілкової організації у вирішенні проблем народного господарства. Змінюється підхід багатьох членів Революційного профспілкового руху до засобів забезпечення законних інтересів трудящих. Змінюється відношення й до вирішення міжнародних питань в дусі інтернаціоналізму, до зміцнення взаємної солідарності трудящих, змінюється відношення до соціалістичних профспілок» [11, 111/2]. Пленум також вказав на невирішені проблеми у профспілках. В резолюції VI пленуму ЦР РПР з цього приводу підкреслювалося, що передумовою успішного завершення процесу консолідації в профспілках є «...завершення ідейної поразки правого опортунізму і реформізму та вступ на шлях залучення всіх членів РПР до активної діяльності профспілок» [20, 12.VI 1970].

Велика увага на пленумі приділялася політико-виховній і культурній діяльності профспілок на всіх рівнях їх структури. Як першочергове завдання профспілкових організацій висувалася вимога розширення участі профспілок у розвитку економіки країни, в розгортанні руху «працювати по-соціалістичному», бригад соціалістичної праці та інших ефективних форм соціалістичного змагання.

Важливе значення для консолідації профспілок мав грудневий (1970) пленум ЦК КПЧ. На ньому були підведені підсумки кризисного розвитку чехословацького суспільства, відмічені успіхи консолідації в профспілковому русі і підкреслена необхідність розробки широкої програми активізації профспілок у дусі ленінської політики щодо профспілок і доведення цієї програми до кожної первинної профспілкової організації. «Профспілкові організації повинні взяти на себе свою частку відповідальності за дальший розвиток політичної і економічної консолідації, послідовно вести до цього своїх членів і всіх трудящих. Перед профспілковим рухом на цій ділянці стоять дуже важливі завдання, відкриваються широкі можливості», — зазначалося в повідомленні Президії ЦК КПЧ «Про головні завдання партії після обміну партійних квитків» [4, 19].

Початок виконанню цих важливих завдань поклав VIII пленум ЦР РПР (березень 1971), на якому відбулися кадрові зміни в складі всього керівництва профспілок. Головою Центральної ради було обрано товариша Карела Гофмана. На пленумі йшлося про консолідацію в профспілковому русі на основі рішення конкретних завдань кожної окремої організації під гаслом «Обличчям до мас!», поглиблення політико-виховної діяльності профспілок, що була однією з слабких ланок консолідації. Перед профспілками ставилося завдання розвивати трудову ініціативу як основний шлях до економічного розвитку і підвищення життєвого рівня трудящих. Саме в цьому напрямі орієнтувала ЦР РПР профспілковий актив, організації, керуючи розвитком соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення КПЧ і XIV з'їзду партії.

XIV з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини (травень 1971 р.), який, за словами Л. І. Брежнєва, «по праву можна назвати з'їздом перемоги над ворогами соціалізму ЧССР, з'їздом торжества соціалізму» [6, 105], мав велике значення для зміцнення Революційного профспілкового руху. З'їзд підкреслив роль РПР у політичній системі чехословацького соціалістичного суспільства, особливо у справі залучення трудящих до управління виробництвом. Він став для чехословацьких профспілок поворотним моментом і сприяв мобілізації трудящих на

виконання завдань п'ятого п'ятирічного плану. Рішення XIV з'їзду КПЧ дали змогу оцінити те, що було досягнуто в процесі консолідації, уточнити дальший напрям діяльності профспілок і розробити програму підвищення активності первинних профспілкових організацій.

Після XIV з'їзду компартії Чехословаччини на спільному засіданні Центральної ради РПР, Чеської і Словацької Рад профспілок у червні 1971 р. було обговорено висновки з'їзду партії, що стосуються діяльності профспілкового руху, і прийнято «Програму активізації Революційного профспілкового руху до VIII загальнопрофспілкового з'їзду». В «Програмі» говорилося про повне визнання чехословацьким профспілковим рухом керівної ролі КПЧ, класового характеру організації робітничого класу, принципів пролетарського інтернаціоналізму, ленінського трактування ролі профспілок у соціалістичному суспільстві. «Програма активізації» є, як підкреслював в інтерв'ю журналу «Новое время» Голова ЦР РПР К. Гофман, — «...виразом творчого підходу профспілок до завдань соціалістичного будівництва і до народних потреб. Її підтримують трудящі країни, і це відображає схвалення трудящими рішень XIV з'їзду КПЧ» [17, 1971, № 47, 4]. У «Програмі» йдеться про розвиток такої активності й ініціативи всіх органів і членів РПР, при якій консолідація профспілкового руху була б завершена в найкоротший строк — до VIII загальнопрофспілкового з'їзду, і цим забезпечила б дальший розвиток діяльності РПР на основі ленінських принципів. «Послідовним проведенням лінії, накресленої XIV з'їздом КПЧ, необхідно створити передумови для того, — підкреслювалося в Програмі, — щоб VIII загальнопрофспілковий з'їзд завершив важкий етап, який пройшли профспілки, щоб в повній мірі виконувати свою функцію соціалістичних профспілок. Це і є шлях, на якому профспілковий рух знову стане справжньою школою управління, школою комунізму в інтересах всіх своїх членів і трудящих [9, 24].

Конкретність і ясність Програми дозволили широкому профспілковому активу і членам профспілок підійти до процесу консолідації на основі рішень конкретних завдань, відповідно до гасла КПЧ «Обличчям до мас!». Виконуючи «Програму активізації», комуністи прагнули до того, щоб профспілки були ланкою, яка зв'яже авангард робітничого класу з широкими масами, орієнтує робітників та інші верстви трудящих на здійснення завдань, що стоять перед суспільством. Дійсно, через комуністів, які працюють у профспілках, партія інформувала широкі маси про свою програму, а профспілки залучали їх на сторону політики партії. Яскравим підтвердженням цьому стала передвиборна кампанія в органи народної влади в 1971 р. Так, XI пленум Центральної ради РПР, який відбувся в жовтні 1971 р., у своєму передвиборному зверненні підкреслював, що «...профспілки кровно зацікавлені в перемозі кандидатів Національного фронту, бо він продемонструє тверду волю нашого народу йти по шляху соціалізму» [17, 1971, № 47, 5]. Діяльність чехословацьких профспілок у передвиборний період з новою силою підтвердила правильність і успішність процесу консолідації, зростання впливу профспілкових організацій серед широких верств населення. Грудневий пленум (1971 р.) ЦК КПЧ високо оцінив діяльність громадських організацій Чехословаччини, в тому числі і профспілок, в період підготовки і проведення загальних виборів. «В передвиборний період партії вдалося піднести політичну активність масових організацій, багатьох безпартійних, а також членів некомуністичних партій, які також брали участь у цій кампанії. Немалу роботу провели профспілки...» — визначалося в доповіді Президії ЦК КПЧ на грудневому пленумі [3, 618].

Велике політичне значення для всієї діяльності чехословацьких профспілок, для ідейного завершення їх консолідації мала постанова лютневого пленуму (1972 р.) ЦК КПЧ про профспілки.

Позиція Президії ЦК КПЧ в питанні про завдання РПР, викладена членом Президії, Головою ЦР профспілок К. Гофманом, постанова пленуму «Про проблеми й завдання Революційного профспілкового руху і про роботу комуністів у профспілках після XIV з'їзду КПЧ» мали велике значення не тільки для практичної діяльності партії в цілому, а й насамперед для вірної принципової орієнтації всього профспілкового руху. Позитивно оцінюючи результати консолідації профспілок і виконання «Програми активізації», пленум поставив перед комуністами, партійними, профспілковими органами й організаціями конкретні завдання, які яскраво свідчили про значення, яке надає компартія Чехословаччини профспілкам і їх діяльності. «Партія,— підкреслювалося на лютневому пленумі,— завжди вважала революційні профспілки своєю головною опорою в здійсненні своєї політики» [8, 25].

Одною з найважливіших настанов лютневого пленуму ЦК КПЧ для профспілкових організацій були вимоги до стилю, методу і форм їх роботи, які прискорили б комплексне відновлення ленінських принципів, а також всебічно відновили б творче використання досвіду радянських профспілок. «У дусі зовнішньополітичного курсу партії,— підкреслювалося на пленумі,— повніше розвивати міжнародні зв'язки Революційного профспілкового руху як практичної школи пролетарського та соціалістичного інтернаціоналізму, систематично поглиблювати співробітництво з профспілками соціалістичних країн, насамперед з профспілками Радянського Союзу [8, 22].

Постанова лютневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПЧ, яка була обговорена на спільному засіданні ЦР РПР ЧССР, Чеської й Словацької рад профспілок (березень 1972 р.), початок її успішного здійснення Революційним профспілковим рухом, створили реальні передумови для швидкого розвитку процесу усунення і подолання існуючих недоліків, до успішного завершення консолідації профспілок, що було найважливішим завданням, життєвою необхідністю всіх профспілкових органів, організацій і всіх об'єднаних у профспілки трудящих. Революційним профспілковим рухом було взято прямий курс на підготовку до свого VIII з'їзду, який мав завершити тривалий і складний процес внутрішньої консолідації наймасовішої громадської організації трудящих ЧССР.

Під час підготовки до VIII з'їзду профспілок (12—15 червня 1972 р.) на звітно-виборчих зборах, конференціях, з'їздах галузевих спілок демократичним шляхом були сформовані їх керівні органи, скасовані всі помилкові рішення, прийняті в кризисний період. Велику ідейно-політичну і організаційну роботу проводила Центральна рада профспілок Чехословаччини. Насамперед, згідно з настановами XIV з'їзду компартії і лютневого пленуму ЦК КПЧ (1972 р.), під керівництвом Центральної ради була значно зміцнена провідна роль робітничого класу в профспілковому русі. На звітно-виборчих зборах профспілкових організацій в Чеській Соціалістичній Республіці в першому півріччі 1972 р., наприклад, з обраних в первинні комітети (профспілкові дільниці) 161 930 членів, робітники становили 59,7%; в цехові комітети було обрано 81 132 члена і робітники становили 63,7%; в заводські профспілкові комітети вибрано 219 761 член, з них робітників —36,9% [12, 138—139]. У Словацькій Соціалістичній Республіці в результаті виборів було відповідно обрано —42 281 член (з них 59,1% робітники); 23 244 (62,9%); 81 662 (30,9%) [18, 1972, № 12, 2]. Всього до первинних профспілкових комітетів у Словаччині було обрано майже 70 тис. робітників [18, 1972, № 11, 3]. Слід зазначити, що в результаті виборів в органи первинних профспілкових організацій у Чехословаччині було обрано близько 50% нових членів профкомів.

Одним з завдань «Програми активізації» РПР до VIII загальнопрофспілкового з'їзду, було розширення профспілкових рядів за раху-

нок збільшення членства робітників та службовців у РПР на 3%. За рік, що передував VIII з'їзду профспілок, кількість організованих у профспілки трудящих зросла майже на 300 тис. і становила 5 592 379 чоловік [18, 1972, № 15, 1].

Після XIV пленуму Центральної Ради РПР на початку травня 1972 р. були надруковані схвалені пленумом «Висновки із кризисного розвитку в РПР у період між VI і VIII загальнопрофспілковими з'їздами». «Розуміння суті правих деструкцій в профспілках, їх причин і наслідків, а також принципів висновків, які випливають з них, — підкреслювалося в документі, — дасть можливість створити передумови послідовного розвитку діяльності РПР з позицій ленінського розуміння ролі профспілок у соціалістичному суспільстві» [7, 4]. Ця мета була досягнута. Профспілковий документ широко обговорювався на заводах і, як зазначала словацька «Правда» «...безперечно «Висновки з кризисного розвитку РПР» виконали свою місію і дозволили ознайомитися з глибиною кризи, в якій опинились профспілки, її причинами і стали повчальними для майбутнього [19, 9.VI 1972].

З ініціативи Центральної ради профспілок Чехословаччини на підприємствах і в організаціях у квітні — червні 1972 р. була проведена громадська перевірка умов праці, дотримання правил техніки безпеки і гігієни праці й таке ін. В цій перевірці брали участь широкі маси трудящих — понад 200 тисяч профспілкових і господарських працівників [14, 258]. Перевірка сприяла значному підвищенню ефективності громадського контролю профспілок і ще раз довела, що вони дійсно, як вказувалося на XIV з'їзді КПЧ, — «...беруть участь у вирішенні проблем економічного розвитку на кожній робітничій дільниці, на кожному підприємстві...» [6, 69].

Отже, Революційний профспілковий рух Чехословаччини під керівництвом КПЧ старанно готувався до свого VIII з'їзду, зміцнюючи єдність своїх рядів, послідовно реалізуючи принципи демократичного централізму і внутріспілкової демократії, всебічно розвиваючи свою діяльність. Вивчення трирічного періоду в історії Революційного профспілкового руху (квітень 1969—червень 1972 р.) дає підставу зробити висновок, що це був період гострої політичної, ідеологічної і організаційної боротьби за ліквідацію наслідків складної кризи, проти ворожих дій правих і антисоціалістичних елементів у профспілкових органах і організаціях, за послідовну консолідацію профспілок на принципах марксизму-ленінізму.

Усунути останні перешкоди на шляху до повного розвитку цих непокитних принципів і, таким чином, завершити тривалий і складний процес внутрішньої консолідації профспілок — таке принципове завдання стояло перед VIII з'їздом Революційного профспілкового руху. Воно було успішно вирішено, про що свідчать прийняті на профспілковому з'їзді документи і постанови. Це стало можливим завдяки тому, що профспілковий з'їзд зібрався в умовах дальшого зміцнення соціалістичного ладу, всебічного розвитку соціалізму, вирішальної перемоги над його ворогами, як в суспільстві, так і в профспілках ЧССР. Так само як XIV з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини завершив консолідацію в партії, як вибори в органи народної влади завершили консолідацію в державі, VIII з'їзд профспілок Чехословаччини закріпив консолідацію в профспілках, починаючи з центральних органів і кінчаючи широкою мережею низових первинних організацій.

Профспілки Чехословаччини є на сьогодні міцною ланкою в політичній системі Чехословацької Соціалістичної Республіки і, як підкреслювалося на VIII профспілковому з'їзді «вже ніколи не допустять, щоб відкрилися двері реформізму і ревізіонізму в профспілках і повторилися події кризисних років» [10, 553]. Своєю активною діяльністю вони сприяли успішному виконанню рішень XIV з'їзду КПЧ та завдань

п'ятої п'ятирічки і відіграють важливу роль у залученні трудящих до управління виробництвом і суспільством, у зміцненні провідної ролі робітничого класу, в справі підвищення свідомості трудящих і залучення їх на сторону політики комуністичної партії.

Література

1. *Ленін В. І.* Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики.— Повне зібрання творів, т. 44.
2. *Гусак Густав.* Избранные статьи и речи. М., 1969.
3. *Гусак Густав.* Избранные статьи и речи. Октябрь 1969 г.— июль 1973 г. М., 1973.
4. Информационный бюллетень Центрального Комитета Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 1970, № 8.
5. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. М., 1971.
6. XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 25—29 мая 1971 г. М., 1971.
7. Závěry z krizového vývoje v ROH mezi VI.aVIII. všeodborovým sjezdem. Schváleno XIV plenární schůzi ÚR ROH dne 5. května 1972. Praha, 1972.
8. Odbory jednotně za splnění závěrů XIV. sjezdu KSČ. Dokumenty o práci ROH z plenárního zasedání ÚV KSČ 17.—18. 2. 1972 a usnesení společného plenárního zasedání ÚR CSROH, CROS a SROZ 8.—9.3.1972. Praha, 1972.
9. Program aktivizace ROH do VIII. všeodborového sjezdu. Praha, 1971.
10. Protokol VIII. všeodborového sjezdu. Praha, 12—15 června 1972, I. Praha, 1973.
11. Protokol zo VI. plenárnej schůdze ÚR CS ROH. Z referátu s. J. Pillera, predsedu ÚR CS ROH, na VI. plenárnej schůdži ÚR CS ROH. Praha, 1970.
12. *Груза И.* Ведущая роль рабочего класса в Чехословакии и критика ее фальсификаторов.— Ведущая роль рабочего класса в социалистических странах. М., 1974.
13. *Квеш В.* Революционный авангард.— Рабочий класс и его партия в современном социалистическом обществе. Прага, 1974.
14. *Маржик В.* Деятельность профсоюзов по укреплению трудовых взаимоотношений и проведению социальной политики партии.— Интернациональное значение ленинских принципов партийного строительства. М.— Прага, 1973.
15. Pravicový oportunistismus, revizionismus a antisocialismus v ROH v letech 1968—1969. Sborník statí. Praha, 1972.
16. «Молодой коммунист».
17. «Новое время».
18. «Odborár».
19. «Pravda».
20. «Rudé právo».

В. О. ВРАДІЙ

ТРУДЯЦІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В МІЖНАРОДНІЙ КАМПАНІЇ НА ЗАХИСТ Н. САККО І Б. ВАНЦЕТТІ

Трудящі Радянського Союзу вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму завжди підтримували класову боротьбу робітничого класу інших країн. Однією з яскравих сторінок в історії міжнародної пролетарської солідарності була боротьба за врятування Н. Сакко і Б. Ванцетті і участь в ній радянських людей.

Навряд чи історія будь-якої іншої країни знає так багато судових розправ над учасниками робітничого руху, як історія США. Однак справа Сакко і Ванцетті вразила не лише американську, а й всю світову суспільну думку.

Початок розправі над Н. Сакко і Б. Ванцетті було покладено їх арештом у травні 1920 р. «Іх кинули до в'язниці і судили в ті дні, коли світ ще був охоплений гігантськими потрясіннями останніх місяців війни, коли Америка захиталася від страйків і негритянських погромів, коли вся передова Європа кипіла від обурення проти дальшого кровопролиття, а чотирнадцять держав готували похід проти молодого Ра-

дянської Росії, яка дала своєму народові мир, хліб, землю»,— пише прогресивний американський журналіст А. Канн [5, 5].

Це були часи, за словами У. Фостера, що супроводжувалися висилкою сотень робітників, період арешту всього керівництва комуністичної партії, росту ку-клукс-клану, який перетворився на організацію, що об'єднала кілька мільйонів чоловік [1, 505].

Подібними заходами правлячі кола Сполучених Штатів намагалися послабити зростаючий робітничий рух і підірвати його бойовий дух. «Полювання за робітниками», «національна істерія», «червоний жах», «червона паніка»,— ось далеко неповний перелік визначень, які дали історики подіям у США в 1919—1920 рр.

14 липня 1921 р. Сакко і Ванцетті були визнані винними у вбивстві першого ступеня, що означало смерть на електричному стільці. Але швидко покінчити з засудженими не вдалося. Американські комуністи, профспілкові організації, представники ліберальної інтелігенції почали боротьбу за перегляд справи*. Елізабет Герлі Флінн, яка брала діяльну участь у врятуванні Сакко і Ванцетті, згадувала: «Шість років усі наші зусилля наштовхувалися на глуху стіну, споруджену судом штата Массачусетс та їх суддями. Для Сакко і Ванцетті це були довгі роки страждань і єдиною підтримкою для них була розгорнута масова боротьба за їх визволення»**.

Заклик «Врятувати Сакко і Ванцетті!», що об'єднав багатьох чесних людей Америки, почув весь світ***. В Парижі і Лондоні, Марселі і Генуї, в Брюсселі і Буенос-Айресі учасники масових демонстрацій, що відбулися перед будинками американських посольств висловлювали бурхливий протест і обурення проти беззаконня американських властей. З кожним днем рух солідарності з Н. Сакко і Б. Ванцетті набирив сили. На їх захист виступили видатні діячі світової культури. У жовтні 1921 р. А. Франс звернувся з листом до американського народу: «...В одному з ваших штатів два чоловіка, Сакко і Ванцетті, були засуджені за свої погляди. Не дайте виконати цей беззаконний вирок. Смерть Сакко і Ванцетті зробить їх мучениками і покриє вас ганьбою. Врятуйте Сакко і Ванцетті! Врятуйте їх заради вашої честі, заради честі ваших дітей, заради ще ненароджених поколінь» [6, 28].

Організатором та ідейним керівником класових битв світового пролетаріату, кампаній солідарності з жертвами білого терору був Комінтерн. Відозви Комуністичного Інтернаціоналу сприяли політичній активності мас, мобілізації трудящих на боротьбу з капіталом. В цій боротьбі на боці Комінтерну виступали такі масові міжнародні організації, як Червоний Інтернаціонал Профспілок (Профінтерн), Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), Міжнародна робітнича допомога (Міжробдоп), Комуністичний Інтернаціонал Молоді (КІМ).

Комінтерн уважно стежив за ходом кампанії солідарності з Сакко і Ванцетті, неодноразово звертався з відозвами на захист робітників-

* Рух солідарності з Сакко і Ванцетті посилювався поступово. Зразу після арешту їм допомагали друзі— італійські робітники-іммігранти. Перший мітинг, на якому промовці говорили англійською мовою, пояснюючи суть справи американським робітникам, відбувся в Нью-Йорку. На ньому були присутні 25 чоловік. Перша заява англійською мовою, яка містила всі відомі тоді факти, була надрукована Союзом захисту робітників 4 жовтня 1920 р. [2, 342, 346].

** Про боротьбу за Сакко і Ванцетті в США крім спогадів Елізабет Герлі Флінн див.: Р. Бойер, Г. Морейс. Нерасказанная история рабочего движения в США. М., 1957; Д. Томас. В стране судов Линча и электрического стула. МОПР в САСШ. М., 1932; Л. Джаугин, Э. Морган. Наследие Сакко и Ванцетти. М., 1959 та ін.

*** Докладно про міжнародний рух солідарності з Сакко і Ванцетті див.: А. Горнев. Борьба за Сакко и Ванцетти. М., 1927; И. Цельт. Борьба международного рабочего класса в защиту Сакко и Ванцетти в 1927 году.— «Вопросы истории», 1958, № 3. J. Zelt. Proletarischer Internationalismus im Kampf um Sacco und Vanzetti. Berlin, 1958.

іммігрантів; через свої секції — комуністичні партії — організовував виступи на їх підтримку.

У відозві «Робітникам всього світу», прийнятій на засіданні Виконавчого Комітету Комінтерну 21 листопада 1921 р., звучав заклик до світового пролетаріату «напружити всі свої сили, щоб врятувати революціонерів Сакко і Ванцетті... від судового вбивства... Тільки масові прояви гніву і обурення здатні примусити клас капіталістів випустити з пазурів ці жертви. Комуністичний Інтернаціонал закликає робітників усіх країн, комуністів і соціалістів, членів профспілок, згуртуватися для масових демонстрацій, щоб врятувати життя Сакко і Ванцетті» [9, 313].

Могутній міжнародний рух протесту, який об'єднував робітників різних партій і груп, прогресивну інтелігенцію і навіть значні кола буржуазії, примусив американське правосуддя шість років відкладати виконання вироку. Демократичним силам, які виступали на захист Сакко і Ванцетті доводилося діяти в дуже складних умовах: їм протистояли об'єднані сили буржуазної реакції, державного апарату і правих соціал-демократів.

Губернатор штату Массачусетс Фуллер, будучи не в змозі повністю ігнорувати громадську думку і щоб якось збити хвилю загального протесту, доручає спеціальній комісії провести додаткове «розслідування» й переносить страту на 10 серпня 1927 р.

На чолі руху солідарності за межами США стояли трудящі Країни Рад, вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму. Радянські люди з глибокою увагою і співчуттям сліdkували за справою Н. Сакко і Б. Ванцетті. Газета «Правда» ще в листопаді 1921 р., сповіщаючи про процес над італійськими робітниками-іммігрантами, відзначала, що «тільки енергійний протест міжнародного пролетаріату міг би їх врятувати» [15, 10. XI 1921]. Преса Радянської країни того часу, а особливо преса МОДРу регулярно інформувала громадськість про події у США, пов'язані з долею Н. Сакко і Б. Ванцетті, про міжнародний рух солідарності з мужніми в'язнями капіталу, який набрав найбільшої сили навесні та влітку 1927 р. Центральні та місцеві газети повідомляли про демонстрації солідарності в містах Радянського Союзу, друкували на своїх сторінках резолюції мітингів і зборів, телеграми і листи трудящих СРСР, в яких виявлялася пролетарська солідарність з героїчними робітниками. Так, 7 липня 1927 р. «Правда» сповіщала про мітинги протесту, організовані членами МОДР разом з робітниками і службовцями московського дроболиварного, патронного, шкіряного заводів, Вищого технічного училища ім. М. Баумана, інших підприємств та установ Москви. Всі резолюції, прийняті на цих мітингах і зборах, були сповнені протестом проти беззаконня американського буржуазного суду і вимагали скасування вироку. В повідомленні ТАРС від 19 липня говорилося: «Комітет захисту Сакко і Ванцетті вказує, що таємне розслідування, яке проходить за розпорядженням губернатора, проводиться пристрасно. Свідки захисту піддаються залякуванню, а свідки звинувачення, навпаки, всіляко заохочуються. В колах комітету оцінюють становище все більше і більше песимістично» [15, 22. VII 1927].

Радянські люди, весь світ чекали, чим закінчиться це розслідування.

3 серпня 1927 р. було оголошено рішення суду — страта повинна відбутися. «Ми невинні. Це війна плутократії проти свободи, проти народу», — напише пізніше Б. Ванцетті [11, 200].

«Вирок, винесений Сакко і Ванцетті — нечувана провокація на адресу світового пролетаріату, — говорилося у відозві Комінтерну. — Він — провісник нових жорстоких репресій не тільки по відношенню до американського робітничого класу, але й всього світового пролетаріату. ...Ми звертаємося до всіх робітників, до всіх революційних організацій. Протестуйте з усією пристрастю й силою проти виконання вироку,

організуйте масові демонстрації проти винуватців цього злочину, організуйте страйки протесту! Лише об'єднаними зусиллями всього міжнародного пролетаріату можна врятувати Сакко і Ванцетті від електричного стільця! Робітники на вулицю! Все для врятування Сакко і Ванцетті! Все для боротьби з кровожерливою американською буржуазією!» [15, 7. VIII 1927].

Повідомлення про ствердження вироку викликало глибоке обурення трудящих всього світу. В Москві тільки 5 серпня 1927 р. відбулося близько 180 мітингів, на яких були присутні більше 100 тис. чоловік [10, 430].

«Буржуазне «правосуддя»,— писали робітники «Трехгорки»,— на наших очах знову розкриває свій класовий, експлуататорський характер. Безстрашні борці за справу робітничого класу тт. Сакко і Ванцетті присуджені американським «демократичним» судом до смертної кари. Їх хочуть вбити тільки за те, що вони нещадно боролися з експлуататорами робітничого класу» [10, 430]. Робітники «Інтернаціональної типографії» попереджали світову реакцію: «Знайте, що ні електричні стільці, які несуть смерть, ні розривні кулі, використані вами під час недавнього віденського страйку, ні тюрми, ні шибениці не зломлять боротьби робітників всього світу за справу звільнення від гніту капіталу» [10, 431]. Про це ж говорилося у резолюціях робітничих зборів типографії «Іскра революції», фабрик «Нова зоря», «Більшовик», «Ява» та багатьох інших підприємств Москви [10, 431].

6 серпня на десятитисячному мітингу, що проходив в московському літньому саду театру «Ермітаж», була одностайно ухвалена така резолюція: «Негайне звільнення Сакко і Ванцетті! Геть буржуазну юстицію! Геть посібників буржуазії — реформістських угодовців! Хай живе штаб світової соціалістичної революції Комінтерн — могильник хижої буржуазії!» [16, 7. VIII 1927].

Лише в Центральному районі Ленінграда за три дні відбулося 213 мітингів, на яких були присутні 60 тис. членів МОДР. Робітники заводів «Красный треугольник», металічного, «Красный путиловец» збирали жертвування у фонд МОДР [4, 64].

Солідарність з Н. Сакко і Б. Ванцетті, вимоги негайного скасування вироку висловили робітники Іллічевського району і робітники Держмашзаводу № 4 ім. В. І. Леніна, загальні збори працівників міліції Слобідського, Херсонського, Пересипського, Олександрівського районів, курсанти партшколи Одеси [17, 6.VIII 1927].

На міських зборах члени Мелітопольського окружного відділення Спілки кожевників ухвалили: «Спільні збори з гордістю констатують приналежність т. Сакко до числа членів нашої спілки і одностайно висловлюють глибоке обурення тенденційному буржуазно-класовому вироку над невинними в мерзотному вбивстві пролетарями і гаряче приєднуються до всесвітнього протесту пролетаріату» [13, спр. 55, арк. 27].

З закликом «До письменників і інтелігенції всього світу» звернулися письменники України. Всеукраїнська Академія наук виступила з протестом проти страти Н. Сакко і Б. Ванцетті [15, 7.VIII 1927].

«З учорашнього дня на наших редакційних столах,— зазначала «Правда» 7 серпня,— вирости гори листів. Сотні тисяч резолюцій від трудящих Союзу. Листи продовжують текти безперервним потоком. Вони йдуть сюди із заводських корпусів, червоноармійських частин, професорських кабінетів, з бортів лінкорів, з глибин рудників і шахт»*. В редакційній статті цього номеру — «Американська юстиція за робо-

* Частина матеріалу про солідарність з Сакко і Ванцетті, що надходила до редакції, друкувалася в газеті під спеціальною рубрикою — «Голос трудящих СРСР».

тою» — газета писала: «Трудящі СРСР разом із своїми європейськими і американськими друзями зроблять все від них залежне, щоб врятувати життя невинно засуджених пролетарів, які потрапили в лабеті буржуазного «правосуддя». Грандіозна хвиля демонстрацій і мітингів протесту, яка прокотилась по всьому Радянському Союзу була свідченням готовності пролетаріату СРСР виконати свій класовий і революційний обов'язок і внести свою частку в спільну для всього пролетаріату справу захисту Сакко і Ванцетті» [15, 7. VIII 1927].

Рух солідарності пролетаріату наростав в міру наближення дня страти — 10 серпня 1927 р. «Сакко і Ванцетті повинні жити!» — вимагали радянські люди. В серці кожної радянської людини знайшли відгук гарячі слова звернення Виконкому МОДРу: «...Хто не протестує проти цього вбивства, що є викликом всьому світові, викликом всім тим, хто щість років виступає за справу Сакко і Ванцетті,— той не виконав свого обов'язку! Хто не зробить всього, що перешкодить вбивству, той полегшує роботу вбивцям!» [15, 5. VIII 1927].

Гарячий заклик до трудящих Америки містила резолюція протесту колективу Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції: «Браття робітники, селяни усіх штатів Америки, вимагайте звільнення Сакко і Ванцетті, не допускайте їхньої страти. Наша допомога завжди для вас готова. Разом з пролетарями всього світу треба будь-що вирвати засуджених із кровожерливих пазурів хижаків. Геть американських катів! Хай живе міжнародна солідарність робітників і селян всього світу! Сакко і Ванцетті повинні жити!» [12, спр. 38, арк. 33]. «Буржуазний класовий суд, не рахуючись з авторитетними представниками юридичного світу, які старанно і об'єктивно вивчили справу Сакко і Ванцетті і визнали невинність цих двох славетних борців, своїм вироком знехтував всі існуючі закони, навіть буржуазного законодавства» [18, 10. VIII 1927],— говорилось у протесті Харківської колегії адвокатів.

День страти неминуче наближався. Тривогу, яка охопила людей праці, передають рядки вірша робітниці фабрики «Гознак» А. Кузнецової:

«Мощный пульс выстукивал тревожно
В эти жуткие для мира дни.
Нам казалось чем-то невозможным
То, чего хотят они» [21, 1927, № 19, 3].

Профінтерн звернувся до міжнародного пролетаріату: «...Кожен робітник, кожна робітниця повинні вийти на вулицю з протестом проти страти. Робітники і робітниця! Покажіть свою міць, свою волю, свою солідарність. Наше гасло: «Сакко і Ванцетті повинні бути вирвані з чіпких рук хижого капіталу!» Хай живе революційна солідарність робітників всього світу!» [15, 10. VIII 1927]. Під тиском могутнього протесту міжнародного пролетаріату страту було відкладено до 22 серпня. Як відзначалось у відозві Виконкому МОДР, «могутній протест на мить перешкодив катам Сакко і Ванцетті учинити мерзенне вбивство. Але кати не відмовилися від свого наміру... Страту відкладено на кілька днів лише для того, щоб зменшити тиск могутньої кампанії і послабити величезну хвилю дедалі зростаючого гніву. ...Всією вашою силою, всіма засобами вимагайте негайного визволення двох мучеників робітничого класу [20, 1927, № 17, 1]. Ще 27 лютого 1924 р. Б. Ванцетті писав: «Моя єдина надія на солідарність друзів, товаришів і робітників» [11, 96].

Відповіддю американського уряду на рух солідарності була мобілізація військових і поліцейських сил. В ці дні в США сталися вибухи, що мали явно провокаційний характер. Реакції необхідно було створити атмосферу тривоги і громадської паніки, залякати обивателя, отруїти його свідомість страхом перед «анархістською й комуністичною небез-

пекою», і в такій обстановці домогтися страти двох робітників-іммігрантів.

У зв'язку з цим «Правда» писала: «Тим більше підстав у пролетаріату всього світу напружити усі зусилля, пустити в хід усі засоби для того, щоб виврати полонених із рук американських катів. Демократична інтелігенція і прогресивні кола буржуазії наполягають на помилуванні Сакко і Ванцетті в ім'я «гуманності» і абстрактної «справедливості». Пролетаріат вимагає визволення своїх братів, членів свого класу, захоплених ворогом у полон під час класових боїв. До останнього моменту трудящі усього світу будуть боротися за врятування своїх борців» [15, 10. VIII 1927].

Радянська преса зв'язувала боротьбу на захист Сакко і Ванцетті з класовою боротьбою пролетаріату, пояснювала, чому саме комуністи очолюють її, підкреслювала, що тільки той розуміє глибину політичного значення кампанії на захист двох італійських робітників-іммігрантів, хто ставить її у зв'язок з міжнародним наступом реакції на робітничий клас, на першу пролетарську державу. «Процес Сакко і Ванцетті ще раз відкриває очі найширшим масам трудящих на те, що єдиним вірним захисником робітничих інтересів є Комуністична партія»*, — відмічалось в резолюціях мітингів і зборів.

Наближалось 22 серпня — день страти. З погляду п'яти десятиріч вражають мужність і благородство, які виявили Сакко і Ванцетті перед лицем неминучої смерті. Ясним розумінням того, за що вони йдуть на смерть, проникнуті останні слова Ванцетті до сина Сакко: «Пам'ятай, Данте, пам'ятай завжди усе це: ми не злодії, вони засудили нас даремно. Вони відмовляють нам в новому перегляді справи, і якщо ми будемо страчені після семи років чотирьох місяців і сімнадцяти днів невимовних страждань, то це за те, що я вже казав тобі. Тому що ми були за бідняків, проти насильства й експлуатації людини людиною» [11, 208].

Настав день страти.

«Заскреготали ржаво-чорні ґрати
І виляляли свою останню злість:
Кати ведуть бійців на страту!..
А ті бійці — це ми, це ми, —
Це робітнича кров і кість!...»

так писав про цей день український пролетарський поет Микола Тарновський [8, 154].

Якщо до 23 серпня 1927 р. кампанію солідарності з Сакко і Ванцетті можна порівняти з хвилею, то відповідь світового пролетаріату на їх підле вбивство була справжнім вибухом. Мільйони трудящих вийшли на демонстрації. В ряді країн вони переросли у вуличні бої з поліцією й військами. На вулицях Парижа з'явилися барикади.

В Радянському Союзі всюди було вивішено траурні прапори. Газети друкували відозви Комінтерну, МОДР, Профінтерну і Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, звернені до пролетаріату усього світу, повідомлення про мітинги і демонстрації по всій країні. В СРСР не було населеного пункту, де б трудящі не висловили свого гніву й обурення. З протестом проти розправи над Н. Сакко і Б. Ванцетті виступали робітники і селяни, службовці і діячі літератури і мистецтва, члени профспілок і комуністи, комсомольці і безпартійні — усі трудящі Радянського Союзу**.

* З постанови заводського мітингу Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерна проти страти Сакко і Ванцетті [14, спр. 1142, арк. 366].

** Тільки ЦК МОДР СРСР до вересня 1927 р., не рахуючи телеграм і листів одержав 96 резолюцій протесту з 8602 підписами [21, 1927, № 18, 17].

Про могутність руху солідарності, розуміння свого інтернаціонального обов'язку перед світовим пролетаріатом, високу ідейну зрілість і політичну активність радянських людей свідчать резолюції мітингів і зборів, що проходили в містах і селах Радянської України. Залізничники Одеси писали сім'ям страчених: «Пролетаріат не забуде розправи над невинними революціонерами-робітниками» [17, 24. VIII 1927]. «Нехай знають капіталісти та їх прислужники, що ні вбивства, ні страти окремих керівників не зупинять революційної боротьби трудящих проти експлуататорів», — зазначалося у постанові мітингу робітників Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерна [14, спр. 1142, арк. 364].

Колгоспники с. Спаське Терпінівського району Мелітопольського округу на загальних зборах говорили про те, що «страта, здійснена американським урядом — нелюдська й нічим не виправдана, зайвий раз підкреслює, що світ капіталістів намагається визвати на бій пролетаріат» [13, спр. 78, арк. 419].

Гнівний протест молоді країни висловили комсомольці Кам'янець-Подільського окружного ЛКСМУ. «Для робітничо-селянської молоді всього світу це вбивство буде наочним прикладом, що показуватиме, чого варта буржуазна «цивілізована» законність, про яку так багато кричить американська буржуазія» [19, 27. VIII 1927].

В резолюції, прийнятій на мітинг трудящих м. Києва, зазначалося, що «кращою відповіддю на страту Сакко і Ванцетті буде єдиний революційний фронт пролетаріату усього світу в боротьбі за комунізм» [15, 30. VIII 1927].

Делегати від американських студентів, що перебували тоді у Харкові, заявили: «Ваша кампанія проти жорстокої і нічим не виправданої розправи над Сакко і Ванцетті — найкраще свідчення здійснення на ділі єднання пролетаріату СРСР з робітниками всього світу» [7, 110].

«В цій роботі по згуртуванню мас під прапором боротьби з білим терором, — відзначалося в резолюції ЦК МОДР СРСР, — наша всесоюзна секція МОДР, наші низові осередки МОДР зіграли величезну роль. Сотні телеграм протесту, одержаних ЦК МОДР, сотні резолюцій, висунутих на численних модрівських зборах в містах і селах, є прекрасним доказом того, наскільки високо стоїть рівень пролетарської солідарності і свідомості в масі членів нашої організації» [20, 1927, № 18, 16].

Міжнародна кампанія на захист Сакко і Ванцетті одержала високу оцінку Комінтерну і комуністичних партій. В промові на XV з'їзді ВКП(б) Д. З. Мануїльський зазначав, що ця кампанія — зразок застосування самої широкої тактики єдиного фронту [3, 656].

Імена Н. Сакко і Б. Ванцетті стали символом справжнього інтернаціоналізму, вони об'єднали і згуртували трудящих усього світу під гаслом боротьби з білим терором. Масові міжнародні організації пролетаріату, що брали участь в цій кампанії, зросли, знайшли нові форми й методи роботи, збагатилися досвідом, який вони використали в наступних боях з капіталом.

Література

1. *Фостер У.* Очерк политической истории Америки. М., 1955.
2. *Флинн Э. Г.* Своими глазами. Жизнь бунтарки. М., 1962.
3. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет, ч. I. М., 1935.
4. *Аврус А. И.* Пролетарский интернационализм в действии. Саратов, 1971.
5. *Канн А.* Сакко и Ванцетти. — «Огонек», 1957, № 35.
6. *Кульшев Ю.* Сакко и Ванцетти. М., 1963.

7. *Осетров О.* Сторінки пролетарської солідарності. К., 1969.
8. *Тарновський Микола.* З бурхливих літ. К., 1965.
9. Деятельность Исполнительного комитета и Президиума И. К. Коммунистического Интернационала от 13 июля 1921 г. до 1 февраля 1922 г. Пг., 1922.
10. Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью. 1922—1927. Сборник документов. М., 1959.
11. Письма Сакко и Ванцетти. М.—Л., 1930.
12. Ворошиловградський облдержархів, ф. Р-625, оп. 1.
13. Філіал Запорізького облдержархіву в м. Мелітополі, ф. Р-489, оп. 1.
14. Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1.
15. «Правда».
16. «Известия».
17. «Известия» (Одеса).
18. «Харьковский пролетарий».
19. «Червоний кордон» (Кам'янець-Подільський).
20. «Бюллетень ЦК МОПР ССРСР».
21. «Путь МОПРа».

Г. П. МАЛАШОНОК

ПРО РОЛЬ ШОПСТЮАРДІВ У СУЧАСНОМУ АНГЛІЙСЬКОМУ РОБІТНИЧОМУ РУСІ

Кінець 60-х — початок 70-рр. ознаменувався новим етапом в історії робітничого руху Англії. Про це свідчать різке піднесення класової боротьби, включення в неї нових загонів, трудящих, розширення вимог страйкарів, застосування нових методів боротьби з наступом капіталу і, як наслідок, помітне поліпшення робітничого руху країни. Значна роль в організації боротьби робітничого класу Англії за свої права належить цеховим старостам — шопстюардам — бойовому загону профспілкового руху*.

Інститут шопстюардів виник наприкінці ХІХ ст., як реакція робітників на угодовську політику офіційних профспілкових лідерів. Функції шопстюардів протягом часу змінювались, їх рух зазнав спадів і підйомів. Для післявоєнного періоду розвитку робітничого руху Англії характерним є зміцнення їх впливу і чисельний зріст. Значною мірою цьому сприяв відносно низький рівень безробіття в післявоєнні роки**.

Проте головним було інше. Опортунізм правих профспілкових лідерів, політика класового співробітництва, яку вони проводять, призводили до того, що профспілка дуже часто йшла на компроміс з підприємцями у питаннях задоволення економічних вимог робітників. За цих умов справжніми виразниками інтересів мас стали шопстюарди.

Зростання їх впливу зумовлене також тим, що своєю діяльністю шопстюарди допомагають робітникам долати негативні наслідки цехової роздробленості, що характерна для профспілкового руху країни, зміцнює класову єдність робітників. Як відомо, більшість англійських профспілок — цехові. Наявність численних тред-юніонів із складною та заплутаною структурою завдає великої шкоди справі єдності робітни-

* Деякі аспекти питання про роль шопстюардів у робітничому русі Англії розглядаються в працях радянських істориків: *В. В. Песчанский.* Современное рабочее движение в Англии. М., 1963; *В. П. Зайцев.* Рабочий класс Англии в борьбе против наступления монополий (1956—1966). М., 1968; *А. Н. Байкова.* Низовой профсоюзный актив в борьбе против политики классового сотрудничества.— В кн.: Борьба классов и современный мир. М., 1970; *В. О. Горбик.* Місце цехових старост в англійському робітничому русі.— «Український історичний журнал», 1968, № 3.

** Про причини цього явища див.: *В. В. Песчанский.* Современное рабочее движение в Англии, с. 47.

чого класу та його боротьбі. Нерідко на одному підприємстві, а часом і в одному цеху робітники різних спеціальностей є членами різних профспілок. Іноді інтереси навіть однієї групи робітників представляють різні тред-юніони. Найчастіше це має місце серед некваліфікованих і напівкваліфікованих робітників [12, 90]. На підприємстві можуть працювати члени десяти і більше профспілок. Щоб вирішити питання, що стосуються інтересів всіх робітників такого підприємства, необхідно погоджувати рішення з офіційними представниками десяти профспілок, що потребує багато часу. Така система розколює ряди робітників у боротьбі з підприємцями, гальмує їх спільні виступи.

Подібне становище стало особливо нестерпним у наш час, коли з посиленням концентрації й централізації капіталу зростають міжнаціональні корпорації, і робітникам протистоїть єдиний фронт підприємців. Діяльність шопстюардів значно полегшує робітничому класу боротьбу на захист своїх інтересів і, що головне, сприяє піднесенню рівня класової свідомості, розумінню протилежності інтересів робітників і капіталістів.

Шопстюард — це робітник, який обирається членами відповідної профспілки в цеху. Іноді, як наприклад, на заводах Форда, шопстюарди обираються незалежно від профспілкової приналежності від усіх робітників. Шопстюарди одного підприємства об'єднуються в комітет, який іноді складається з представників однієї спілки, але переважно до нього входять представники всіх тред-юніонів. Вищий ступінь організації може бути досягнутий при створенні комітету шопстюардів однієї компанії або навіть цілої галузі промисловості. Так, до комітету шопстюардів компанії «Брітіш Лейланд» входять 200 чоловік [15, 640], які представляють робітників 60 підприємств. Широко відомі об'єднані комітети: Національний комітет портових шопстюардів, будівельників Лондона і Ліверпуля, медичних працівників Лондона.

З 1966 р. в Англії активно діє створений за ініціативою 12 комітетів цехових старост національний центр — Координаційний комітет на захист профспілок, який здійснює керівництво рухом в масштабі країни. Комітет має місцеві відділення майже в усіх індустріальних центрах, регулярно проводить конференції, де розробляються плани боротьби з антипрофспілковими законами. Комітет має тісні зв'язки з шопстюардами і робітниками: на його конференції в листопаді 1970 р., наприклад, були присутні делегати від 155 комітетів шопстюардів [22, 1971, № 1, 1].

Велике значення має утворення і діяльність об'єднаних комітетів на підприємствах міжнаціональних монополій, бо це сприяє згуртуванню трудящих різних національностей. Так, після утворення в 1971 р. англо-італійського концерну «Данлоп — Піреллі» трудящі двох країн з метою кращої координації дій створили об'єднаний комітет цехових старост цього концерну, налагодили видавництво двома мовами органу трудящих «Данлоп — Піреллі ньюс».

Кількість шопстюардів швидко зростає. За даними Британського конгресу тред-юніонів, у першій половині 60-х рр. у промисловості країни їх було 200 тис. [6, 149], у 1973—350 тис. [18, 1974, № 4, 14]. У такій великій спільці, як Спілка некваліфікованих і муніципальних робітників, кількість шопстюардів зросла з 14,5 тис. до 20 тис. чоловік [21, 5.VI 1972].

Функції шопстюардів різноманітні. Як представники профспілки на підприємстві вони проводять роботу по залученню до спілки нових членів, збирають членські внески, підтримують зв'язки між робітниками і профспілкою, поширюють інформацію про її діяльність, розповсюджують профспілкову літературу.

Роль цехових старост не обмежується виконанням організаційних функцій. Шопстюарди ведуть економічну боротьбу і дедалі ширше вклю-

чаються в боротьбу політичну. Вони виступали проти війни у В'єтнамі, за скликання Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва та успішне завершення її роботи, проти вступу країни до «спільного ринку», зробили значний внесок у боротьбу з реакційною політикою консервативного уряду Е. Хіта і, зокрема, в організацію могутнього руху протесту проти антипрофспілкового закону «Про відносини у промисловості». Шопстюарди очолювали страйки, в ході яких висувалися не тільки економічні вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, а й вимоги рівної оплати праці жінок і молоді, забезпечення права на працю, виступали на захист профспілкових активістів, за націоналізацією галузей економіки і встановлення робітничого контролю над виробництвом.

Значний вплив серед шопстюардів має ще ідеологія реформізму. Тому, будучи прихильниками соціальних перетворень, вони помилково вважають, що досягти їх можна не шляхом соціалістичної революції, а шляхом реформ. Звідси недооцінка політичної боротьби, яку часто обмежують боротьбою за обрання депутатів з метою прийняття законів в інтересах робітничого класу.

Цехові старости використовують різні методи для задоволення вимог робітників: переговори, страйки. Оскільки в колективних договорах, що укладаються профспілками з асоціаціями підприємств, обумовлені лише ставки заробітної плати і в загальних рисах — умови праці, застосування цих договорів у конкретних умовах окремої фірми багато в чому залежить від шопстюардів. Вони ведуть переговори з адміністрацією підприємств про розміри відрядної оплати, кількість наднормативних годин. Рішення з цих питань важливі для робітників цеху, оскільки відрядна оплата і оплата наднормативних, різні додаткові виплати нерідко (в разі успіху переговорів) становлять половину заробітку [17, 23]. До шопстюардів звертаються робітники у випадку загрози звільнення, зміни темпів роботи тощо.

Масштаби участі шопстюардів у переговорах дуже значні. Англійський дослідник профспілкового руху Г. Клегг наводить цікаві дані. Вибірковий опит шопстюардів показав, що з 1200 чоловік половина вела переговори з фінансових питань постійно і половина — час від часу. Всі вони обговорювали питання про кількість понаднормових годин [9, 13]. Це підтверджують і факти, наведені в роботі В. Маккарті. Опит шопстюардів, представників шести профспілок різних галузей, показав, що 84% з них ведуть переговори з підприємцями про умови праці, більшість — з фінансових питань і розподілу наднормативних, 67% — з питань зайнятості [11, 140].

Шопстюарди знаходяться на передньому краї боротьби з підприємцями. Коли переговори не дають бажаних результатів, вони застосовують такий випробуваний засіб боротьби, як страйк.

Переважає більшість (близько 95%) всіх страйків, що відбуваються в країні, відносяться до категорії неофіційних. Про співвідношення офіційних і неофіційних страйків можна скласти уявлення із таких даних [20, 1973, № 1, 101]:

Характер страйків	Кількість страйків		Кількість учасників		Кількість втрачених робочих днів	
	1969 р.	1970 р.	1969 р.	1970 р.	1969 р.	1970 р.
Офіційні	98	162	283 000	296 000	1 613 000	3 320 000
Неофіційні	3018	3744	1 373 000	1 497 000	5 233 000	7 660 000

Незначна кількість офіційних страйків пояснюється політикою «класового співробітництва», яку проводять праві лідери профспілок. В той самий час велика кількість неофіційних страйків свідчить про глибоке незадоволення робітників такою політикою.

Шопстюарди очолюють багато неофіційних страйків, які не визнаються керівництвом профспілок і офіційно ним засуджуються. Це невеликі страйки (часто обмежені масштабами цеху чи підприємства), що виникають несподівано для правих лідерів, які не встигають втрутитись і утримати робітників від виступу. Питання боротьби з неофіційними страйками було предметом обговорення на кількох конгресах тред-юніонів. 1969 р. на 101 з'їзді Британського конгресу тред-юніонів Генеральна рада домоглася прийняття рекомендації, що надавала їй право втручатися в неофіційні страйки для їх припинення.

В багатьох профспілках, наприклад у національній профспілці вчителів введено правила, що забороняють членам страйкувати без дозволу виконкому, в деяких (Британська асоціація сталеливарників та робітників суміжних професій) — проти учасників неофіційних страйків застосовують адміністративні санкції [10, 69]. Щоправда, трапляються випадки, коли через нестачу часу профлідери не встигають розглянути питання, і страйк пізніше отримує офіційне визнання, а страйкарі — допомогу із кас профспілки. Іноді неофіційні страйки — це протест проти політики керівництва профспілки, як наприклад в тих випадках, коли профспілка уклала угоду з підприємцем, яку її члени вважають неприйнятною, і провадяться всупереч рекомендаціям про мирне урегулювання.

Шопстюарди не тільки керують неофіційними страйками, але й забезпечують успішне проведення страйків, оголошених керівництвом профспілки. Офіційний страйк проводиться після тривалого туру переговорів на національному рівні між профспілкою і асоціацією підприємців з питань підвищення ставок заробітної плати та загальних умов праці, коли всі можливості для досягнення компромісу вичерпані й керівництво під сильним тиском знизу вимушене оголосити страйк. Роль шопстюардів була значною в таких великих виступах робітників, як страйк на Верхньому Клайді в 1971—1972 рр., страйки докерів, будівельників у 1972 р.

Активність шопстюардів у страйковій боротьбі значною мірою зумовлена тим, що вони тісно зв'язані з масами й відображають бойові настрої передових загонів робітничого класу. Серед них є люди різних переконань, але переважають робітники з прогресивними поглядами. Чимало шопстюардів — члени Комуністичної партії Великобританії.

Шопстюардів називають «безкорисливими слугами робітничого класу» і не дарма. Вони займаються профспілковими справами в середньому 9,7 годин на тиждень. На відміну від добре оплачуваних функціонерів тред-юніонів вони не отримують за свою роботу ніякої матеріальної винагороди, навпаки, шопстюарди не мають можливості підробляти за рахунок наднормативних.

Шопстюарди користуються заслуженим авторитетом і повагою серед своїх товаришів. Цехові старости та їх комітети відіграють велику роль у житті робітників і для більшості з них вони уособлюють собою спілку. Як справедливо відзначав англійський дослідник Н. Росс, для багатьох робітників бути членом профспілки означає мати зв'язок з шопстюардом. Організація профспілки за місцем роботи є для нього більш визнаною і життєвою, ніж за місцем проживання [14, 54].

Шопстюарди працюють, відчуваючи повсякденну підтримку товаришів по роботі. Підприємці ж намагаються звільнити їх в першу чергу, і лише рішучість робітників страйкувати на захист своїх старост часто стримує адміністрацію. Так, наприклад, 14 червня 1971 р. 2800 робітників одного з заводів «Форда» в Мерсісайді розпочали страйк на захист звільненого цехового старости Діллона, вимагаючи поновлення його на роботі. Незабаром страйкувало вже 10 тис. чоловік, до яких готові були приєднатися автомобілебудівники 21 заводу компанії [23, 2.VI 1971]. Злякавшись перспективи розширення масштабів страйку, адміністрація змушена була виконати вимогу робітників.

Якщо на одних заводах підприємці змушені рахуватися з шопстюардами, то на інших вони всіляко заважають їх діяльності. Ідучи назустріч монополіям, уряд консерваторів прийняв у 1971 р. реакційний антипрофспілковий закон, багато положень якого були спрямовані на те, щоб позбавити шопстюардів можливості відстоювати інтереси членів профспілок. За ним керівники неофіційних страйків могли бути притягнуті до суду, оштрафовані й заарештовані. Відповідно до цього закону в липні 1972 р. п'ять шопстюардів були кинуті до в'язниці і лише загроза загальнонаціонального страйку примусила уряд піти на поступки й звільнити арештованих.

В цілому підірвати позиції шопстюардів за допомогою закону не вдалося, оскільки робітники рішуче виступали на захист своїх обранців, а лейбористський уряд, прийшовши до влади, скасував його.

Зазнавши поразки, підприємці відновили і розширили спроби приручити шопстюардів. Слід зазначити, що політика підприємців щодо шопстюардів зустрічає повну підтримку з боку правих профлідерів, яким шопстюарди дуже не до душі. Вони перешкоджають розвитку цього руху та його організаційному оформленню, особливо в межах монополії, галузі. Профбоси побоюються, що це приведе до посилення бойових настроїв серед членів профспілок і виходу їх з-під впливу профлідерів. В деяких профспілках керівництво не визнає шопстюардів, в інших — намагається ввести до структури профспілки, визнати як представників на підприємствах, але при цьому обмежити їх функції і встановити контроль над їх діяльністю.

Підприємці разом з правим профспілковим керівництвом розробляють заходи, спрямовані на посилення впливу ідеології реформізму на шопстюардів. З цією метою при БКТ та окремих профспілках створені і функціонують спеціальні курси, де теорія і практика промислових відносин викладається в душі класового співробітництва, великими тиражами видаються буклети для шопстюардів, як керівництво в їх повсякденній діяльності. За рік ці курси відвідують в середньому 25 тис. чоловік [12, 103]. БКТ співробітничав з технічними коледжами і університетами в організації лекцій для членів профспілок. 1969—1970 рр. він брав активну участь у підготовці спільно з компанією Бі-бі-сі серії телевізійних передач з метою переконати шопстюардів у необхідності проведення угодовської політики. Восени 1969 р. близько 7 тис. шопстюардів [12, 103] входило до складу навчальних груп, сформованих дирекцією підприємств для перегляду цих передач. Щоб заохотити цехових старост відвідувати курси, більшість підприємців виплачує їм заробітну плату, навіть коли вони слухають лекції в робочий час [13, 52].

Все це дає певні наслідки. На початок 70-х рр. 30% шопстюардів пройшли таку обробку [12, 103], що притупило у деяких з них гостроту класового чуття [7, 144].

Основна маса шопстюардів негативно ставиться до таких заходів, цілком справедливо розцінюючи їх як вигідні підприємцям. Далеко не всі курси функціонують успішно; багато з них були закриті через систематичне невідвідування [11, 149]. В той же час навіть шопстюарди, які пройшли підготовку, далеко не завжди йдуть на поводу у підприємців. Про це свідчить зростання страйкового руху в країні. Справа мабуть в тому, що шопстюарди день у день працюють пліч-о-пліч з робітниками, знають їх потреби й сподівання і несуть перед ними відповідальність. Робітники рідко помиляються в своїх керівниках і обирають їх знов на наступний строк. В демократизмі цього інституту, в зв'язку з масами його життєвість і сила.

Деякі ідеологи буржуазії вважали за необхідне ліквідувати інститут шопстюардів і позбавитись таким чином неофіційних страйків. Певні надії в зв'язку з цим покладалися на виробничий юніонізм, але вони не виправдались. Так, у вугільній промисловості, де принцип виробни-

чого юніонізму проведений у життя найповніше, немає шопстюардів, але їх функції виконують секретарі місцевих відділень, які й очолюють неофіційні страйки.

Комуністична партія Великобританії високо оцінює діяльність шопстюардів. Як вказував на XXVI з'їзді компартії Генеральний секретар Дж. Голлан, «цехові старости зробили для профспілкового руху стільки, скільки ніколи не зроблять ці (праві.— Г. М.) лідери» [4, 8]. Партія всіляко підтримує рух шопстюардів. Орган компартії — газета «Морнінг стар» засуджує акти сваволі щодо цехових старост з боку підприємців, мобілізує трудящих на їх захист. Багато комуністів обираються шопстюардами і навіть керівниками об'єднаних комітетів. Так, на початку 70-х рр. Берні Стіер очолив комітет цехових старост докерів Лондона, П. Картер — будівельників Бірмінгема, Дж. Ейрлі — суднобудівників Верхнього Клайду, Дж. Рід — суднобудівників Клайдбенка [16, 92]. Віддаючи належне комуністу Дж. Ріду як талановитому організатору мас і пропагандисту, людині, відданий справі робітничого класу, і визнаючи той великий авторитет і повагу, якими він користується серед робітників, лейбористський журнал «Нью стейтсмен» вмістив велику статтю про Дж. Ріда під заголовком «Шопстюард № 1» [23, 2.VI 1972].

Партія проводить роботу серед шопстюардів, виховуючи їх в дусі непримиренності до класових ворогів. І вона дає певні результати. Як вказувалося на XXXIII з'їзді компартії Великобританії, ряди партії поповнюються за рахунок шопстюардів [19, 1973, № 24—25, 386].

Прогресивні сили в робітничому русі Англії вважають, що від дальшого розвитку і зміцнення цього, за словами В. І. Леніна, глибоко пролетарського і масового руху [1, 190] буде, значною мірою, залежати розстановка сил у робітничому русі Англії та успіх боротьби з підприємцями.

Література

1. *Ленін В. І.* Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне зібрання творів, т. 41.
2. *Ленін В. І.* II Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня—7 серпня 1920 р. Промова про входження в британську робітничу партію.— Повне зібрання творів, т. 41.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971.
4. XXIV Национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. М., 1959.
5. *Песчанский В. В.* Современное рабочее движение в Англии. М., 1963.
6. *Зайцев В. П.* Рабочий класс в борьбе против наступления монополий (1956—1966). М., 1968.
7. *Байкова А. Н.* Низовой профсоюзный актив в борьбе против классового сотрудничества.— В кн.: *Борьба классов и современный мир.* М., 1970.
8. *Горбик В. О.* Місце цехових старост в англійському робітничому русі.— «Український історичний журнал», 1968, № 3.
9. *Clegg H. A.* The system of industrial relations in Great Britain. London, 1970.
10. *Eldridge J. E. T.* Industrial disputes. Essays in sociology of industrial relations. London, 1968.
11. *McCarthy W. E.* Industrial Relations in Britain, London, 1969.
12. *Mortimer J. E.* Trade unions and technological change. London, 1971.
13. *Parker Pal.* The reform of collective bargaining at plant and company level. London, 1971.
14. *Ross N. S.* Constructive conflict. An essay on employer-employee relations in contemporary Britain. Edinburgh, 1969.
15. *Sampson A.* The New Anatomy of Britain. London, 1971.
16. *Thompson W., Hart F.* The UCS work-in. London, 1972.
17. *Williamson H.* The trade unions. London, 1970.
18. «За рубежом».
19. «Comment».
20. «Department of Employment Gazette».
21. «Morning Star».
22. «Marxism Today».
23. «New Statesman».

ВПЛИВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СТРУКТУРНУ АСИМІЛЯЦІЮ ЕТНІЧНИХ ГРУП США І КАНАДИ

У формуванні сучасного етнічного складу населення Сполучених Штатів Америки та Канади вирішальну роль відіграла імміграція. Протягом декількох століть до Північної Америки прибувають вихідці з різних країн Європи, а в останні сто років також іммігранти з Азії та Латинської Америки. За 150 років (1820—1970 рр.) до США іммігрувало понад 45 млн. чоловік [17, 546], за цей самий період Канада прийняла понад 8,5 млн. іммігрантів*.

У Північній Америці, куди прибували іммігранти, існувала інша, ніж у країнах еміграції, економічна і соціальна структура. Нові звичаї, традиції, новий характер економічного та суспільно-політичного життя вимагали від іммігрантів пристосування до економічного, соціального й культурного розвитку суспільства на новому континенті. В процесі адаптації до нових умов іммігранти втрачали багато характерних рис побуту і культури країн еміграції, натомість вростаючи в економічну і соціальну структуру країни поселення, засвоювали нові звичаї і новий спосіб життя. Саме у втраті національних особливостей, переході в іншу націю [2, 121], за визначенням В. І. Леніна, полягає суть асиміляційних процесів, які характерні для країн з багатоетнічним складом населення.

Процеси асиміляції мали місце з самого початку заселення північноамериканського континенту. Ще наприкінці XVIII ст. Х. Кревкер, американець французького походження, дослідник життя іммігрантів у США, в своїх «Листах американського фермера» звертав увагу на ту обставину, що в Америці спостерігається «...таке змішання крові, якого не знайдеш в жодній країні... Тут вихідці з різних країн переплавляються в нову расу людей» [18, 31]. Як відмічають радянські дослідники, основу асиміляції всіх іммігрантів потрібно шукати в їх вростанні в економічну і соціально-класову структуру країни поселення [7, 60]. Такий вид асиміляції називається структурною, або соціальною асиміляцією. Вона складає необхідну передумову інших видів асиміляції — культурної, мовної, етнічної [6, 207].

Характер й інтенсивність структурної асиміляції іммігрантів залежить, з одного боку, від конкретних суспільно-економічних умов країни поселення, а з іншого, — визначається соціальною природою іммігрантів. Причому, вирішальний вплив здійснює головним чином ступінь розвитку країн імміграції. Дослідження етнічної історії США й Канади засвідчує, що у різні періоди асиміляційні процеси відбувалися з різною інтенсивністю. Якщо, наприклад, у колоніальний період вони проходили повільно, то вже швидкий розвиток капіталізму в другій половині XIX ст. значно стимулював темпи асиміляції іммігрантів.

Швидкі темпи структурної асиміляції властиві й для сучасного етнічного розвитку Сполучених Штатів і Канади, що, в першу чергу, пов'язано з науково-технічною революцією, яка викликала значні зміни в соціально-економічному, професійному складі зайнятого населення США і Канади взагалі, і серед етнічних груп зокрема.

Просліджуємо, як результати науково-технічного прогресу впливають на асиміляцію етнічних елементів американським та канадським суспільством. Розглядаючи це питання, слід мати на увазі суперечливий характер НТР в умовах капіталістичного суспільства, що в свою чергу

* Підрахунки проведені на основі даних, вміщених у статистичному збірнику реперисів Канади «Canada Year-Book» від різних років.

поширює суперечності і в розвитку расових та етнічних відносин у США і Канаді.

Одним із визначальних феноменів НТР, які зумовили зрушення у демографічній ситуації кожної етнічної групи, а відповідно і в їх структурній асиміляції, виступають міграційні процеси. Швидкі темпи науково-технічного прогресу стимулюють мобільність американського та канадського населення. Інтенсивна внутрішня міграція (переміщення в межах країни) зумовлюється такими факторами:

(1) в умовах науково-технічного прогресу стало можливим освоєння і заселення територій, які раніше вважалися непридатними. В США це — Північ, а в Канаді — Захід і особливо північні території *;

(2) індустріалізація таких традиційно сільськогосподарських районів, як канадські провінції Манітоба, Альберта, американський Захід і Південь;

(3) концентрація і зростання промислового виробництва в старих індустріальних центрах.

Названі фактори зумовили і спрямованість сучасного територіального переміщення канадського та американського населення. В Канаді, наприклад, найбільш інтенсивна міграція спостерігається на Північ і Захід, а також до високорозвинутих у промисловому відношенні провінцій. Про це свідчить значне збільшення населення у згадуваних районах. Скажімо, населення північних територій за період з 1961 по 1971 рр. зросло на 21,1%, Британської Колумбії — на 16,6%, Онтаріо — на 10,7%, колись «чисто» сільськогосподарської провінції Альберти — на 11,3% [15, 325].

Територіальне переміщення населення США проходить в декількох напрямках: зі Сходу, де на території, яка займає менше 1% всієї площі країни сконцентрована 1/6 частина населення країни, до внутрішніх районів; від узбережжя Тихого океану до центральних штатів, а також зустрічна міграція з Північного Сходу і Середнього Заходу на Південь, а з Півдня (переважно негритянське населення) на Північ.

Міграційні процеси, про які йшлося вище, характерні в повній мірі й для етнічних груп США й Канади. Вони охоплювали як іммігрантів, що прибули сюди ще на початку ХХ ст., так і тих, які приїздить сюди протягом післявоєнного тридцятиліття. Міграція осіб іноземного походження має ту саму спрямованість, що й переміщення американського чи канадського населення загалом. Це досить наглядно ілюструє перерозподіл іммігрантів між провінціями Канади за період з 1946 по 1964 рр. Так, із 2 млн. 357 тис. 1 232 524 чоловіки поселилися в Онтаріо, 489 293 — в Квебеці, 255 552 — в Британській Колумбії, 169 054 — в Альберті, 103 167 — в Манітобі [16, 238].

Швидкі структурні зміни в господарстві США, а також у розміщенні об'єктів промислового виробництва зумовлювали територіальний перерозподіл населення, в тому числі іммігрантів. Якщо до другої світової війни іммігранти в США групувалися переважно на півночі країни, то в 50-ті рр. вони більш інтенсивно розселялися по всій території. Перерозподіл іммігрантів відбувається між трьома економічними районами США: Північчю, Півднем та Заходом. Причому найшвидше зростала кількість іммігрантів на Півдні й Заході: в 1940 р. на Півдні США поселилось тільки 5,5% іммігрантів, в 1950 р. їх було тут 7,4%, на Заході відповідно—12,5% і 14,7%, а на Півночі помічається спад: 1940 р.—82%, в 1950 р.—77,9% [4, 69]. Ця тенденція зберігається і зараз, що пов'язано з інтенсивним індустріальним розвитком штатів Західного і Південного районів [3, 88].

* У 60-х рр. канадським адвокатом Річардом Ромером був розроблений проект освоєння Середньої Півночі, згідно з яким на півострові Лабрадор будуть побудовані багатофункціональні міста з населенням до 500 тис. чоловік.

Зміни у розміщенні населення іноземного походження можна прослідкувати на прикладі слов'янської імміграції. Традиційними районами поселення слов'янських іммігрантів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вважались середньо-атлантичні та приозерні штати. Таке їх розселення було пов'язане з попитом на дешеву робочу силу в залізорудній, металургійній, автомобільній та машинобудівній промисловості, яка концентрувалась у названих штатах. Так, скажімо, українські іммігранти на початку ХХ ст. в основному поселялися в 15 штатах—72% із них було зосереджено в Пенсільванії та Нью-Йорку [11, 55]. Післявоєнне розселення осіб українського походження значно змінилося у порівнянні з довоєнним — зменшується їх доля в згаданих районах, натомість вони розкидаються вже не в 15, а майже в усіх штатах країни. Тенденція деконцентрації властива для всього «білого населення», народженого за межами США: у порівнянні з початком століття їх частка в населенні внутрішніх районів значно зменшилася [8, 107].

Отже, міграційні процеси стимулюють дисперсне розселення (деконцентрацію) осіб іноземного походження США й Канади, що прискорює їх асиміляцію етнічною більшістю країни. Адже переміщення представників етнічних груп по всій території приводить до розриву зв'язків з своєю групою, сприяє їх розчиненню серед інших груп, які існують в районі поселення мігрантів.

Значні зрушення в демографічній ситуації етнічних груп північно-американських країн, як і всього їх населення, були викликані процесами урбанізації.

Нині в містах США проживає 74% всього населення [14, 148]; порівняно з 1940 р. (56,6%) міське населення зросло на 17,4%. Такий високий процент міського населення та його швидке зростання зумовлюються все дальшим прискоренням централізації і концентрації промислового виробництва. Основною формою розміщення виробництва в США на сучасному етапі виступають урбанізовані райони або міські агломерації (в американській літературі вони називаються SMA)*. Це і зумовило той факт, що зараз понад 90% міського населення країни проживає в урбанізованих районах [3, 89].

Сучасна Канада також належить до високоурбанізованих країн. Якщо на початку століття 2/3 населення країни проживало в сільській місцевості, то зараз 75% населення — міське. На відміну від США урбанізаційні процеси в Канаді набрали дещо іншої форми. При високому проценті міського населення Канада залишається в основному країною невеликих міст: 2/3 міського населення мешкає в містах, які нараховують до 100 тис. чоловік [12, 101].

Урбанізаційні процеси при капіталізмі відбуваються стихійно, вони значною мірою приводять до поглиблення і загострення соціально-економічних суперечностей. З іншого боку, урбанізація в силу історичної закономірності сприяє соціальному прогресу, бо саме в містах, які «являють собою центри економічного, політичного і духовного життя народу» [1, 327], відбувається швидке зростання класової свідомості трудящих, активності пролетарських верств населення в боротьбі проти експлуататорського ладу.

За останні 20—30 років у результаті урбанізаційних процесів значно збільшилася частка міського населення і серед етнічних груп США і Канади. Одним із джерел зростання кількості міських жителів іноземного походження було їх переселення із сільської місцевості у великі промислові центри. На сучасному етапі, коли під впливом науково-тех-

* SMA — Standart Metropolitan Statistical Areas — міське територіальне утворення, урбанізований район, який складається з головного міста (не менше 100 тис. жителів), міст — сателітів (з населенням до 50 тис.), де розміщено промислове виробництво, та сільських зон. Всі названі одиниці в культурно-побутовому відношенні тяжіють до головного міста (Centre).

нічної революції масово розоряються дрібні фермерські господарства, спостерігається стійка тенденція міграції сільських жителів у міста. Так, скажімо, коли на початку ХХ ст. у сільському господарстві Канади було зайнято 46% всієї робочої сили, то вже наприкінці 50-х рр.— лише 15% [19, 91]. В Сполучених Штатах доля сільського населення за останні 20 років (1950—1970) зменшилася з 36% до 26,5% [13, 42, 50]. Іммігранти склали значну частину в загальному потоці сільських мігрантів.

Етнічні групи міського населення США і Канади збільшуються в основному за рахунок іммігрантів післявоєнного періоду. Зокрема, основна маса пуерторіканських іммігрантів концентрується в найбільшому місті США — Нью-Йорку, для іншої ж частини характерне переміщення в напрямку великих промислових центрів внутрішніх штатів країни [10, 353]. В останні роки спостерігається тенденція поселення певної кількості пуерторіканців у штатах Східного узбережжя. Це викликається надзвичайно високою часткою безробітних у Нью-Йорку, Чикаго та інших містах традиційного розміщення вихідців із Пуерто-Ріко.

Іммігранти, які прибували до Канади в 50-ті — 60-ті рр. також поселялися переважно в містах, до того ж у значних індустріальних і культурних центрах. Так, в трьох великих містах країни — Торонто, Монреалі і Ванкувері — зосереджується 65% всього іммігрантського населення міст Канади [6, 199]. Це зумовлюється тим, що в містах порівняно з сільською місцевістю можна було швидше знайти роботу.

Міграція значної кількості осіб іноземного походження в міста прискорювала їх асиміляцію. Так званий «міський плавильний казан» (цим терміном американські автори користуються для характеристики асиміляції етнічних елементів у містах) у сучасних умовах виступає основним стимулятором асиміляційних процесів. Ще свого часу В. І. Ленін вказував, що при капіталізмі «великі міста, фабричні, гірничозаводські, залізничні, взагалі торгіві і промислові селища неминуче відзначаються найбільшою національною строкатістю населення...» [2, 211]. Нині в канадських і американських містах живуть поряд і працюють на одних і тих же підприємствах вихідці з різних країн світу. В процесі виробництва, на заводах і фабриках, а також у побуті налагоджуються між-етнічні контакти, що стимулюють процеси асиміляції. Щоправда, у великих містах США та Канади існують так звані італійські, грецькі, пуерторіканські та інші квартали, основну масу жителів яких складають вихідці з Італії, Греції, Пуерто-Ріко тощо. І хоч межі цих кварталів зберігаються і нині, вони з часом втрачають роль бар'єра в асиміляційних процесах. Адже їх мешканці, як правило, значну частину часу проводять поза ними, працюючи на підприємствах, які знаходяться в приміських зонах або в інших районах міста. До того ж, як мігранти із сільської місцевості, так і новоприбулі іммігранти поселяються переважно в зоні розміщення промислового виробництва. Сучасним етнічним кварталам властива строкатість складу мешканців і основною їх визначальною рисою все більше стає не етнічна приналежність, а бідність. Останнім часом ці квартали перетворюються у найбідніші райони міст, в яких концентруються представники незаможних верств різних національностей.

Міграція осіб іноземного походження із сільської місцевості у міста, також поселення переважної більшості нових іммігрантів в урбанізованих районах сприяли зростанню кількості робітників кожної етнічної групи і впливали на їх професійну зайнятість.

Для осіб іноземного походження США і Канади характерне зростання кількості зайнятих у промисловості, сфері обслуговування і зменшення працюючих у сільському господарстві. Так, наприклад на 1961 р. із 231,7 тис. самодіяльного населення українського походження Канади в промисловості, на транспорті та в сфері обслуговування працювало

191 680 чоловік, а в сільському господарстві — лише 40 058 [20, 28]. Це в свою чергу зумовлювало зміни в класовій приналежності осіб іноземного походження: колишні селяни й дрібні господарі перетворювалися в робітників, поповнюючи пролетаріат північноамериканських країн. Інколи деяким представникам з бідніших верств іммігрантів вдавалося піднятися нагору по соціальній драбині — вони до певної міри збільшували дрібнобуржуазний прошарок суспільства США і Канади. Та «сходження вгору», як правило, було нетривалим, бо під тиском конкуренції дрібні власники розоряються і поповнюють армію найманих робітників. До того ж, непереборною перешкодою на шляху досягнення більш високого статусу в соціальній ієрархії американського та канадського суспільства виступає етнічне походження. З цього приводу колишній іммігрант з України В. Терещенко писав: «...в різній мірі, але за суттю понад 1/4 населення США відчуває себе громадянами другого сорту просто тому, що вони не є «стопроцентними американцями» англосаксонського походження... Окремі винятки, звичайно, бувають і успішна політична діяльність або ж наявність великої кількості доларів в кишенях деколи висувають на видні суспільні місця і не «стопроцентних американців». Але в долі країни вирішального голосу вони все ж не мають» [9, 103, 104].

Останнім часом під впливом науково-технічної революції дещо швидшими темпами відбувалося наближення соціально-класової та професійної структури етнічних груп до структури американського та канадського суспільства загалом. Це можна простежити за порівняльною таблицею зайнятості канадських українців і всього населення країни (табл. 1).

Таблиця 1*
(в %)

Населення за сферою діяльності	Зайнятість	
	Всього населення Канади	Населення українського походження
Особи, зайняті в управлінні	8,3	5,8
Особи з спеціальною освітою	9,7	6,5
Конторські службовці	12,9	11,1
Продавці	6,4	4,6
Обслуговування та сфера культури	12,3	12,6
Транспорт і торгівля	6,1	5,0
Фермери	6,1	13,3
Робітники сільського господарства	3,9	7,8
Шахтарі	1,0	1,3
Ремісники	24,1	24,1
Інші	8,0	7,5

*)Slavs in Canada. Proceedings of the First National Conference on Canadian Slavs. Edmonton, 1966, p.67.

Щоправда, ще зберігається різниця між зайнятістю населення в середньому по країні і осіб іноземного походження. Це особливо чітко прослідковується на прикладі порівняння даних зайнятості населення, народженого в Канаді та за її межами (останню категорію складають іммігранти другого, третього і наступних поколінь — див. табл. 2).

Аналіз даних таблиці показує, що особи, народжені в Канаді, досягли майже однакового рівня зайнятості по сферах виробництва, як і в середньому по країні. Дещо відмінна картина серед тих, хто народився за межами Канади. Порівнюючи їх зайнятість з середньою по

країні, ми переконуємося в тому, що в деяких сферах зберігається відчутна різниця. Цей факт підтверджує, що в Канаді існує дискримінація етнічних елементів, зокрема народжених за межами країни, при наймі на роботу.

Щодо професійної зайнятості в Сполучених Штатах Америки найбільшій дискримінації зазнають так звані нелегальні іммігранти, які прибули до США без віз. Серед них переважну більшість складають мексиканці, греки та італійці.

В умовах науково-технічної революції перед особами іноземного походження особливо гостро постала проблема перекваліфікації та професійного удосконалення. Останнім часом відбулися значні зрушення в професійно-галузевому перерозподілі робочої сили, що пов'язано з виникненням нових галузей промисловості й особливо застосуванням у виробництві електронно-обчислювальної техніки. В свою чергу ускладнення технології виробничих процесів вимагало відповідних професійних знань. Рівень кваліфікації і освіти пуерторіканців, мексиканців та представників деяких інших національних меншостей не завжди відповідає темпам сучасного технічного прогресу. Звідси стає зрозумілим їх високий процент серед зайнятих на найважчих і найгірше оплачуваних роботах.

Таблиця 2*
(в %)

Населення за сферою діяльності	Зайнятість		
	Всього канадського населення	Населення, народженого в Канаді	Населення, народженого за межами Канади
Особи, зайняті в управлінні	8,3	8,1	8,9
Особи з спеціальною освітою	9,7	10,0	8,6
Конторські службовці	12,9	13,6	10,3
Продавці	6,4	6,8	3,3
Обслуговування та сфера культури	12,3	11,5	15,2
Транспорт і торгівля	6,1	6,8	3,3
Фермери	6,1	6,2	5,7
Робітники сільського господарства	3,9	4,0	3,4
Шахтарі	1,0	1,0	1,1
Ремісники	24,1	22,6	29,9
Інші	8,0	7,9	8,1

*Slavs in Canada., p. 67.

Для тих же, хто бажає перекваліфікуватися або удосконалити кваліфікаційний рівень на спеціальних курсах, існують значні перешкоди. В штаті Коннектикут, наприклад, близько 65% всіх робітників (переважна більшість з них вихідці з національних меншостей) не склали вступних іспитів [5, 221]. Про те, що шлях на курси по професійній перепідготовці надзвичайно важкий для тих, у кого колір шкіри інший, ніж у «стопроцентних американців», свідчать такі дані: в 1970 р. негри, які чи не найбільше потребують професійного вдосконалення, на таких курсах склали 40%, а в окремих штатах ще менше: Алабама — 18,3%, Арізона — 15,6%, Массачусетс — 6% [5, 225].

За таких умов представники національних груп, не знаходячи відповідного професійного заняття, поповнюють армію безробітних, яка особливо швидко зростає на сучасному етапі економічної кризи в капіталістичному світі. І знов-таки найбільший процент безробітних серед національних груп. Так, якщо в середньому по США безробіття досягає

8,9% [24, 3, V 1975], то серед пуерторіканців — від 25 до 30% [24, 26. X 1974], а серед корінних жителів — індіців — до 70% [22, 29.VII 1973].

Надзвичайно високий процент безробітних і серед індіців Канади: він у 10 разів перевищує показник безробіття серед «білого» населення» країни [22, 3.V 1973]. Не менш жахливе становище спостерігається серед гаїтянських іммігрантів, які прибули до Канади в 70-х рр. [23, 7.V 1975]. Канадські шовіністи, намагаючись представити їх, а також інших іммігрантів з Латинської Америки, винуватцями економічної кризи (за мовчучи її справжні причини) розгорнули шалену кампанію проти допуску в країну вихідців з Гаїті.

Важке економічне становище представників національних груп як в США, так і в Канаді ще раз засвідчує, що капіталістичне суспільство створює непереборні перешкоди на шляху рівноправного розвитку вихідців з різних країн.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити певні узагальнення щодо впливу науково-технічної революції на асиміляцію етнічних груп США і Канади, зокрема на їх вростання в соціально-класову структуру існуючого суспільства. Цей вплив має двоїстий характер. З одного боку, науково-технічний прогрес викликав високу концентрацію промислового й сільськогосподарського виробництва, сприяв промислому освоєнню раніше незаселених територій, інтенсифікував темпи урбанізації, тим самим стимулював асиміляцію американським та канадським суспільством вихідців з різних країн, що проживають на території США й Канади. З другого боку, в умовах НТР, і зокрема з поглибленням економічної кризи капіталізму, посилюється експлуатація трудящих верств населення. Особливого визиску зазнають в США мільйони безправних так званих «не стопроцентних американців» — пуерторіканці, мексиканці, індіці, негри, в Канаді — населення неанглосаксонського походження. Економічна дискримінація представників етнічних груп (при наймі на роботу, в оплаті праці, в обмеженні можливостей професійного вдосконалення тощо) постійно доповнювала їх дискримінацію в галузі національних відносин. Ці обставини виступають головними перешкодами на шляху вростання вихідців з інших країн в американське та канадське суспільство. До певної міри цим пояснюється існування на території США й Канади порівняно стійких етнічних груп, які складають структурний елемент суспільства північноамериканських країн. Більше того, науково-технічна революція, індустріалізація, урбанізація значно загострили проблеми расових і етнічних відносин в північноамериканських країнах. Разом з тим вони супроводжувались посиленням процесом поляризації класів, а також класової боротьби, що знайшло відображення і на асиміляційних процесах. А звідси, структурна асиміляція в розглядуваній нами період, мала чітку класову спрямованість. Якщо для буржуазної верхівки етнічних груп США і Канади асиміляція означала зростання з буржуазією цих країн, то пролетарські верстви кожної національної групи в горнилі класових битв зміцнювали союз з робітничим класом країни проживання.

Література

1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 23.
2. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 24.
3. *Агранович Е.* Особенности современной демографической ситуации в США.— «Рост городов и система расселения». М., 1975.
4. *Баграмов Л. А.* Иммигранты в США. М., 1957.
5. *Ершов С. А.* Проблемы рабочей силы в развитых капиталистических странах. М., 1974.
6. *Национальные проблемы Канады.* М., 1972.
7. *Национальные процессы в США.* М., 1973.
8. *Соловьева М. Г.* Сдвиги в размещении населения США за период империализма.— «Вопросы географии», 1966, сб. 71.

9. Терещенко В. Америка, в которой я жил. К., 1963.
10. Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс. М., 1966.
11. Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX—початок XX ст.). К., 1960.
12. Canada 70. The Official Handbook of Present Conditions and Recent Progress. Ottawa, 1970.
13. 1970 Census of Population. Number of Inhabitants. U. S. Summary.
14. Demographic Year-Book 1972. United Nations. New York, 1973.
15. The Encyclopedia Americana. International Edition. V. 5, 1973.
16. Encyclopedia Canadiana. Toronto—Ottawa—Montreal. V. 5, 1970.
17. The Statesman's Year-Book 1971—1972. Macmillan St. Martins Press, London, 1972.
18. Gordon M. M. Assimilation in America. Theory and Reality. «The Ethnic Factor in American Politics», N. Y., 1970.
19. Horne A. Canada and the Canadians. Toronto, 1961.
20. Prokop P., Harasym W., Sago I. Change and Challenge in the Ukrainian Ethnic Group. 1967.
21. Slavs in Canada. Proceedings of the First National Conference on Canadian Slavs. Edmonton, 1966.
22. «Українські вісті» (Нью-Йорк).
23. «Canadian Tribune».
24. «Daily World».

О. В. ПОТЄХІН

УРЯДОВІ ПРОГРАМИ ПІДГОТОВКИ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ У США І МОЛОДЬ

У сучасну епоху завдання забезпечення господарства кваліфікованими кадрами набуває все більшого значення. Порівняно новим явищем у Сполучених Штатах Америки — провідній країні капіталістичного світу — є те, що держава в 60-ті — на початку 70-х рр. взяла на себе обов'язок — надати професію або підвищити кваліфікацію багатьом представникам молодого покоління шляхом реалізації спеціальних програм.

Діяльність в цьому напрямку є однією з складових частин соціальної діяльності американської держави в молодіжному питанні, тому дослідження урядових програм підготовки трудових ресурсів необхідне для того, щоб розкрити шляхи і методи впливу державно-монополістичного капіталізму на молодь.

Для розуміння змісту соціальної діяльності американської держави важливе значення має думка, висловлена в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії: «Особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі. В умовах протиборства з соціалізмом панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух. Звідси — прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем» [1, 199].

Буржуазна пропаганда докладає великих зусиль, щоб виставити американську державу виразником інтересів усіх суспільних верств і прошарків у рівній мірі, причому наголос робиться саме на соціальній діяльності держави. Розподіл коштів федерального бюджету наочно демонструє безпідставність таких тверджень. Так, за підрахунками деяких буржуазних економістів 2/3 федеральних витрат припадає на оплату воєн — минулих і майбутніх [22, 143], тобто на задоволення потреб воєнно-промислового комплексу, які не мають нічого спільного з інтересами мільйонів трудящих. Більш того, асигнування на військові цілі швидко зростають за рахунок коштів соціальних статей бюджету, ви-

трати за якими становили наприкінці 30-х рр.—42% федерального бюджету, а на початку 70-х рр.— лише 12% [20, 173].

Проте водночас із зростаючою мілітаризацією, яка є неодмінною властивістю американського суспільства, державно-монополістичний капіталізм вимушений постійно розширювати регулювання в соціальній сфері.

Науково-технічна революція помітно активізувала діяльність держави в сфері підготовки трудових ресурсів, значно підвищила вимоги до рівня кваліфікації робочої сили [див.: 8, 72—76]. Американська загальноосвітня та спеціальна (технічна) школа не спроможна забезпечити господарство кадрами потрібної кваліфікації в відповідних масштабах [8, 76—80]. Оскільки корпорації не бажають витратитися на професійну освіту своїх працівників (менше 10% фірм усю країну організували курси професійної підготовки та підвищення кваліфікації своїх кадрів) [7, 91], уряд США, як виразник інтересів сукупного капіталіста в умовах НТР, вимушений не тільки різко збільшити витрати на наукові дослідження, які більш ніж на 70% провадяться в воєнно-космічних цілях [31, 103], а й виділяти кошти на розвиток освіти, програм професійної підготовки. Отже, підвищення деякою частиною молоді свого кваліфікаційного рівня завдяки реалізації програм профпідготовки виступає як побічний ефект допомоги корпораціям з боку держави.

Загострення соціально-економічних проблем молоді в 60-ті рр., зумовлене наслідками «Бемі Буму» перших післявоєнних років, які співпали в часі з розгортанням НТР, призвело до накопичення в суспільстві «соціального динаміту» [8, 83—86]. Програми підготовки трудових ресурсів, що висувалися з великим пропагандистським галасом про «задоволення потреби молоді в суспільно-корисній праці», були розраховані на те, щоб нейтралізувати цей «динаміт», створити в очах молодого покоління американців уяву ніби держава піклується про майбутнє молоді, про її професійну освіту. В цій статті поставлено за мету простежити дійсне призначення та спосіб функціонування урядових програм профпідготовки для молоді. М. Д. Гаузнер, С. О. Ершов і І. Є. Рудакова, А. В. Гончарова, М. П. Іванов, В. Б. Супян, О. В. Потехін тією чи іншою мірою торкалися питання про підготовку та перекваліфікацію трудових ресурсів у США [2; 3; 5; 6; 8; 9]. Однак окремо питання навчання молоді за урядовими програмами профосвіти не розглядалося.

Нас в першу чергу цікавили заходи, орієнтовані на знедолену, з гіршими можливостями трудовлаштування (disadvantaged)* молодь, які об'єктивно сприяють (або покликані за американською пропагандою сприяти) покращанню соціально-економічного становища представників молодого покоління низів американського суспільства шляхом підвищення їх кваліфікаційного рівня.

Головний федеральний акт щодо підготовки трудових ресурсів — Закон 1962 р. про навчання та перекваліфікацію трудових ресурсів (МДТА) проголосував: «...існує критична потреба у більш численному персоналі кращої підготовки. В багатьох важливих професіях., навіть у період високого рівня безробіття залишається багато вакансій через нестачу кваліфікованих робочих рук. У національних інтересах виявити дефіцит робочої сили і усунути його шляхом швидкої підготовки осіб придатних для цього, з тим, щоб нація задовольнила свою потребу в кадрах» [17, 211].

Доповідь президента США про стан трудових ресурсів (1971 р.) дає можливість простежити в яких масштабах залучалися до навчання

* До цієї категорії належать особи, що залишили школу до її закінчення, мешканці бідних та хронічно депресивних районів країни, представники невеликого населення, молодші від 22 років, а також старші за 45 років або частково непридатні.

представники різних вікових, расових, статевих груп в 1963—1970 рр. [18, 303]. Кількість учасників програм послідовно зростала з 1963 по 1966 р. і досягла в 1966 р. 1 млн. 775 тис. чоловік, а потім зменшилась до 1 млн. 300 тис. чоловік у 1970 р. 1970 р. молодша вікова група (до 19 років), представництво якої в 1965 р. було найчисленнішим — 18% всіх учасників і яка дуже страждала від безробіття, становила лише 9% учасників.

Частка 19—21-річних зростала протягом 1963—1970 рр., та основний контингент учнів порівняно з особами іншого віку становили молоді люди віком 22—34 роки. Чоловіки постійно кількісно перевищували жінок, що говорить про дискримінаційний характер програм за статевою ознакою. Значний (близько 40%) процент негрів і представників інших національних меншостей у складі учасників підтверджує існування нерівності в одержанні освіти традиційними шляхами [див.: 8, 76—80], внаслідок чого вони частіше опиняються в становищі «знедолених». Водночас факт широкого залучення небілих осіб до навчання за програмами відображає деякі позитивні зрушення в расовому питанні, які відбулися під впливом масового негритянського руху в 60-ті рр., хоча автор авторитетного дослідження з питань праці молоді наголошує на тому, що молоді негри одержують, як правило, гіршу підготовку ніж білі [13].

Відсутність тривалого трудового стажу у багатьох з учасників програм говорить про непостійну зайнятість цієї категорії молоді, внаслідок чого вона знаходилася на грані або нижче офіційного рівня бідності. Цікавою особливістю є високий освітній рівень багатьох учасників програм. Протягом 60-х рр. понад 5% з них мали освіту навіть вищу, ніж середня, що свідчить про те, що американська система учбових закладів не надала їм знань і навичок, необхідних у трудовому житті.

Про основні програми підготовки трудових ресурсів, кількість молоді (віком до 22 р.), що навчалася за ними, а також про зміни в масштабі діяльності програм у 1971 р. порівняно з 1969 р. можна дізнатися з табл. 1.

Таблиця 1*

Програма	1969 р. (тис. чоловік)	1971 р.	
		всього учасників (тис. чоловік)	з них до 22 років (у %)
МДТА — спецпідготовка	135	156	40
МДТА — учнівство	130	72	35
Робочий корпус	53	50	100
«Сусід допомагає сусіду»			
учнівська молодь	429	687	100
трудова молодь	74	53	94
Програма стимулювання до роботи	33	112	27
Програма співробітництва з бізнесом	136	93	45
Програма найму	140	94	46

*Підраховано за: Statistical Abstract of the U. S. 1973, p. 137; Manpower Information Service. Washington. Oct. 21, 1970, pp. 21: 1006—9.

Найбільш змістовну підготовку молодь проходила за двома програмами, які не були спеціально молодіжними, а розраховувались на осіб всіх віків. 2/3 молоді, яка пройшла МДТА — спецпідготовку — головним чином безробітні, знедолені, віком понад 16 років. Навчання і практика молоді здійснювалися на базі учбових закладів або центрів професійно-технічної освіти. До підготовки включалося: попереднє те-

ствання, консультування, відбір для різних типів навчання, власне навчання, допомога в трудовлаштуванні. МДТА — учнівство призначалося для осіб старших за 18 років, половина з яких належала до «неблагополучних». Зміст навчання за цією програмою можна визначити як інструктаж і роботу під наглядом майстра, в деяких випадках передбачалися й заняття в класах.

Відразу, як приступили до реалізації програм, виявилось, що неможливо обмежитися чисто професійним навчанням — «залучені з міських центрів або збіднілих сільськогосподарських районів і маленьких міст молоді люди звичайно мали слабку базу освіти й культури, були психологічно невідготовлені до навчання; лише в окремих випадках вони могли засвоювати стандартну програму профосвіти» [19, 489]. Центри, які здійснювали навчання, не завжди враховували цю обставину, через що молодь була неспроможна засвоїти більшість з пропонованих дефіцитних професій. 94% учнів у 70—80 центрах (кожний з яких складався з декількох сотень чоловік), що існували в 1966 р., були вимушені пройти загальноосвітню підготовку [25, 252]. Багато учнів кидало навчання. Про причини, з яких це траплялося, можна дізнатися з табл. 2, складеної за даними доповіді президента США про стан трудових ресурсів на 1966 р.

Таблиця 2*

Причини, з яких молодь припинила навчання	%**
Незадоволеність змістом і якістю навчання	37
Фінансові проблеми (неможливість жити без заробітку)	26
Трудовлаштувалися або повернулися на попереднє місце роботи	17
Сімейні проблеми	14
Поганий стан здоров'я	14

*Mapower Report of the President 1966, op. cit., p. 501.

** Сума перевищує 100%, бо деякі особи назвали кілька з вказаних причин.

Якісну сторону здійснення МДТА — програм щодо молоді віком до 22 років показує таблиця, складена за матеріалами американського дослідника Г. Мангума. Підготовці на робочому місці (учнівству), як правило, віддається перевага над іншими видами програм — серед молоді, яка пройшла цей вид підготовки, практично відсутнє безробіття, у них вищі заробітки. Втім, такий вид підготовки малоперспективний, його учасникам не надається теоретична підготовка і лише 0,4% з них одержують кваліфікацію техніків. Молодь, яка набула напівкваліфікованої спеціальності в результаті учнівства, не може впевнено дивитися в майбутнє — їй важко знайти роботу при її втраті, тому що кваліфікація надто вузька. Тільки близько 1/3 учнів стали кваліфікованими робітниками, незважаючи на те, що саме на них існує найвищий попит.

МДТА — спеціалізована не вирішувала проблему зайнятості трудящої молоді — близько 40% учасників не одержали постійної роботи після закінчення навчання. Невисокими були й заробітки цієї молоді — 76% осіб, голів сімей, знаходилися на грані бідності.

Згідно з законом про економічні можливості 1964 р. було засновано дві спеціалізовані молодіжні програми: «Робочий корпус» та «Сусід допомагає сусідові». «Робітничий корпус» призначався для молоді віком 16—20 років, яка з тих чи інших причин кинула школу, з сімей, які мали прибуток нижче рівня бідності. Утримання однієї молодої людини в

Таблиця 3*

Основні характеристики	МДТА—спеці- підготовка (у %)	МДТА—учнів- ство (на робо- чому місці) (у %)
1	2	3
1. Пройшли підготовку за спеціальностями (1965 р.):		
техніків	3,6	0,4
кваліфікованих робітників	35,0	34,0
напівкваліфікованих робітників	19,4	59,7
конторськими та торговими	28,0	0,4
сфери обслуговування	10,0	5,2
сільськогосподарськими	4,0	0,3
2. Працювали за одержаною спеціальністю (1966 р.)	88	99,6
за іншою спеціальністю	4	0,1
безробітні	7	0,2
інші	1	0,1
3. Мали роботу 75—100% часу протягом року після закінчення курсу	59	100
4. Заробіток голови сім'ї (1966 р.) нижче рівня бідності	76	36

*Підраховано за: G. Mangum. Contributions and Costs of manpower Development and Training. Ann Arbor, 1967 р. 5.

таборах «Робітничого корпусу» коштувало державі — 6500 доларів на рік [14, 118]. Проте результати навчання, незважаючи на високі витрати, дуже скромні.

Робітничі корпуси охопили близько 10% молоді, яка потребувала профпідготовки. Оскільки навчання по суті не було, молодь використовувалася як дармова робоча сила для благоустрою заповідників: копання рівчаків, корчування кущів і т. ін., за що отримувала 30—50 доларів на місяць. Абсолютна більшість учнів залишали табори раніше строку. З прийнятих на 1964/1965 навчальний рік 53 тис. юнаків і дівчат 46, 5 тис. не закінчили навчання, з них понад 20 тис. вчилися менше шести місяців [23, 14]. Молодь, особливо дівчата, важко переживали вимушену розлуку з сім'єю, про що, наприклад, йшлося на зустрічі учасниць цієї програми з штатів Мен, Західна Вірджинія, Огайо, Айова, Каліфорнія наприкінці 1966 р. [29, 1. I. 1967]. Відверто і влучно сформулював мету навчання молоді в Робітничому корпусі, як засіб відвернути молодь від участі в антиімперіалістичному русі, один з його керівників в штаті Нью-Йорк У. Бенкс: «Вчись, бебі, вчись» замість «Спалюй, бебі, спалюй» [29, 11. I. 1967]. (Англійською мовою ці два вирази звучать подібно. Заклик «Спалюй, бебі, спалюй!» був популярним серед учасників знаменитого негритянського повстання в Уотсі в 1965 р. та інших аналогічних виступів).

Не кращою порівняно з Робітничим корпусом виявилася і програма «Сусід допомагає сусіду», яка складалась з двох частин: 1) учнівська молодь віком 16—21 рік забезпечувалась роботою на умовах неповного робочого дня з тим, щоб затримати її в школі, а також роботою під час літніх канікул; 2) для молоді з бідних сімей віком 16—18 років, яка кинула школу, запроваджувалися підвищення кваліфікаційного рівня, трудовлаштування, головним чином у системі соціальних (некомерційних) служб.

На урядовій конференції з питань молоді в квітні 1971 р. йшлося про три основні недоліки цієї програми, яка забезпечувалася комбінованими зусиллями держави, штата, місцевої влади при допомозі приватного бізнесу: по-перше, до навчання за програмою «Сусід допомагає сусіду» було залучено багато осіб, які не належали до «знедолених», на шкоду тим, хто в першу чергу потребував освіти та заробітку; по-друге, зміст програм, деперсоналізація щодо її учасників не сприяли прагненню до особистого успіху; по-третє, лише в деяких центрах були довгострокові плани підвищення кваліфікації молоддю, внаслідок чого вона не отримувала фундаментальних знань, підготовка мала епізодичний характер [21, 58].

Програма «Сусід допомагає сусіду» проіснувала до 1972 р., а в 1973 р. її діяльність було в основному згорнуто. Замість неї почала функціонувати програма суспільного найму. Стара програма не відрізнялася змістовністю — консультування (профорієнтація), загальноосвітня підготовка і профпідготовка були мізерними [25, 254], а нова і зовсім ліквідувала ці форми, залишилося саме трудовлаштування в звужених масштабах. Якщо в 1972 р. по старій програмі одержали в Чикаго роботу 32 тис. молодих людей, то нова надала тільки 15 тис. робочих місць [33, 9. VI. 1973].

Заслужують на спеціальний розгляд програми, що були призначені для переходу до трудової діяльності такої численної групи американської молоді, як ветерани війни у В'єтнамі. 1970 р. з 13 млн. молодих чоловіків віком 20—29 років вони становили близько 1/4 [30, 21. XI 1970]. Про масштаби профпідготовки ветеранів говорять такі цифри: протягом 1966—1970 рр. лише 25% ветеранів пройшло один з видів підготовки, 4% навчалися в системі профосвіти, 15% стали студентами [30, 28. XI 1970]. Визнаючи тяжке становище ветеранів порівняно з їх ровесниками, які не брали участі в авантюрах Пентагону, президент Ніксон звернувся в середині 1971 р. до голови національної ради бізнесменів Дж. Харпера з закликом забезпечити 100 тис. робочих місць для ветеранів в'єтнамської війни в межах програми співробітництва з бізнесом. Втім програми кроків в цьому напрямку так і не було зроблено [30, 2. VIII 1971].

Американські буржуазні економісти таким чином оцінюють заходи в сфері професійної підготовки та їх впливу на становище трудящої молоді: «Навчання бідних прошарків населення являє собою витрату мінімальних коштів на неякісну підготовку з майже повною відсутністю гарантій для учнів одержати роботу [12, 53]. З кожних 100 юнаків та дівчат, прийнятих для підготовки, — писав колишній міністр труда США Д. Шульц, — лише 25 пройшли курс і не більше ніж 17 одержали роботу [32, 30. VI 1969, 40]. «... Під впливом сучасного розвитку техніки робочий вимушений частіше, ніж в минулі часи, змінювати спеціальність. Тому користується попитом в даний момент (саме підготовку такого роду одержує абсолютна більшість молоді за програмами, про які йшлося вище. — О. П.), не забезпечує вирішення проблеми сталої зайнятості на довгий строк [16, 108].

Суттєвою рисою федеральних програм перепідготовки була спрямованість проти радикальних настроїв, поширених в середовищі американської молоді. Молодь, зареєстрована в поліцейських картотеках як неблагонадійна, позбавлялася права участі в програмі [24, 381]. Більш того, вступаючи, наприклад, до Робочого корпусу, юний американець повинен був присягнути «дотримуватися правильних політичних поглядів та виявляти лояльність до Сполучених Штатів Америки, підтримувати та захищати конституцію та закони США проти всіх ворогів зовнішніх та внутрішніх» [11, 381]. Зрозуміло, що учасникам молодіжного антиімперіалістичного руху, які в США вважаються «внутрішнім

ворогом», неможливо відмовитися від власних критичних поглядів на американську дійсність для того, щоб набути право на навчання.

Декларації правлячих кіл США про задоволення потреб та сподівань молоді залученням її до різноманітних програм профпідготовки виявилися демагогічними за умов кризових явищ у американській економіці 70-х рр.

Уповільнилися темпи економічного розвитку, корпорації потребують менше робочої сили і уряд, не вагаючись жодної хвилини, йде на ліквідацію основних програм та згортання масштабів діяльності тих, що залишилися, скорочуючи асигнування на їх реалізацію [26, 4. III 1973].

Наслідки функціонування програм підготовки трудових ресурсів з молоді залишаються дуже й дуже скромними. За 10 років існування (1962—1972) ці програми розвивалися, змінювалися, переорієнтувалися, передавалися під керівництво штатів — молодіжне безробіття існувало постійно [27, 5. II 1972]. Його рівень зростає, в середині 70-х рр. безробіття негритянської, мексиканської, пуерторіканської молоді в багатьох містах сягало 30—50%.

Антикризова політика республіканської адміністрації включила заходи, спрямовані на створення нових робочих місць та профпідготовку [10, 100—102]. Згідно з прийнятим наприкінці 1973 р. Загальним законом про зайнятість та підготовку (СЕТА) заплановано створити 170 тис. робочих місць — і це при наявності, за офіційними даними, армії безробітних в 7,5 млн. чоловік [33, 22. III 1975].

Оцінювати ефективність підготовки трудових ресурсів з молоді, яка навчається за СЕТА — програмами поки що рано. Але, як вказує буржуазний оглядач, загальноекономічна ситуація не сприяє успіху, високий рівень звільнень з роботи веде до того, що профнавчання втрачає сенс [28, 1975, № 2, 76—77].

Політика американської держави в сфері підготовки трудових ресурсів з молоді підтверджує думку польського дослідника С. Завадського про те, що «...навіть у випадках втручання держави, які на перший погляд служать інтересам всього суспільства або ж інтересам окремих його верств трудящих, класовий інтерес буржуазії чітко проступає і у визначенні мети цього втручання, і в методах його здійснення» [4, 287].

Література

1. Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. Київ, 1972.
2. Гаузнер Н. Д. Научно-технический прогресс и рабочий класс США. М., 1968.
3. Гончарова А. В. Влияние научно-технической революции на положение рабочего класса в США. М., 1973.
4. Завадский С. «Государство благоденствия» — доктрина и практика. М., 1966.
5. Ершов С. А. Проблемы рабочей силы в развитых капиталистических странах. М., 1974.
6. Иванов Н. П. Научно-техническая революция и вопросы подготовки кадров в развитых странах капитализма. М., 1971.
7. Махлун Ф. Производство и распространение знаний в США. М., 1966.
8. Потехін О. В. Соціально-економічні аспекти становища американської молоді в умовах науково-технічної революції.— «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Вип. 1. К., 1975.
9. Рудакова И. Е. Проблемы воспроизводства рабочей силы в США на современном этапе. М., 1967.
10. Четвериков С. Б. Кто и как управляет США. М., 1974.
11. Дье Т. American Public Policy. Documents and Essays. Columbus, Ohio, 1969.
12. Economic Progress and Social Welfare. New York, 1969.
13. Gurin G. A. National Attitude Study of Trainees in MDTA Institutional Programmes, Ann. Arbor, 1970. (table 51).
14. The Job Crisis for Black Youth. New York, 1971.
15. Mangum G. Contributions and Costs of Manpower Development and Training. Ann Arbor, 1967 (Paper N 5).
16. Manpower Policy and Programmes in the U. S., OECD. Paris, 1964.
17. Manpower Research and Training under the MDTA of 1962. Washington, 1965.

18. Manpower Report of the President. Washington, 1971.
19. Manpower Report of the President. 1966—in the book: Work, Youth and Unemployment. New York, 1968.
20. Melman S. Pentagon Capitalism. New York, 1970.
21. The Report of White House Conference on Youth. Washington, 1971.
22. Samuelson P. Economics. New York, 1967.
23. Status on War on Poverty. Washington, 1968.
24. Task Force Report: Juvenily Delinquency and Youth Crime. Washington, 1967.
25. The Transition from School to Work. Washington, 1968.
26. «AFL — CIO Free Trade Union News».
27. «AFL — CIO News».
28. «Fortune».
29. «The New York Times».
30. «Monthly Labour Review».
31. «Science Indicators».
32. «U. S. News and World Report».
33. «World Magazine».

В. І. НАГАЙЧУК, І. М. ХВОРОСТЯНИЙ

АРАБСЬКИЙ СХІД: НАФТА І БОРОТЬБА НАРОДІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Успішне втілення в життя Радянським Союзом при підтримці усіх миролюбних сил Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом КПРС, відкрило нові перспективи для країн «третього світу», які дедалі активніше виступають за зміцнення політичної та економічної незалежності, проти імперіалізму і неоколоніалізму. Проте імперіалізм добровільно не поступається своїми позиціями, і однією з основних його цілей залишається неоколоніалістичне пограбування природних багатств і експлуатація праці населення країн, що розвиваються.

Спалах воєнних дій на Близькому Сході восени 1973 р. і енергетична криза, що посилилася внаслідок цього, поглибили антагонізм між імперіалістичними державами та арабськими країнами. Рішучі дії нафтодобувних країн серйозно вплинули на економіку всього капіталістичного світу. Водночас різко загострилася проблема нееквівалентного обміну між колишніми метрополіями та колишніми колоніями, виявилися різні форми неоколоніалізму, що застосовуються міжнародними корпораціями, а це, в свою чергу, привело до посилення тенденцій, спрямованих на обмеження і навіть ліквідацію їх позицій в країнах, що розвиваються.

В останні десятиріччя боротьба за нафту дедалі більше впливає на розвиток міжнародних відносин. Це пояснюється винятково швидким зростанням частки нафти в енергетичному балансі, що обумовило інтенсивність експлуатації нафтових ресурсів. Так, витрати нафти у світі (без соціалістичних країн) збільшилися з 10 млн. барелів (1 барель дорівнює 159 л) на день у 1950 р. до 39 млн. барелів у 1970 р. За цей період видобуток нафти у країнах ОПЕК (Організація країн — експортерів нафти) зріс більше ніж у десять разів і досяг 22 млн. барелів на день [21, 1971, № 4, 652]. Основні нафтові поклади були виявлені в країнах Близького і Середнього Сходу, на які у 1972 р. припадало понад 60% розвіданих запасів і 41,3% видобутку в капіталістичному світі [7, 231]. 1973 р. Саудівська Аравія, Іран, Кувейт і Лівія займали відповідно друге, третє, п'яте і шосте місце в капіталістичному світі за видобутком нафти. У Саудівській Аравії було видобуто 365 млн. т нафти, Ірані — 294, Кувейті — 138, Лівії — 104, Іраку — 95, Абу-Дабі — 64 млн. т [13, 1974, № 16, 116].

В останні роки виробництво нафти на Близькому Сході зростало швидкими темпами — його щорічний приріст становив 10—15%. За підрахунками нью-йоркського банку «Чейз Манхеттен», видобуток сирої

нафти на Близькому Сході до 1985 р. майже подвоїться й досягне 40 млн. барелів на день [6, 229]. Нині на арабські країни припадає близько 90% експорту нафти в капіталістичному світі. 1973 р. лише з басейну Персидської затоки Західна Європа імпортувала близько 65% споживаною нею рідкого палива, Японія — 80% [8, 93].

Останнім часом спостерігається різке збільшення імпорту нафти з арабських країн у США. Так, якщо наприкінці 60-х рр. США ввозили з Близького Сходу лише 3% споживаної в країні нафти [27, I. II 1971], то у 1971 р. частка близькосхідної нафти в енергетичному балансі США зросла до 7% [6, 228]. За оцінками західних економістів, до 1980 р. США будуть утамовувати свій «нафтовий голод» на 56% за рахунок імпортованої нафти, $\frac{2}{3}$ з якої буде становити близькосхідна [6, 228]. Як коментар до цих статистичних прогнозів можна навести думку президента компанії «Ексон корпорейшн» (колишня «Стандарт ойл компані оф Нью-Джерсі»): «У найближчі 15 років ми, як і раніше, будемо залежати від поставок нафти з Близького і Середнього Сходу» [24, 19. XI 1973]. При цьому не слід забувати, що вже у 1955 р. нафтові монополії США контролювали 60% близькосхідної нафти [3, 141], що дозволяло їм грати провідну роль у міжнародному нафтовому картелі, до складу якого, крім згаданої компанії, входили ще чотири американських компанії — «Стандарт ойл компані оф Каліфорнія», «Мобіл ойл», «Галф ойл», «Таксако», англійська — «Брітїш петролеум компані» і англо-голландська — «Ройял Датч-Шелл». Нещадна експлуатація нафтових багатств країн, що розвиваються, участь у переробці, транспортуванні і продажу нафти дозволяли учасникам картелю до останнього часу щороку одержувати чистий прибуток у розмірі 3—4 млрд. доларів. Чистий прибуток лише американських монополій, що діють у басейні Персидської затоки, становив у 1972 р. 1,5 млрд. доларів [8, 92]. За свідченням американських експертів, нафтова промисловість на Близькому Сході — найприбутковіша сфера вкладення американських капіталів за кордоном [8, 40]. Кожний вкладений долар приносить американським нафтовим монополіям на Близькому Сході у середньому в дев'ять разів більше прибутку, ніж долар, інвестований у будь-яку іншу галузь економіки за межами США [13, 1974, № 16, 116].

Колосальні прибутки нафтових монополій пояснюються насамперед тим, що більшість концесій на розвідку та видобуток нафти вони одержали у той період, коли багаті нафтою країни перебували в колоніальній або напівколоніальній залежності. «Класичний» концесійний договір відводив місцевим урядам роль пасивного одержувача деякої грошової компенсації за сиру нафту, не допускаючи їх до участі у виробничо-збутових процесах. Згідно з принципом 50% розподілу прибутку від сирової нафти між концесіонерами і власниками родовищ, що діяв з початку 50-х до 70-х рр. нафтодобувні країни одержували практично менше 6 доларів за тонну. Між тим монополії продавали вироблені з нафти бензин і гас по цінах близько 30 доларів за тонну. Застосовуваний концесіонерами механізм ціноутворення дозволяв їм одержувати найбільші вигоди від поліпшення кон'юнктури ринку і перекладувати на нафтодобувні країни значну частину збитків за умов її погіршення.

У своїй неоколоніалістській політиці на Арабському Сході імперіалістичні кола США і Англії роблять основну ставку на монархії князівств Персидської затоки, намагаючись перешкодити розвитку їх зв'язків з арабськими країнами, а також участі у загальноарабських зусиллях, спрямованих на ліквідацію ізраїльської агресії, деколонізацію природних ресурсів. Вони намагаються завадити цим князівствам використати нафту як знаряддя тиску на імперіалістичні сили у боротьбі за справедливе врегулювання близькосхідної кризи.

Однак діалектика складних процесів становлення і зміцнення незалежності арабських країн, які відбуваються на сучасному етапі, така,

що об'єктивні союзники неоколонізаторів — монархічні режими змушені: по-перше, рахуватися з антиімперіалістичними тенденціями в арабських країнах; по-друге, вони не можуть ігнорувати зацікавленості місцевої національної буржуазії у самостійній експлуатації природних і людських ресурсів своїх князівств, у рівноправному положенні в капіталістичному світі; по-третє, вони не можуть не рахуватися із зростаючою політичною самосвідомістю народних мас. Усі ці фактори сприяють залученню багатих нафтою князівств Персидської затоки в загальну боротьбу арабських народів за економічну незалежність.

Боротьба арабських народів за деколонізацію своїх природних багатств тісно пов'язана з основними етапами національно-визвольного руху на Арабському Сході. Вже на першому етапі, на початку 50-х рр. під впливом подій в Ірані, де було націоналізовано нафтову промисловість, арабські нафтодобувні країни почали виступати за справедливий розподіл прибутків від нафти. Їм вдалося добитися тоді деяких поступок від іноземних монополій. Вперше було впроваджено принцип так званого «рівного розподілу прибутків», який проте не змінив суті кабальних концесійних договорів [2, 90—110]. Ця поступка була тактичним маневром з боку монополій, які за допомогою бойкоту іранської нафти спромоглися у 1953 р. повалити уряд Мосаддика і знову захопити у свої руки контроль над видобутком нафти в Ірані. Досвід перших років боротьби проти засилля нафтового картелю показав, що розрізнені виступи, якими б сміливими і рішучими вони не були, приречені на провал.

Другий етап національно-визвольного руху на Арабському Сході (кінець 50-х — початок 60-х рр.) характеризувався відчутними воєнно-політичними поразками імперіалістів, в результаті яких відбулися істотні зрушення й на нафтовому фронті. В результаті націоналізації Суецького каналу, провалу троїстої агресії проти Єгипту, повалення монархічного режиму в Іраку 1958 р., революції в Йемені 1962 р. арабські країни консолідувалися на антиімперіалістичній основі. Це знайшло своє відображення не лише у воєнно-політичному, а й у економічному плані. Усвідомлення необхідності спільних зусиль для досягнення спільної мети стало могутнім фактором зростання солідарності багатих нафтою арабських країн. Важливим інструментом антиімперіалістичної боротьби стала Організація країн — експортерів нафти, створена у 1960 р. Спочатку до неї увійшли Саудівська Аравія, Венесуела, Ірак, Іран і Кувейт *, які заявили, що основна мета організації полягає в уніфікації політики держав — членів в питанні про нафту та у визначенні найкращих засобів захисту інтересів держав — членів як індивідуально, так і усіх разом» [23, 1960, № 10, 321—322]. 1962 р. ОПЕК було зареєстровано у Секретаріаті ООН як повноправну міжурядову організацію, що має на меті розширення прав країн — експортерів нафти в нафтовій промисловості і обмеження діяльності нафтових монополій.

На Заході дуже швидко відчували значення створення цієї організації. У лютому 1961 р. впливова англійська газета «Файненшл таймс» вимушена була зробити невтішний для нафтових монополій прогноз, який, проте, виявився пророчим: «Саме існування ОПЕК й очевидна рішучість, з якою вона береться до роботи, безсумнівно змінять баланс сил у міжнародній нафтовій промисловості» [20, 16.II 1961].

Зростаюча консолідація арабських національно-визвольних сил на антиімперіалістичній основі після ізраїльської агресії 1967 р. дозволила країнам — експортерам нафти згуртуватись і добитись істотних успіхів у економічному наступі на монополії. Цьому сприяли значні зміни, що

* Зараз в ОПЕК входять 13 країн: Алжир, Лівія, Ірак, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Індонезія, Нігерія, Габон, Венесуела, Еквадор.

відбулися у той період на політичній карті Арабського Сходу: 1967 р. було проголошено Народну Республіку Південного Йемену; 1969 р. — повалено реакційний монархічний режим в Лівії; 1971 р. — здобули незалежність колишні англійські протекторати Бахрейн, Катар і Договірний Оман (нині — Об'єднані Арабські Емірати).

У січні 1968 р. Саудівська Аравія, Кувейт і Лівія створили Організацію арабських країн — експортерів нафти (ОАПЕК). Однак на перших порах ОАПЕК мала ще консервативний характер. Її членами мали право бути лише ті арабські країни, для яких нафта була єдиним або основним джерелом доходу. Це відразу залишило за її бортом більшість арабських країн, в тому числі й такі країни з досить значними нафтовими запасами, як Алжир, Єгипет, Сирія. Але значні зусилля Лівії та інших арабських країн привели до розширення складу цієї організації. В період 1970—1972 рр. до неї вступили Алжир, Абу-Дабі, Бахрейн, Дібай, Катар, АРЕ, Ірак і Сирія. Перетворення ОАПЕК у регіональну організацію з великим нафтовим потенціалом (у надрах країн — членів організації зосереджено близько 60% розвіданих запасів нафти в капіталістичному світі і стільки ж нафти у процентному відношенні (без США) там видобувається) дозволило їй вжити ряд заходів, що мали на меті зменшити залежність її членів від західних нафтових монополій.

Завдяки спільним діям в рамках ОПЕК і ОАПЕК арабські нафтодобувні країни досягли на початку 70-х рр. значних успіхів у боротьбі проти засилля нафтових монополій.

15 лютого 1971 р. у Тегерані було підписано угоду між членами ОПЕК: Іраном, Іраком, Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Абу-Дабі і західними нафтовими монополіями терміном на п'ять років про значне разове підвищення довідкової ціни на нафту, на основі якої робляться відрахування на користь власників нафти і встановлюються податки на концесіонерів. Угодою передбачалося також дальше щорічне підвищення такої ціни на 2,5% плюс 7 центів [19, 17. II 1973]. В результаті Тегеранської угоди загальний прибуток країн Персидської затоки вже у 1971 р. збільшився на 500 млн. фунтів стерлінгів, а за період 1971—1975 рр. приріст доходу має становити 1250 млн. фунтів стерлінгів [19, 4. IV 1971]. Слід відзначити, що західні монополії пішли на поступки лише після того, як 4 лютого члени ОПЕК на своїй надзвичайній конференції пред'явили їм ультиматум, погрожуючи вжити всіх необхідних заходів для захисту своїх законних прав [19, 5. II 1971]. Коментуючи поразку західних монополій у Тегерані, «Нью-Йорк таймс» писала, що «її значення аж ніяк не обмежується тими додатковими мільярдами доларів, що їх мають виплатити споживачі нафти в наступні роки. Вона неминуче приведе до спроб виробників інших важливих сировинних матеріалів організувати аналогічні картелі (ОПЕК у розумінні буржуазної преси — «картель». — Авт.), як засіб досягнення підвищених цін на свої продукти» [25, 16. II 1971].

Незабаром після підписання Тегеранської угоди нового удару по позиціях імперіалістичних монополій на Близькому Сході завдала Лівія. 3 квітня лівійський уряд уклав у Тріполі угоду з 15 західними нафтовими монополіями, що діяли на той час у країні, про підвищення довідкової ціни на лівійську нафту до 3,45 доларів, або на 30%, з наступним щорічним підвищенням ціни на 2,5% плюс 5 центів. В результаті цієї угоди річний прибуток Лівії від експорту нафти збільшився на 620 млн. доларів [19, 4. IV 1971]. Підписанню цієї угоди передували шість тижнів напружених переговорів, у ході яких західні монополії раз у раз удавалися до тактики зволікань.

Підписання угод в Тегерані і Тріполі можна вважати початком історичного повороту у відносинах між країнами — виробниками і споживачами нафти. В результаті цих угод нафтодобувні країни добилися:

повсюдного переходу від принципу «рівного розподілу прибутків» до принципу відрахування 55—60% прибутку на користь власників родовищ, внаслідок чого доходи країн — членів ОПЕК від кожної здобутої тонни нафти зросли в 1970—1972 рр. на 60—70% [15, 1973, № 16, 24]. Для порівняння зазначимо, що за попереднє десятиріччя, 1959—1969 рр., прибутки від нафти країн — членів ОПЕК збільшились лише на 8%, що ледве покривало вартість товарів, імпортованих ними із західних держав у 1968—1970 рр., тобто лише за три роки [22, 5. II 1971].

У ході боротьби проти нафтових монополій деякі арабські країни вжили радикальних заходів. Так, у лютому 1971 р. Алжир встановив державний контроль над французькими нафтовими монополіями, які панували в економіці країни. Держава стала власником 51% акцій. Одночасно були націоналізовані усі родовища природного газу і нафтопроводи. Ключові позиції у нафтовій промисловості Алжіру перейшли до державної нафтової компанії СОНАТРАК [2, 61].

У грудні 1971 р. Лівія націоналізувала власність англійської нафтової компанії «Бритіш петролеум компані» — однієї з найбільших західних монополій в Лівії і вилучила усі вклади з англійських банків [19, 8. XII 1971]. Лівійський уряд вжив таких заходів на знак протесту проти захвату Іраном, при потуранні Англії, трьох арабських островів у Персидській затоці.

1 червня 1972 р. іракський уряд оголосив про націоналізацію власності нафтового концерну «Ірак петролеум компані» («ІПК»), що об'єднав найкрупніші американські, англійські та французькі монополії [19, 2. VI 1972]. Цей нафтовий «спрут» мав у своєму розпорядженні спільний акціонерний капітал на суму 83,5 млн. фунтів стерлінгів і контролював більшу частину видобутку нафти в країні. Смілива акція іракського уряду була відповіддю на спроби нафтових магнатів «покарати» Ірак за його незалежну нафтову політику. Імперіалістичні кола намагались зірвати плани економічного розвитку Іраку шляхом різкого зниження видобутку нафти в країні і натискування на уряд з метою перегляду встановлених ним цін на рідке паливо.

Законні і сміливі заходи іракського уряду зустріли широку підтримку Алжіру, Лівії, Кувейту, інших арабських країн, а також конференцій ОАПЕК і ОПЕК. Сирія 2 червня оголосила про націоналізацію нафтопроводу Кіркук — порт Баніас, що проходить по її території [19, 3. VI 1972].

Протягом дев'яти місяців після націоналізації «ІПК» Іраку довелося вести запеклу війну проти західних нафтових монополій, які не бажали миритися із втратою своїх позицій. Здійснюючи тиск на Іракську республіку, нафтові магнати вирішили закрити шляхи для експорту іракської нафти на міжнародні ринки. Однак, при підтримці Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, які першими закупили великі партії націоналізованої нафти, Ірак успішно прорвав економічну блокаду, і рідке паливо з нафтопромислів Кіркука стало надходити до цілого ряду країн. В одному з документів Міжнародного семінару з питань нафти на тему «Нафта як знаряддя боротьби проти імперіалізму та ізраїльської агресії, як засіб незалежного економічного розвитку» * зазначалося: «Співробітництво СРСР і країн соціалістичної співдружності з арабським визвольним рухом, арабськими країнами, що борються проти імперіалізму, за право розпоряджатися нафтою та іншими природними багатствами, мало велике значення у відбитті економічної агресії на Арабському Сході» [12, 16. XI 1972].

1 березня 1973 р. тривала боротьба іракського народу за нафту завершилася повною перемогою. В той день президент Іраку А. Хасан

* Семінар було проведено у Багдаді 11—14 листопада 1972 р. під гаслом міжнародної солідарності з іракським народом.

аль-Бакр оголосив про досягнення угоди з іноземними компаніями — акціонерами концерну «ІПК». Угода забезпечувала повний суверенітет Іраку над його нафтовими багатствами. Іноземні нафтові компанії зобов'язалися виплатити Іраку заборгованість у сумі 171 млн. фунтів стерлінгів і передати йому безкоштовно концесію «Мосул петролеум» — дочірньої фірми «ІПК». Від імені іншої дочірньої фірми—«Басра петролеум» вони зобов'язалися довести видобуток нафти до 80 млн. т у 1976 р. [16, 5. III 1973].

Приклад Алжіру, Іраку, Сирії і Лівії продемонстрував тісний зв'язок нафтової політики із зміцненням незалежності країн, що розвиваються, прогресивними соціально-економічними перетвореннями. Рішучі дії цих країн значною мірою вплинули на політику нафтодобувних країн Персидської затоки, які також виявили принципово новий підхід до нафтової проблеми, висунувши на порядок денний питання про свою участь в операціях іноземних монополій. Якщо раніше йшлося лише про підвищення відрахувань за видобуток нафти, то тепер ці країни підтвердили свою рішучість взяти участь у керуванні місцевою нафтовою промисловістю. Намагаючись загальмувати розвиток національно-визвольного руху на Арабському Сході і зміцнити свої економічні позиції, дев'ять західних нафтових компаній, які займаються видобутком нафти в районі Персидської затоки, після тривалих переговорів погодились у жовтні 1972 р. надати арабським нафтодобувним країнам 25% частки у нафтовидобутку із збільшенням її до 51% у 1982 р. [16, 30.X 1972].

Угоду про участь можна розглядати, з одного боку, як успіх нафтодобувних країн цього району, тоді як з іншого — як маневр нафтового неоколоніалізму, спрямований на запобігання повної націоналізації нафти у головних нафтодобувних країнах. У зв'язку з укладенням цієї угоди газета «Нью-Йорк таймс» писала: «На думку нафтових експертів, ця угода приведе до змінення тенденції до широкої націоналізації іноземних нафтових компаній, що намітилась в Алжирі, Лівії та Іраку. Це буде мати велике політичне значення для відносин Сполучених Штатів з Близьким Сходом» [25, 12. X 1972].

Однак імперіалізму вже не під силу зупинити процес деколонізації нафти, що набирає силу. Не увінчалися успіхом спроби нафтових монополій перекласти збитки, пов'язані з девальвацією долара на плечі нафтодобувних країн. На переговорах у Женеві у січні 1973 р. монополії були змушені поступитися перед вимогою ОПЕК збільшити у зв'язку з девальвацією американського долара ціну на нафту на 8,49%. Невдовзі нафтодобувні країни добилися нового успіху у тривалій і запеклій боротьбі з нафтовими монополіями Заходу.

1 червня 1973 р. у Женеві було підписано нову угоду між членами ОПЕК і Міжнародним нафтовим картелем терміном до кінця 1975 р. Країни — експортери нафти добилися компенсації за збитки від девальвації долара і падіння курсу ряду інших західних валют шляхом підвищення довідкової ціни на сиру нафту на 11,9% [16, 3. VI 1973]. За оцінкою англійської газети «Файненшл таймс», здійснення на практиці умов Женевської угоди приведе до збільшення прибутків від нафти Ірану, Іраку, Кувейта, Саудівської Аравії, Абу-Дабі, Катару, Лівії, Нігерії — більше ніж на 1 млрд. доларів на рік [15, 1973, № 25, 24].

Поновлення бойових дій у жовтні 1973 р. на Синаї та Голанських висотах стало рубежем нового етапу національно-визвольного руху на Арабському Сході і боротьби за деколонізацію нафти, характерною рисою якого стало те, що вперше в історії нафту було ефективно використано як політичну зброю проти імперіалізму. Невдовзі після початку четвертої арабо-ізраїльської війни стало очевидно, що арабські держави розробили цілу програму економічної боротьби, розраховану на тривалий час.

Вже 18 жовтня на надзвичайній сесії ОАПЕК у Кувейті було вирішено щомісячно скорочувати видобуток нафти на 5% до того часу, поки Ізраїль не звільнить окуповані території і не будуть відновлені законні права арабського народу Палестини [16, 19. X 1973]. Одночасно арабські країни підвищили ціну на нафту на 56% з метою компенсації їм прибутків, що зменшилися у зв'язку із скороченням видобутку нафти. Ще через кілька днів вони ввели ембарго на поставки нафти у США і Голандію за їх відверто проізраїльську позицію. Цікаво відзначити, що першим вирішило зупинити поставку нафти у США князівство Абу-Дабі (входить до складу Об'єднаних Арабських Еміратів), президент якого шейх Заїд бен Султан аль-Нахайан ще у серпні 1973 р. заявив про свою готовність піти на це [17, 23. VIII 1973].

5 листопада 1973 р. на нараді міністрів нафтової промисловості десяти держав — членів ОАПЕК було прийнято рішення скоротити видобуток нафти у грудні на 25% у порівнянні з вереснем того ж року і на 5% у порівнянні з листопадом [12, 10. XI 1973].

В умовах енергетичної кризи, що надзвичайно загострилася в капіталістичному світі, економічні санкції арабських країн боляче вдарили не лише по Ізраїлю та його союзникам, але й по інтересах західноєвропейських країн і Японії, які дуже швидко відчули симптоми «нафтового голоду». Реальна можливість використання арабами нафти як політичної зброї примусила західноєвропейські країни відмежуватися від проізраїльської політики Сполучених Штатів і зробити певний перегляд своїх позицій у близькосхідному питанні.

Прямим наслідком погоджених дій арабських країн у нафтовій галузі було загострення суперечностей як у таборі НАТО між США та їх союзниками, так і всередині «спільного ринку». Про глибокий розкол у НАТО свідчив той факт, що у ході жовтневої війни жодна з західноєвропейських країн, крім Португалії, не наважилася надати свою територію для перекинення американської зброї Ізраїлю [10, 1974, № 3, 19]. 6 листопада дев'ять західноєвропейських країн — членів ЄЕС виступили з заявою, у якій закликали до врегулювання близькосхідного конфлікту на основі виконання резолюції Ради Безпеки від 22 листопада 1967 р., включаючи вивід ізраїльських військ з усіх окупованих у 1967 р. арабських територій [16, 7. XI 1973]. Японія була також вимушена піти на перегляд своєї колишньої позиції у питанні про ізраїльську експансію на Близькому Сході.

Разом з тим арабські нафтодобувні країни повели рішучий наступ на економічні позиції нафтових монополій. Наприкінці 1973 р. Іран, Ірак, Саудівська Аравія, Катар і Абу-Дабі оголосили про підвищення з 1 січня 1974 р. довідкової ціни на видобувану на їх території нафту більше ніж у два рази, що означало відповідне підвищення їх прибутків від одного барелю нафти до 11—12 доларів [15, 1973, № 52, 3].

Цікаво відзначити, що після жовтневої війни 1973 р. Саудівська Аравія і арабські князівства Персидської затоки, які завжди вважалися оплотом і надією західних нафтових монополій, почали відігравати дедалі більшу роль у спільних антиімперіалістичних акціях арабських країн; спостерігається також певна активізація їх боротьби проти за-силля в цих країнах західних монополій. Лондонська «Таймс», характеризуючи позицію Саудівської Аравії у близькосхідному конфлікті 1973 р., назвала її «найбільш войовничою арабською країною, яка веде нафтову війну проти Сполучених Штатів» [28, 9. XI 1973]. Згодом після введення ембарго на поставку нафти в США уряд Саудівської Аравії виступив з вимогою передати йому контрольний пакет акцій американської нафтової компанії «АРАМКО», яка протягом багатьох десятиріч була повновладним господарем нафтових ресурсів цієї країни [14, 1974, № 2, 21; 16, 31. I 1973]. Приклад Саудівської Аравії наслідували Кувейт і Катар, які у лютому 1974 р. добилися збільшення своєї частки

участі в нафтовидобутку із згаданих вище 25% до 60% [15, 1974, № 20, 21]. Посилився рух за прискорення повного переходу іноземних нафтових компаній під національний контроль.

У грудні 1974 р. уряд Саудівської Аравії примусив компанію «АРАМКО» продати королю решту її власності, тобто 40%. У березні 1975 р., всупереч волі американських монополій, Саудівська Аравія на 25% скоротила видобуток нафти у порівнянні з 1974 р. і оголосила курс національної валюти (саудівського ріалу) незалежним від американського долара [16, 31. III 1975]. Наприкінці 1974 р. Кувейт і Катар встановили повний державний контроль над найбільшими нафтовими компаніями, що діяли в цих країнах [12, 24. XII 1974].

Наведені факти наочно свідчать про те, що рух арабських країн за деколонізацію своїх природних ресурсів набрав тотального характеру і охоплює навіть околиці Арабського Сходу, що були до недавнього часу вотчиною західних монополій.

Завдяки рішучому наступу арабських країн на нафтовому фронті в період арабо-ізраїльської війни поняття «арабська солідарність» набуло нового змісту, нового значення. Успіх цього наступу був зумовлений важливими змінами, що сталися у відносинах між країнами — виробниками і споживачами нафти. Суть цих змін полягає в тому, що сировина, зокрема нафта, перетворюється із знаряддя імперіалістичної експлуатації в ефективну зброю боротьби країн, що розвиваються, проти неоколоніалізму і імперіалізму. Такі зміни стали можливими внаслідок докорінного зрушення у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму, поглиблення процесу розрядки міжнародної напруженості, успішного втілення в життя Радянським Союзом Програми миру.

Характерно, що за нових умов навіть американські нафтові магнати починають усвідомлювати, що одностороння орієнтація політики США на Ізраїль може коштувати їм повної втрати позицій в арабському світі. Ось чому 12 жовтня, у розпалі жовтневої війни, президенти чотирьох провідних американських нафтових компаній — «Ексон», «Мобіл ойл», «Тексако» і «Стандард ойл оф Каліфорнія» * направили президентові Ніксону спільний секретний меморандум, у якому застерігали його від поставок озброєння Ізраїлю, тому що це неминуче призвело б, на їх думку, до економічних санкцій з боку арабських нафтодобувних країн [26, 19. VII 1974].

Разом з тим, імперіалістичні сили вдаються до будь-яких засобів з тим, щоб внести розкол в солідарність арабських країн, зупинити розвиток національно-визвольного руху і, особливо, боротьбу за деколонізацію природних багатств. З цією метою вони використовують неприхований шантаж, намагаються перекласти провину за гостру енергетичну кризу на Заході виключно на нафтодобувні країни, не зупиняються навіть перед воєнним тиском. На початку 1974 р. міністр оборони США виступив з відвертою погрозою використати збройні сили, якщо нафтодобувні країни не змінять своєї позиції у питанні про поставки нафти. Деякі американські державні діячі закликали застосувати економічний бойкот, зокрема шляхом припинення поставок зерна та інших видів продовольства [27, 4. II 1974].

У січні 1975 р. державний секретар США Г. Кісінджер в інтерв'ю журналу «Бізнес уїк» зробив заяву, зміст якої також зводився до того, що Сполучені Штати не зупиняться перед застосуванням військової сили проти арабських нафтодобувних країн, якщо західний світ опиниться «з їх вини» під загрозою «фактичного удушення» у лабетах енергетичної кризи [16, 18. I 1975].

* Ці компанії входять до складу концерну «АРАМКО».

Про готовність Пентагону і американських монополій відстояти свої «інтереси» на Близькому Сході за всяку ціну, навіть шляхом воєнного тиску на нафтодобувні країни, свідчить послідовне нарощування військово-морських сил у Середземному морі, поява 7-го американського флоту у берегів Аравійського півострова, плани створення нових і розширення існуючих баз в Індійському океані. Так, у січні 1975 р. США досягли домовленості з урядом Англії і султаном Оману про використання американськими військовими літаками англійської військово-повітряної бази на о. Масіра в Аравійському морі, що знаходиться на підступах до Персидської затоки [16, 24. I 1975; 11, 1975, № 6, 6]. За свідченням провідних органів американської преси, пентагонівськими стратегами був розроблений детальний план збройної інтервенції на Близькому Сході, що передбачав загарбання великих нафтопромислів у князівствах Персидської затоки, Саудівської Аравії та Лівії у разі виникнення на Близькому Сході нової війни і встановлення арабськими країнами нового ембарго на поставку нафти [16, 18. I 1975].

Великі надії імперіалістичні монополії покладають на створення блоку країн — імпортерів нафти під егідою Сполучених Штатів. У листопаді 1974 р. завдяки зусиллям США було створено так зване Міжнародне енергетичне агентство (МЕА) — різновид неоколоніалістського блоку, покликаного протиставити ОПЕК об'єднаний табір 18 розвинутих капіталістичних держав — імпортерів нафти. Програма боротьби цієї організації проти ОПЕК передбачає спільні пошуки альтернативних джерел енергії, економію палива і зниження споживання нафти в 1975 р. на 10% (за ініціативою США) [15, 1975, № 11, 8]. Проте, вже зараз можна сказати, що внаслідок глибоких розбіжностей у підході західних держав до нафтової проблеми і загострення міжімперіалістичних суперечностей, усі спроби США створити під своєю егідою єдиний фронт капіталістичного Заходу проти ОПЕК приречені на провал. Це підтверджується тим, що Франція і ряд інших держав відмовилися увійти до МЕА, а більшість партнерів осудили спроби США шантажувати арабські країни воєнною загрозою [11, 1975, № 4, 6].

Спроби імперіалізму перейти до контратаки проти країн, що розвиваються, зустрічають з їх боку рішучу відсіч. Учасники Надзвичайної конференції ОПЕК, що відбулася у січні 1975 р. в Алжирі, піддали нищівній критиці кампанію, що їй розгорнула західна преса з метою перекладення провини за виникнення енергетичної кризи в країнах капіталу на нафтодобувні країни. Члени ОПЕК також різко осудили створення неоколоніалістського блоку споживачів у вигляді МЕА. В Алжирі було заявлено, що будь-який агресивний акт проти будь-якої країни — члена ОПЕК негайно викличе встановлення ембарго на поставки нафти усіма учасниками організації [16, 29. I 1975]. Конференція в Алжирі з усією очевидністю продемонструвала ще раз, що ОПЕК із засоба економічної самооборони, яким вона була 15 років тому, перетворюється в авангардну силу в боротьбі країн «третього світу» проти неоколоніалізму.

Під знаком політичної та економічної консолідації країн, що розвиваються, на антиімперіалістичній основі пройшла нарада глав держав і урядів країн — членів ОПЕК (4—6 березня 1975 р., Алжир). Учасники цієї, першої в історії ОПЕК, наради на вищому рівні закликали до мирного конструктивного діалогу між країнами, що розвиваються і розвинутими капіталістичними країнами для встановлення міжнародного співробітництва на рівноправній та взаємовигідній основі [16, 6. III 1975]. Голова Революційної ради Алжіру Х. Бумед'ен у своєму виступі закликав посилити пильність перед лицем підступів імперіалізму, рішуче відстоювати суверенітет народів над своїми природними багатствами, зміцнювати єдиний фронт ОПЕК з країнами, що розвиваються, надавати

економічну допомогу тим із них, хто особливо її потребує [11, 1975, № 15, 18].

Імперіалістичні кола доклали чимало зусиль для того, щоб протиставити арабським державам — експортерам нафти африканські країни. При цьому бралася до уваги та важлива обставина, що потреби Африки у нафті задовольняються значною мірою за рахунок арабської нафти, а також те, що економіка африканських країн відчула на собі наслідки енергетичної кризи, що охопила увесь капіталістичний світ. Нафтові монополії, широко використовуючи свій контроль над транспортуванням, переробленням і продажем нафтопродуктів, штучно створювали недостачу палива в африканських країнах. Проте їм не вдалося вбити клин в афро-арабську солідарність, яка останнім часом ще більше зміцніла. На нараді керівників арабських держав в Алжирі, що відбулася наприкінці листопада 1973 р., було високо оцінено підтримку країн — членів Організації африканської єдності (ОАЄ), які одночасно виступили проти ізраїльської агресії. Показово також і те, що в період з березня 1972 р. до листопада 1973 р. включно 28 африканських країн порвали дипломатичні відносини з Ізраїлем [10, 1974, № 2, 53]. Учасники наради вирішили «розробити спеціальні заходи з метою нормального забезпечення братських африканських країн арабською нафтою» [15, 1974, № 6, 14]. Значний внесок у справу афро-арабського співробітництва зробила конференція з питань економічного співробітництва між арабськими і африканськими країнами (22—23 січня 1974 р., Каїр). На цій конференції було прийнято надзвичайно важливе рішення про те, що віднині африканські держави — члени ОАЄ будуть одержувати нафту безпосередньо від арабських країн у такій кількості, яка необхідна для задоволення їх потреб в умовах енергетичної кризи [10, 1974, № 10, 4]. Рішення конференції, заявив генеральний секретар ОАЄ Нзо Екангакі, відобразили «велике розуміння» керівниками арабських країн проблем, з якими зіткнулися держави Африки, «рішимість зробити все від них залежне для зміцнення і розширення зв'язків зі своїми африканськими братами» [16, 30. I 1974]. Ще одним важливим кроком у цьому відношенні було створення арабського банку економічного розвитку Африки з первісним капіталом — 195 млн. доларів, основною метою якого є «надання допомоги економіці африканських держав» [17, 18. II 1974].

Єдині дії арабських держав під час загострення близькосхідної кризи і дальший наступ нафтодобувних країн на позиції західних монополій істотно збагатили стратегію і тактику національно-визвольного руху в усьому світі. Успіхи арабських нафтодобувних країн у боротьбі проти імперіалістичної експлуатації національних природних ресурсів справляють запалюючий вплив на усі країни «третього світу», що експортують сировину. Виступи цих країн проти диктату монополій набувають останнім часом щодалі чіткішої антиімперіалістичної направленості.

Про зростання авторитету і ролі країн, що розвиваються, у вирішенні важливих міжнародних проблем свідчать результати VI спеціальної сесії Генеральної Асамблеї з проблем сировинних ресурсів і економічного розвитку, яку було скликано у квітні 1974 р. за ініціативою Алжіру [16, 10. IV 1974]. Прийняті на цій сесії документи — «Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку» і «Програма дій» — знаменують собою новий етап в економічних відносинах між країнами, що розвиваються, і розвинутими капіталістичними державами. Вони продемонстрували також значно зрослі політичні можливості країн, що розвиваються, світового антиімперіалістичного руху, усіх миролюбних сил, що борються за розрядку міжнародної напруженості. З особливою силою як у Декларації, так і в «Програмі дій» підкреслюється принцип повного невід'ємного суверенітету кожної держа-

ви над своїми природними ресурсами і всією економічною діяльністю, у тому числі й право на націоналізацію [16, 4, V 1974].

Обговорення на сесії проблем сировини та економічного розвитку, так само, як і зміст ухвалених документів, з усією переконливістю показали, що їх розв'язання невіддільно від актуальних питань, пов'язаних з загальною розрядкою напруженості і, зокрема, з врегулюванням близькосхідної кризи. У цьому зв'язку член Політбюро ЦК КПРС, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико у виступі на сесії підкреслив: «Питання сировини і розвитку, винесені на порядок денний сесії, є, здавалося б, питанням суто економічного порядку. Але навряд чи... є сумнів у тому, що розглядати їх слід через призму політики.

...Хіба нинішнє становище з нафтою на Заході не результат певної політики, не наслідок того, що протягом десятиріч по-хижацькому експлуатувались, а говорячи прямо, розграбовувались природні багатства нафтодобувних країн? А хіба, з іншого боку, тут ні при чому політика Ізраїлю, анексія ним арабських територій й уперте небажання залишити захоплені силою арабські землі?» [16, 12, IV 1974].

Цифри і факти переконливо свідчать про те, що так звана «енергетична криза» є не причиною, а наслідком і складовою частиною загальної економічної кризи, що охопила розвинуті капіталістичні країни Заходу. Справжні причини нинішніх потрясінь криються у самій основі капіталістичної економіки, а не зводяться до проблеми однієї нафти. Це підтверджується, наприклад, підрахунками, зробленими спеціальною групою експертів ООН. Світовий видобуток нафти у 1970 р. становив близько 2,33 млрд. т або 3,5% розвіданих запасів нафти (67,1 млрд. т). Цих запасів, при існуючому рівні споживання, вистачило б майже на 30 років. За прогнозами експертів, навіть при зростанні споживання нафти в середньому на 7% щорічно, попит на нафту в 1980 р. буде приблизно дорівнювати її передбаченому видобутку [5, 2—3].

Головний позитивний підсумок VI Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН полягає не тільки у визнанні органічного взаємозв'язку економічних і політичних проблем, що стоять перед світом, але й того незаперечного факту, що їх успішне розв'язання можливе лише за умов миру і поглиблення необоротного процесу розрядки міжнародної напруженості. «Поворот до розрядки, поліпшення міжнародного політичного клімату, — відзначив у своєму виступі на сесії А. А. Громико, — ось що створює сприятливе середовище для нормалізації й економічних взаємовідносин.

...В міру поглиблення розрядки відкриваються додаткові можливості для соціально-економічного прогресу тих країн, які, як ми усі знаємо, не з своєї вини відстали у своєму економічному розвитку» [16, 12, IV 1974].

Про рішимість країн, що розвиваються, добиватися спільними зусиллями докорінної зміни теперішньої структури їхніх торговельно-економічних відносин з капіталістичним світом свідчили також підсумки конференції країн, що розвиваються, з проблем сировини (лютий 1975 р., Дакар) і конференції представників країн Азії, Африки та Латинської Америки з питань промислового розвитку (лютий 1975 р., Алжир). В ухвалених документах міститься заклик до країн, що розвиваються, перейти до спільних дій з тим, щоб зменшити залежність від іноземного капіталу, покласти кінець розкраданню монополіями природних багатств, перебудувати міжнародні економічні відносини у відповідності з рішеннями VI Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН [16, 9.II 1975].

Актуальність таких закликів очевидна. На шляху країн, що розвиваються, до їх мети стоїть відверте небажання імперіалістичних кіл Заходу додержуватися рішень і рекомендацій ООН про встановлення нового, справедливішого економічного порядку на основі справжньої рів-

ності, взаємної вигоди і поважання національного суверенітету країн, що визволилися від колоніального гноблення. В економічній декларації, ухваленій на IV конференції глав держав і урядів країн, що не приєдналися (вересень 1973 р., Алжир), зазначається: «Імперіалізм, як і раніше, є основною перешкодою на шляху до визволення і прогресу країн, що розвиваються, оскільки він не тільки затримує їх економічний і соціальний прогрес, але й займає агресивну позицію відносно тих, хто протистоїть його планам, намагається нав'язати їм політичні, соціальні та економічні структури, що сприяють увіковиченню іноземного панування, залежності і неоколоніалізму» [4].

Переконавшись у своїй неспроможності зупинити в сучасних умовах розвиток національно-визвольного руху на Аравійському Сході і намагаючись утримати багаті нафтою арабські країни в сфері капіталістичного господарювання, імперіалізм останнім часом вдається до нових неоколоніалістських методів. В цьому зв'язку слід, насамперед, звернути увагу на плани переорієнтації капіталовкладень американських монополій за кордоном, зокрема в арабських нафтодобувних країнах. З одного боку, монополісти намагаються залучити доларові фонди, нагромаджені країнами — виробниками нафти на Аравійському півострові, для спільних капіталовкладень на Близькому Сході [25, 16. I 1974]. З іншого — «нафтові гроші» широко залучаються до фінансування економічних проектів у західних капіталістичних країнах, і, передусім, у США. Цілком очевидно, що економічні міркування тут переплітаються з надією на те, що таке «прив'язування» призведе до підриву арабської єдності [15, 1973, № 51, 19—20].

Намагаючись внести розкол у ряди ОПЕК, імперіалісти здійснюють натиск на арабські монархії, спонукаючи їх знизити ціни на нафту. Поряд з цим імперіалістичні монополії активно втягують деякі країни Персидської затоки в гонку озброєнь, всіляко сприяють прискореній мілітаризації цих країн, які закуповують найновіше озброєння у кількостях, що значно перевищують потреби їхньої національної оборони. За свідченням західної преси, Іран і Саудівська Аравія щорічно витрачають на закупку озброєння 3—4 млрд. доларів [16, 1. III 1975]. Так, у лютому 1975 р. Іран замовив у США 50 винищувачів-бомбардувальників «F-14» і шість найновіших есмінець [16, 13. II 1975]. У квітні 1975 р. у Ер-Ріяді, столиці Саудівської Аравії, проходили чергові переговори між делегацією Пентагону і саудівськими керівниками, у ході яких обговорювалися питання «військового співробітництва між двома країнами» [16, 15. IV 1975].

За свідченням багатьох зарубіжних органів преси, Пентагон, продаючи американську зброю країнам Близького і Середнього Сходу, розраховує, що її буде використано, насамперед, для боротьби арабів проти арабів. Крім того, за допомогою багатомільйонних контрактів на закупку озброєння західні монополії перекачують у свої сейфи значну частину тих сум, яких вони позбулися в результаті вимушених поступок нафтодобувним країнам.

Подолання господарчої відсталості — насущна і складна проблема країн, що розвиваються, розв'язання її невіддільно від боротьби за економічний і соціальний прогрес, за утвердження їх законних прав та інтересів, в тому числі за реальний контроль над власними природними ресурсами. Боротьба арабських народів за деколонізацію своїх нафтових багатств є складовою частиною загального національно-визвольного руху, який останнім часом з новою силою розгорнувся на Аравійському Сході. В цій боротьбі фактор антиімперіалістичної солідарності та єдності дій грає все зростаючу роль. Чим міцнішою буде згуртованість нафтодобувних країн, їх рішучість твердо протистояти підступам нафтового імперіалізму, тим скоріше вони придуть до наміченої ме-

ти — поставити свої нафтові ресурси на службу економічному і соціальному прогресу.

У боротьбі за ліквідацію засилля іноземних монополій, за право розпоряджатися своїми природними багатствами, за перегляд нерівноправних відносин з капіталістичним світом, арабські народи, як і всі народи Азії, Африки та Латинської Америки, незмінно відчують підтримку Радянського Союзу, усіх країн соціалістичної співдружності. Радянський Союз виступав і виступає за справедливе розв'язання нафтової проблеми, яке б всебічно враховувало інтереси як виробників, так і споживачів нафти. Таке розв'язання проблеми відповідає цілям зміцнення міжнародного миру, перебудови міжнародних відносин, утвердження в них принципів дійсно рівноправного і взаємовигідного співробітництва.

Література

1. *Андреасян Р. Н., Эльянов А. Я.* Ближний Восток: нефть и независимость. М., 1961.
2. *Зибіна Г., Жолковський К.* Арабський Схід: боротьба проти імперіалізму. К., 1972.
3. *Рачков Б. В.* Нефть и мировая политика. М., 1972.
4. «General Assembly. Twenty—Eight Session. Documents of the Fourth Conference of Heads of States and Governments of Non—Aligned Countries». United Nations. Doc. A/9330, November 22, 1973.
5. «Petroleum in the 1970's. Report of the Ad Hoc Panel of Experts on Projections of Demand and Supply of Crude Petroleum and Products». United Nations. New York. 1974.
6. *Abboushi W. F.* The Angry Arabs. Philadelphia, 1974.
7. *Ismael T. Y.* The Middle East in World Affairs. Syracuse, New York, 1974.
8. *Schmidt D. A.* Armageddon in the Middle East. New York, 1974.
9. «United States Interests in the Middle East». Ed. by G. Lenczowski. Washington, 1968.
10. «Азия и Африка сегодня».
11. «За рубежом».
12. «Известия».
13. «Коммунист».
14. «Международная жизнь».
15. «Новое время».
16. «Правда».
17. «Аль Абхар».
18. «Аль Хавадис».
19. «The Egyptian Gazette».
20. «The Financial Times».
21. «Foreign Affairs».
22. «The Guardian».
23. «Middle Eastern Affairs».
24. «Newsweek».
25. «The New York Times».
26. «The Spokane Daily Chronicle».
27. «Time».
28. «The Times».

В. В. ГРИГОР'ЄВ

ДЕКЛАРАЦІЯ БАЛЬФУРА — АЛЬЯНС БРИТАНСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ І МІЖНАРОДНОГО СІОНІЗМУ

На початку ХХ ст. Палестина, як і більшість інших територій Арабського Сходу, входила до складу Оттоманської імперії. Вступ Туреччини в першу світову війну на стороні німецького блоку зумовлював поділ її володінь між державами Антанти. Найбільш гостру боротьбу імперіалістичні держави вели за оволодіння Палестиною, стратегічне і торговельне значення якої з відкриттям Суецького каналу (1869 р.) незрівнянно зросло. У боротьбі за зміцнення свого впливу в Палестині успіх супроводжував ту з імперіалістичних держав, яка зуміла використати в своїх інтересах єврейську буржуазно-націоналістичну течію —

сіонізм, що виникла наприкінці XIX ст. і ставила собі за мету утворення на території Палестини єврейської держави. Саме такою державою стала Англія, урядові кола якої проголошенням просіоністської декларації забезпечили собі підтримку сіонізму і контроль над Палестиною. Аналізу цієї декларації, що закріплювала союз між британським імперіалізмом і світовим сіонізмом, і присвячено цю статтю.

1917 р. військово-політичне становище на близькосхідному фронті складалось не на користь держав німецького блоку. Повсталі арабські військові з'єднання під командуванням Шеріфа Меккі Хусейна звільнили від турок весь Хіджаз і після взяття в липні Акаби вступили до Палестини, діючи спільно з англійськими військами. До них приєдналися арабські племена, феллахи, жителі міст. Дії Шеріфа були широко підтримані лідерами арабської націоналістичної організації Аль-Фаттат із штабом у Дамаску і арабськими офіцерами, які залишали турецьку армію.

Хоч загального повстання проти турок не відбулось, але швидкий розпад Оттоманської імперії ставав неминучим і союзні країни поспішили зарезервувати за собою вигідні позиції на випадок перемоги. Слабкість арабського визвольного руху зрештою дозволяла встановити контроль європейських країн над арабськими територіями, доля яких була вирішена ще в 1916 р. таємною угодою Сайкса — Піко між Великобританією та Францією, за якою Ірак входив до сфери впливу Англії, а Сирія і Ліван — до французької. Зважаючи на гостре суперництво і взаємні зазіхання союзників на Палестину, в ній передбачалося запровадити «міжнародний» — контроль, що був досить невизначеним.

Однак, разом з окупацією англійськими військами Палестини новий англійський кабінет розпочав активні пошуки шляхів і засобів, щоб позбутися угод з союзниками й зміцнити англійські позиції на Близькому Сході. Англійський імперіалізм намагався розширити сферу свого впливу по лінії від Месопотамії до порту Хайфа на узбережжі Середземного моря. Не слід забувати, що Хайфа в Палестині була кінцевим пунктом важливого нафтопроводу від іракських нафтових родовищ. Англія враховувала й стратегічну важливість палестинської території. Події першої світової війни показали, що Сінайська пустеля недостатній буфер для безпеки Суецького каналу (турки наближались до каналу) і переконали англійський уряд у необхідності контролю і за палестинським плато, щоб зменшити вразливість головних шляхів на Схід.

Наміри Лондона утвердити своє панування в Палестині суперечили попереднім обіцянкам сприяти незалежності всієї арабської частини Азії без сирійського узбережжя, районів Мерсіні й Александрети, Багдада й Басри *. Природно, що араби сприймали Палестину як частину майбутньої арабської країни, оскільки за угодою вона поряд з сирійськими територіями, що розташовані на захід від вілайетів Дамаска, Хомса, Хама і Алеппо, не виключалась з території цієї країни. Проте англійська сторона відкинула ці сподівання на підставі, що Палестина не згадувалась прямо як складова частина арабської країни [З, кол. 2237]. Безпідставність таких тверджень стає очевидною, якщо згадати, що на переговорах Мак-Магона з Хусейном узгоджувались лише кордони майбутньої арабської країни, без конкретного переліку областей, що входять до неї.

Щоб створити вагомі підстави для відторгнення Палестини, англійські імперіалісти негайно вступили в змову з лідерами міжнародного сіонізму, за допомогою якого розраховували закріпитись у близькосхідному регіоні. Після того як Шеріфу Меккі Хусейну було дано обіцянку за умов повстання проти турок сприяти створенню великого

* Результат так званої переписки між Мак-Магоном — англійським посланником в Каїрі і Хусейном.

арабського королівства, Близький Схід згідно з угодою Сайкса—Піко було розділено на зони впливу Великобританії і Франції, що загострило їх суперництво за Палестину. Франція виношувала плани по створенню залежної від неї Великої Сирії, включаючи Палестину, для Англії було доречно розмістити на Близькому Сході населення, яке було б в усьому зобов'язане їй. Сіоністська пропаганда, як ніяка інша, відповідала задумам Англії, тим більше, що лідери міжнародного сіонізму самі наполягали на тому, щоб ця велика держава здійснювала свій протекторат над майбутньою єврейською державою.

Під тим приводом, що підтримувана англійським урядом програма сіоністської колонізації Палестини вимагала британського управління, Великобританія, використовуючи сіоністський вплив у США і Франції, не допустила б міжнародного контролю над Палестиною. В війні англійський уряд розраховував також знайти підтримку міжнародного сіонізму і його цитаделі — США. Військові дії 1917 р. не давали впевненості країнам Антанти в перемозі. Становище погіршувалось ще й перспективами виходу з війни Росії. Ллойд-Джордж — тодішній прем'єр-міністр Англії доводив, що симпатії до євреїв забезпечили б Англії підтримку американських сіоністів і створили б більше труднощів для Німеччини, полегшуючи тим самим військовий тягар Англії і поліпшуючи її економічні позиції на східному фронті [13, 10].

Присутність Великобританії в Палестині створила, при наявності опозиції арабів, умови для реалізації сіоністами програми колонізації бажаної території під заступництвом великої держави. Програма сіоністів, сформульована ще на I сіоністському конгресі в Базелі (Швейцарія) 1897 р., передбачала ряд заходів, спрямованих на «створення для єврейського народу вогнища в Палестині, яке охоронялося б суспільним законом» [10, 8]. Щоб забезпечити широкі масштаби єврейської колонізації, сіоністи намагалися залучити євреїв у місцеві й міжнародні організації, використовуючи при цьому їх національні почуття. З кінця 1916 р. активність сіоністів значно зросла. Британський сіоністський комітет розповсюдив «Проект програми для нової адміністрації Палестини і для єврейського населення Палестини відповідно до сподівань сіоністського руху». В ньому ще не було висунуто вимогу єврейської державності, але пропонувалось, щоб уряд або уряди, під чий суверенітет підпаде Палестина після закінчення війни, визнали бажаність і необхідність переселення туди євреїв і надали право колонізаційній кампанії на розвиток цієї країни [17, 57—58]. Проект став основою неофіційних переговорів сіоністської організації з британськими службовими особами. Для ведення переговорів з сіоністами англійським урядом був призначений М. Сайкс — експерт з близькосхідних питань, який став на той час, тобто на початок 1917 р., заповзятим прихильником сіонізму. Від Франції в переговорах брав участь посередник Ж. Піко. 7 лютого 1917 р. в Лондоні відбулась важлива зустріч керівних діячів міжнародного сіонізму і єврейських фінансових тузів — Вейцмана, Самуеля, Соколова, лорда Л. Ротшільда і Дж. Ротшільда Паризького з Сайксом і представником Піко А. Бріаном, в ході якої сторони погодились сприяти кожна в своїй сфері реалізації планів сіоністів.

Серед завдань, що стояли перед британськими сіоністами було завдання досягти принципової згоди союзних держав на британське заступництво євреям в Палестині. З цією метою Н. Соколов — голова «Британського палестинського комітету» — відвідав у березні 1917 р. ряд європейських столиць, де йому вдалося якщо не усунути труднощі, що виникли внаслідок зазіхань Франції та Італії на Палестину, то заручитися підтримкою і прихильністю французького та італійського урядів, а також папи римського. Сподіваючись привернути на свою сторону сіоністську організацію, французький прем'єр неодноразово приймав Со-

колова, а 4 червня міністр закордонних справ Франції письмово запевнив сіоністів у симпатіях уряду.

Водночас глава Форін Оффіс Дж. Бальфур вирушив за океан, щоб ознайомити американський уряд з планом створення «єврейського національного вогнища в Палестині». Бальфур тоді ж обговорював умови майбутньої декларації з американським президентом Вільсоном, який схвалив ці умови як нібито такі, «що цілком узгоджуються з американським планом миру, застосованим на вільному праві людей розпоряджатися собою» [7, 46]. Американських конкурентів не захоплювала перспектива дальшого посилення британського імперіалізму на Близькому Сході, проте вони не могли не рахуватись з настроями великої просіоністської єврейської общини в країні. Американські сіоністи, які безпосередньо брали участь у лондонських переговорах, тиснули на американський уряд, використовуючи міцні економічні позиції американського єврейства, а також те, що багато євреїв займали ключові посади в керівних органах країни.

Заручившись підтримкою уряду США і, що не менш важливо, американських сіоністів, британський кабінет приступив до практичної розробки офіційного документу про підтримку сіонізму. Для цього наприкінці червня Бальфур запропонував лорду Ротшільду і доктору Вейцману подати проект декларації на розгляд уряду. Вже в липні лорд Ротшільд вручив заяву, підготовлену британськими сіоністами й схвалену сіоністами Франції та Америки. В заяві проходила думка про те, що англійський уряд нібито «приймає принцип визнання Палестини як національного вогнища єврейського народу... і вважає головним у реалізації цього принципу надання внутрішньої автономії Палестині, свободу імміграції для євреїв і заснування Єврейської національної колонізаційної корпорації по заселенню і економічному розвитку країни». В заяві підкреслювалось, що «умови та форми внутрішньої автономії і програма Єврейської національної колонізаційної корпорації повинні будуть детально розроблені й визначені з представниками сіоністської організації» [17, 58—59].

Британський кабінет висловився на користь сіоністської заяви і ретельно опрацював її текст. Зрештою декларація прийняла форму листа, якого Бальфур надіслав 2 листопада Ротшільду. 9 листопада її опублікувала лондонська «Таймс»: «Уряд його величності схвалює створення в Палестині національного вогнища для єврейського народу і докладе всіх зусиль для досягнення цієї мети. Зрозуміло, що не повинно бути нанесено шкоди громадянським і релігійним правам існуючих неєврейських общин у Палестині, а також правам і політичному статусу євреїв у будь-якій іншій країні».

Сучасна історія не знала іншої особи, яка б принесла стільки болю й горя будь-якому народові, як це зробив лорд Бальфур, щодо палестинців, коли він виступив із своєю декларацією»,— писала через 50 років амманська «ад-Діфаа» [22, 2.XI 1967].

Єврейський історик А. Коестлер описував декларацію як один з «найнезвичайніших політичних документів, в якому одна нація твердо обіцяла іншій землю, що належала третій нації» [12, 4]. На момент появи декларації Бальфура Англія не мала повноважень вирішувати правові питання щодо Палестини, а англійські війська ще не займали всю територію Палестини (Єрусалим було взято лише 9 грудня 1917 р.), щоб мати можливість розпоряджатись її долею і майбутнім її народу, згідно з добре відомим правовим принципом *nemo dat quod non habet* *. Британський уряд не консультувався з арабами Палестини, для яких ця країна була батьківщиною і які становили понад 90% усього насе-

* Ніхто не може дати того, чого у нього немає (лат.).

лення, а в декларації зображались як лише «існуючі нееврейські общини».

Обидві частини декларації — про створення «національного вогнища» і про збереження «громадянських і релігійних прав існуючих нееврейських общин» — суперечили одна одній і робили неможливим її буквальне здійснення, без того, щоб не зігнати арабське населення Палестини з його споконвічної території. Після закінчення світової війни Вейцман роз'яснив: «Ми погодилися з британським урядом віддати євреям Палестину вільною від її арабських жителів» [14, 25]. Однак те, що в самому тексті декларації про це не говорилось, нашттовує на думку, що декларація Бальфура ретельно продуманий документ, де неясності носять навмисний характер [11, 172—173].

Нечітко сформульовані положення декларації дозволили англійському уряду довільно їх тлумачити. Треба зважити також, що точності формулювань перешкоджали обставинам компромісу, за яких декларація Бальфура була складена. Сіоністи ще не наважувались відкрито вимагати створення єврейської держави, тому що євреїв у Палестині було небагато, і вони не могли розраховувати лише на власні сили. Тому і було введено термін «національне вогнище», який, на їх думку, більшменш відповідав тим умовам.

Термін «національне вогнище» був маловідомим у міжнародній юридичній практиці. Найповніше пояснення йому знаходимо в книзі Н. Бентвіча «Мандатна система» (1930 р.). Автор писав, що вогнище означає «територію, на якій проживає народ, що хоч і не користується правами політичного суверенітету, однак має законно визнане право й можливість для розвитку своїх моральних, соціальних та інтелектуальних ідей» [9, 24]. Що б не розуміли автори декларації під «національним вогнищем», безперечно, йшлося про щось менше, ніж ідея «юденстаата» (єврейської держави), висунута Герцлем.

Важливо зазначити й те, що в декларації говорилось про створення лише «національного вогнища» для єврейського народу в Палестині, а не про перетворення всієї Палестини в єврейське «національне вогнище». Однак англійська преса подавала громадській думці справу так нібито «національне вогнище» треба розуміти як «єврейську державу в зародку», причому на всій території [4, 23]. Ллойд-Джордж так підсумував тогочасну інтерпретацію «вогнища»: як тільки євреї становитимуть тверду більшість у країні, Палестина може стати єврейською співдружністю [10, 38], тобто державою.

Надалі уряд Англії неодноразово повертаючись до декларації, трактував її положення, виходячи з конкретної політичної ситуації і тому дійсний характер зобов'язань цього документу по суті й досі залишається незрозумілим.

Як і угода Сайкса — Піко, декларація Бальфура, в якій йшлося про наміри англійського уряду розпоряджатися територією арабів без їх схвалення або навіть повідомлення, суперечила англо-арабським угодам 1915—1916 рр.

Підкреслюючи основні зовнішні фактори, які прискорили появу декларації Бальфура — крах російського царизму, зволікання зі вступом у війну США і звідси ненадійне становище Антанти на всіх фронтах, було б помилковим розглядати її лише як захід військового часу, покликаний привернути на бік союзників моральні і матеріальні ресурси єврейських общин всього світу. Безумовно, декларація Бальфура носила не тимчасовий характер, тим більше, що Великобританія ризикувала втратити свого союзника на Близькому Сході — арабів, що воювали проти Туреччини. Британська політика ґрунтувалась на великих стратегічних задумах сіоністської держави, за допомогою якої Лондон розраховував забезпечити панування англійського імперіалізму на Близькому Сході, розділити арабський світ навпіл і створити геогра-

фічні перепони об'єднанню визвольних сил арабських народів. Посилаючись на декларацію Бальфура, Англія відмовилась від включення Палестини до складу арабської держави і передачі її під міжнародне управління.

Після публікації декларації Бальфура постало питання про її визнання зацікавленими сторонами. «Я впевнений, — заявив президент США Вільсон 16 листопада 1917 р., — що союзні держави, при повному схваленні нашого уряду і нашого народу, погодяться на заснування єврейської співдружності в Палестині» [20, 7.VII 1967 р.] *.

Союзні держави, дійсно, висловились на користь декларації Бальфура. Вже 10 лютого 1918 р. французький міністр закордонних справ Пішон в заяві Соколову запевнив, що «існує згода між французьким й англійським урядами в усьому, що торкається питання влаштування євреїв у Палестині» [7, 46]. А французький посол у Лондоні Рамбо 9 квітня 1918 р. заявив, що Франція офіційно приєднується до програми, оголошеної в декларації Бальфура від 2 листопада 1917 р.» [12, 46]. 9 травня 1918 р. Італія схвалила декларацію Бальфура [7, 46]. В своїй підтримці сіонізму союзні уряди виходили з тих самих міркувань, що й Великобританія, вважаючи, що ця акція (1) забезпечить їм підтримку євреїв у боротьбі з Німеччиною; (2) прискорить вступ у війну США з їх значним єврейським населенням на боці Антанти; (3) зобов'яже російських євреїв спрямувати свої зусилля проти соціалістичної революції в Росії й виходу цієї країни з війни; (4) зведе нанівець спроби Німеччини повернути євреїв на свій бік.

Декларація Бальфура оцінювалась сіоністами як великий успіх. У квітні 1918 р. очолювана Вейцманом сіоністська комісія, до складу якої входили представники сіоністів Англії, Франції та Італії, відвідали Палестину «для того, щоб встановити зв'язки з місцевим єврейським населенням і англійськими властями». Той факт, що комісію супроводжував англійський командуючий Ормсбі-Гор, надав поїздки сіоністів цілком офіційного характеру. В Акабі Вейцман, сподіваючись домогтися схвалення планів сіоністів арабською феодальною верхівкою, зустрічався з сином Хусейна еміром Фейсалом. З деякими коливаннями Фейсал погодився на допуск євреїв у Палестину за умов виконання Англією даних раніше обіцянок.

У питанні про кордони майбутнього «єврейського національного вогнища» сіоністи виходили далеко за рамки власне Палестини. Так, за пропозицією Консультативного комітету для Палестини, створеного англійськими сіоністами за допомогою уряду Великобританії, ці кордони повинні були проходити північніше Літанії до Баніаса, в верхів'ї ріки Йордан, далі в північно-східному напрямку до точки поблизу Дамаска і Хіджаської залізниці; на сході — уздовж Хіджаської залізниці; на півдні — на лінії від Акаби до ель-Аріша; на заході — по Середземному морю.

В питанні про заселення цих земель сіоністські лідери переконували Лондон дати можливість «зібрати в Палестині 4 або 5 мільйонів євреїв протягом життя одного покоління і зробити Палестину єврейською державою під егідою британської корони» [6]. Сіоністи домагались від Англії беззастережного зобов'язання перетворити Палестину в єврейську державу. Вейцман у письмовій формі склав таке зобов'язання: «Уряд його Величності приймає за основу, що Палестина буде перетворена на національне вогнище єврейського народу і використає всі можливості, щоб забезпечити досягнення цієї мети і обговорить необхідні шляхи з сіоністською організацією» [16, 204]. Цей проект розкриває дійсні на-

* Президент Вільсон, який погодився з умовами декларації Бальфура, ще до її опублікування, неодноразово протягом 1918—1920 рр. прилюдно висловлювався на користь сіоністів. Офіційну ж згоду Америки на ідею «національного вогнища» було дано в загальній резолюції Конгресу, підписаній президентом 21 вересня 1922 р.

міри сіоністів оволодіти Палестиною під захистом Англії і за її допомогою.

Слід зазначити, що євреї-несіоністи відкидали ідею створення національного вогнища. Вони доводили, що створення національного вогнища лише гратиме на руку антисемітизму, а, як писав в той час один з них, «для дійсного благополуччя єврейської раси емансипація й свобода євреїв у різних країнах світу в тисячу разів важливіше «вогнища» [19, 2. XI 1967]. І дійсно, політика національного вогнища створювала цілий ряд проблем: імміграції, лояльності й подвійного громадянства та інші і принесла незчисленні страждання євреям багатьох країн. Такий напрям дальших подій не можна було не передбачити з самого початку і уникнути його, тим більше, що вже з кінця XIX ст. прискорено наростав процес асиміляції єврейства в країнах перебування, в якому передові уми того часу вбачали можливий шлях розв'язання єврейського питання». В. І. Ленін рішуче солідаризувався з цією точкою зору, підтримуючи «все те, що сприяє усуненню єврейської відособленості» [1, 71]. Він оцінював асиміляцію єврейства в капіталістичних розвинутих країнах заходу як закономірну тенденцію, що характеризує «зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство» [2, 121]. Кричати проти асиміляторства, означає намагатися «повернути назад колесо історії»,— зазначав В. І. Ленін [2, 123]. А це якраз і робили лідери світового сіонізму.

Британський імперіалізм, у свою чергу, відводив єврейській Палестині досить конкретну роль. «Якщо здається можливим, під захистом британської корони створити тепер на р. Йордан єврейську державу з 3—4 млн. євреїв,— писав Черчілль,— то наша присутність там практично і цілком відповідає б життєвим інтересам імперії» [6].

Декларація надавала Англії аргумент на користь британського мандата на Палестину проти «міжнародного управління», передбаченого угодою Сайкса — Піко. «Адже декларацією Бальфура,— підкреслював відомий радянський вчений-арабіст В. Б. Луцький,— англійці брали на себе певні зобов'язання перед «світовим єврейством», для виконання яких тільки вони одні могли управляти «обітованою землею» [8, 43].

Арабський національно-визвольний рух на Близькому Сході був ще слабким і багато в чому залежним у досягненні своєї мети від англійської підтримки, тому Англія відчувала, що зможе нав'язати його лідерам прийняття декларації Бальфура з бажаним для неї тлумаченням. Однак, арабська громадськість, ознайомившись із декларацією Бальфура і довідавшись із публікацій Радянського Уряду про існування таємної угоди Сайкса — Піко, виступала за вихід арабів з війни і укладення сепаратного миру з Туреччиною. Тому англійський уряд, зацікавлений у військовій допомозі арабів і у збереженні нафтових позицій на Близькому Сході, надіслав Хусейну в січні 1918 р. для «роз'яснення» декларації професора Хогарта, британського розвідника в Каїрі.

Хогарт вручив меморандум британського уряду, в якому містилися не підкріплені ніякими гарантіями загальні фрази про те, що «держави Антанти вирішили надати можливість арабам об'єднатися і сформувавши націю», а декларація Бальфура тлумачилась так, нібито «в Палестині жодний народ не буде підкорятись іншому» [5, 3]. Меморандум рекомендував арабам «налагодити» співробітництво з сіоністами й Палестина практично виключалась із обіцяної англійцями Хусейну арабської держави.

Хусейн залишив за собою право перегляду палестинського питання. Але після війни ні Хусейн, ні його син Фейсал — головний представник арабів на Паризькій мирній конференції 1919 р. — не протестували проти декларації Бальфура. Більше того, емір Фейсал висловлював повну згоду з положенням декларації, про що може свідчити підписана

ним 3 січня 1919 р. угода з сіоністами про співробітництво. Стаття III цієї угоди, зокрема, ясно говорила, що «при заснуванні конституції і адміністрації Палестини будуть схвалені всі заходи, які надають найновіші гарантії для практичного здійснення декларації англійського уряду від 2 листопада 1917 р.». Стаття IV підкреслювала, що «всі необхідні заходи будуть вжиті для заохочення і стимулювання єврейської імміграції до Палестини в масовому масштабі і, по можливості, для швидкого розселення єврейських іммігрантів на палестинській землі...» [15, 8].

Можна з усією певністю сказати, що з публікацією декларації Бальфура завершилось створення альянсу між британським імперіалізмом і міжнародним сіонізмом. Політика, заснована на цій декларації, призвела до виникнення палестинської проблеми, порушення миру і безпеки в Палестині і на Близькому Сході в цілому. «Декларація Бальфура,— писала йорданська «ад-Дустур»,— стала нарижним каменем жахливого злочину, вдіяного проти людяності» [21, 2.XI 1967].

В результаті дій сіоністів найбільша «неєврейська община», тобто палестинські араби, зазнали нечуваних страждань. Лише незначна кількість палестинців одержала громадянські та релігійні права в інших країнах. Близько чверті мільйона з них животіють як другосортні громадяни в Ізраїлі і понад мільйон взагалі залишаються поза рідними порогами. Ось чому настільки важливим є зараз досягнення такого врегулювання близькосхідного конфлікту, яке було б засноване на відновленні законних прав арабського народу Палестини. «Розв'язання палестинської проблеми,— заявив у своєму виступі на XXX сесії Генеральної Асамблеї ООН А. А. Громико,— невід'ємна частина загального врегулювання на Близькому Сході. Це сьогодні — аксіома...» [18, 25. IX 1975].

Література

1. *Ленін В. І.* Становище Бунду в партії.— Повне зібрання творів, т. 8.
2. *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання.— Повне зібрання творів, т. 24.
3. *Parliamentary Debates. Commons. 5-th series, vol. CCCXXVI.*
4. *Great Britain. Parliamentary Papers. 1936—1937.*
5. *Great Britain. Parliamentary Papers. 1938—1939.*
6. *United Nations Document. A/SPC/PV399, 1963.*
7. *La Palestine en Question. Constantine, 196—, tome I.*
8. *Луцкий В. Б.* Арабский вопрос и державы победительницы в период Парижской конференции 1918—1919 гг.— Арабские страны. История, экономика. М., 1966.
9. *Bentwich N.* The Mandat System. London, 1930.
10. *Hanna P. L.* British Policy in Palestine. Washington, 1942.
11. *Jeffries J. M. N.* Palestine: the Reality. London, 1939.
12. *Koestler A.* Promise and Fullfillment. London, 1949.
13. *Mazzawi M.* The Balfour Declaration. Cairo, 1967.
14. *Refaat K.* Colonialism, Zionism and Palestine. Cairo, 1966.
15. *Voss C. H.* Answers on the Palestine Question. New York, 1947.
16. *Weizman Ch.* Trial and Error. Authobiography. New York, 1949.
17. *Sidebotham H.* Great Britain and Palestine. London, 1937.
18. «Радянська Україна».
19. «The Times».
20. «Le Monde».
21. «ад-Дустур».
22. «ад-Діфаа».

ЗМІСТ

СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Цветков О. Г. Деякі питання соціальної політики міжнародних монополій в світлі ленінської теорії імперіалізму	3
Кругляк О. П. Зв'язки НДР з країнами Азії і Африки в процесі її боротьби за міжнародне визнання	8
Несук М. Д. Дві світові системи — два типи взаємовідносин. (Політика держав РЕВ і «спільного ринку» щодо молодих країн Африки)	16
Гура В. К. Марекко: проблеми зайнятості й соціального забезпечення трудящих	28

МАТЕРІАЛИ 1-ОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

Павленко В. В. Братерська допомога трудящих Радянського Союзу болгарським політичним емігрантам у 20—30-х рр.	38
Віднянський С. В. Процес консолідації Революційного профспілкового руху в ЧССР (1969—1972)	50
Врадій В. О. Трудящі Радянського Союзу в міжнародній кампанії на захист Н. Сакко і Б. Ванцетті	58
Малашонок Г. П. Про роль шопстюардів у сучасному англійському робітничому русі	65
Євтух В. Б. Вплив науково-технічної революції на структурну асиміляцію етнічних груп США і Канади	71
Потехін О. В. Урядові програми підготовки трудових ресурсів у США і молодь	78
Нагайчук В. І., Хворостяний І. М. Арабський схід: нафта і боротьба народів за незалежність	85
Григор'єв В. В. Декларація Бальфура — альянс британського імперіалізму і міжнародного сіонізму	97

Академия наук Украинской ССР
Институт истории
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.
История зарубежных стран
Выпуск 2
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії АН Української РСР

Редактори Атаманенко С. І., Хорунжа Т. К. Оформлення художника О. Д. Стеценка. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор С. Г. Максимова. Коректори О. С. Улезко, Т. Ф. Рябова.

БФ 15373. Здано до набору 5.XI 1975 р. Підписано до друку 22.IV 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір № 1. Умовних друк. арк. 9,45. Облік.-вид. арк. 9,8. Тираж 1000 прим. Вид. № 278. Зам. 5-836. Ціна 98 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.